

2008

ΑΡΧΕΙΟΝ

ΤΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΟΜ. ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΙΑ'

1969

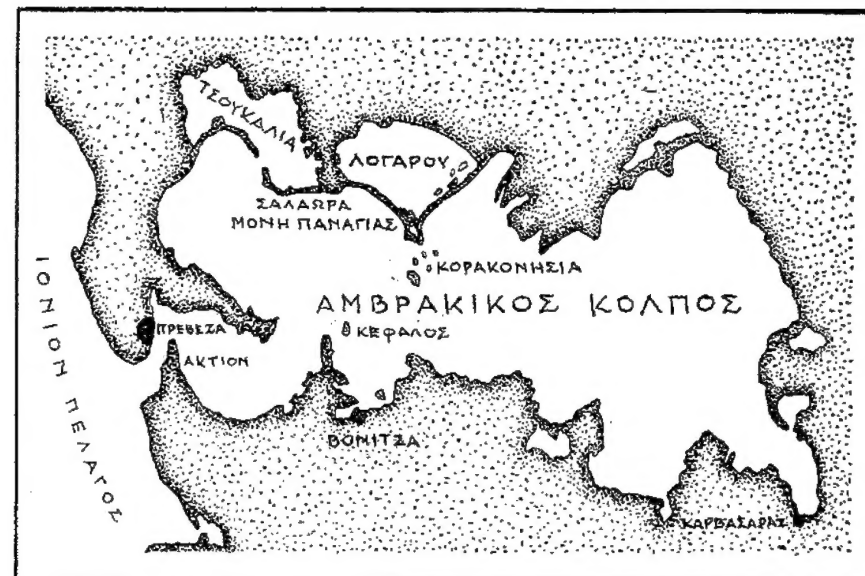
ΤΕΥΧΟΣ 1.

ΑΘΗΝΑΙ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ",

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΒΕΛΙΟΘΗΚΗ

9895
61476

Η ΕΠΙ ΤΟΥ ΑΜΒΡΑΚΙΚΟΥ ΜΟΝΗ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΗΣ ΚΟΡΑΚΟΝΗΣΙΑΣ

α) *Θέσις και ονομασία.* Ἡ Ἄρτα ἔχει ἐπίνειον ἐπὶ τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου καὶ παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Ἀράχθου τὴν Σαλαῶραν, ἀπέχουσιν ἀπ' αὐτῆς περὶ τὰ 20 χιλιόμετρα. Στενωτάτη τεχνητὴ λαορὶς μήκους 5 περίπου χιλιομέτρων, ὀνομαζομένη ὑπὸ τῶν ἐντοπίων *ράμμα*¹—προφανῶς λόγῳ τῆς ἰσχνότητος αὐτῆς—συνδέει τὴν Σαλαῶραν πρὸς μικρὰν νησίδα, ἐπὶ τῆς ὁποίας διατηρεῖται παλαιὰ μονή, τιμωμένη εἰς μνήμην τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 1). Ἡ νησίς ὀνομάζεται εἰς παλαιὰ ἔγγραφα *Κορακονήσιον*²

¹ Πρβλ. W. M. L e a k e, Travels in Northern Greece I, London 1835, σ. 201 (Thread).

² «Κοράκων νῆσος» ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Παυσανίου (VIII 25, 2) ὅτι ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ σημεῖον ὅπου ὁ ποταμὸς Λάδων ἐκβάλλει εἰς τὸν Ἀλφειόν. Πρβλ. καὶ W. M. L e a k e, Travels in the Morea II, σ. 74, σημ. 6. Ὡς *Κορακονήσιον* ἀναφέρεται ἡ ἡμετέρα νησίς ἢ μᾶλλον χερσονησίς ὑπὸ Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἀγκῶνος (E. Z i e b a r t h, Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος ἐν Ἠπειρῷ, Ἠπειρωτ. Χρον. Α' (1926) σ. 116). Ὁ Κυριακός, ἐπισκεφθεὶς τὸ δευτέρου τὴν Ἄρταν τὸ φθινόπωρον τοῦ 1436, περιγράφει κυνήγιον αὐτοῦ, ὅπερ ἐπεχείρησεν εἰς Κορακονήσιον μετὰ τοῦ δεσπότη τοῦ Καρόλου Β' τοῦ Τόκκου. Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι ὁ μεταφράσας εἰς τὰ Ἠπειρωτικά Χρονικά τὴν σχετικὴν λατινικὴν φράσιν *piscosum exiguum Heronesum* κακῶς ἀπέδωκεν αὐτὴν ἑλληνιστὶ διὰ τῆς φράσεως «ἰχθυοβριθὴ μικρὰν Ἠρόνησον» δέον μικρὰν χερσόνησον, (*her[s]onesum*), ἀφ' οὗ, ὡς ἤδη εἵπομεν, περὶ χερσονησίδος μᾶλλον πρόκειται.

καὶ Κορακονήσων¹, ὑπὸ νεωτέρων δὲ λογίων, ἀτόπως, Κορωνησία². Ἐκ τῆς ὀνομασίας δὲ τῆς νησίδος ἔλαβε καὶ ἡ ἐπ' αὐτῆς μονὴ καὶ ἡ ἐν αὐτῇ τιμωμένη Παναγία τὴν ἐπὶ κλησὶν Θεοτόκος ἡ Κορακονησία³ ἢ Κορακοννησαία⁴

¹ Ὡς Κορακονήσαν ἀναφέρεται ἡ νησίς μας εἰς τὸ κατὰ τὸ ἔτος 1521 γραφέν χρονικόν, τὸ ἐπιγραφόμενον «Σύγγραμμα ἱστορικὸν ὡς ἐν συνόψει συντεθέν δηλοῦν περὶ τῆς Σκῆτεως... Λουσιάνου καὶ Σταγῶν». Τὸ χρονικὸν τοῦτο ἐδημοσίευσε πρῶτος ὁ L. é o n H e u z e y ἐν Annuaire de l'Association pour l'encouragement des Études Grecques en France, τ. IX (1875) σ. 232-251 (τὸ Κορακονήσιον εἰς σ. 240) καὶ ἐν H e u z e y - D a u m e t, Mission Archéologique de Macédoine, Paris 1874, τ. I σ. 441-447. Ἱστορικὸν σχολιασμὸν τοῦ χρονικοῦ ἤρχισεν ὁ Ἰω. Βογιατζίδης ἐν Ε.Ε.Β.Σ. τ. 1 (1924) σ. 139 ἐξ. καὶ 2 (1925) σ. 149 ἐξ. Περὶ Α. Βρανούσης, Χρονικά Ἡπείρου, 1962, σ. 105 ἐξ. Ὁ αὐτὸς Α.Β. ἐκδίδει ἐκ κώδικος τοῦ Λένινγκρανδ πληρὲς τὸ ἐν λόγῳ κείμενον ἐν Ἑπ. Μεσ. Ἀρχ. τ. 16.

² Σε ρ α φ ε ἰ μ [Ξενοπούλου] τοῦ Βυζαντίου, Δοκίμιον ἱστορικῆς τιнос περιλήψεως τῆς πόλεως Ἀρτης κλπ. Ἀθῆναι 1884, σ. 170 καὶ 321. Βλέπε καὶ κατωτέρω τὰς ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων φορητῶν εἰκόνων τοῦ τέμπλου ἀφιερωτικὰς ἐπιγραφάς, ἐνθα ἡ Παναγία φέρεται δις ὡς Κορωνησία. Σημειώνομεν ἐνταῦθα, ὅτι ὑπὸ τοῦ P o u q u e - v i l l e (Voyage de la Grèce II, Paris 1826, σ. 318) ὀνομάζεται ἡ νησίς ἀπλῶς Κόρακας, ὑπὸ δὲ τοῦ L e a k e (Travels in Northern Greece I, London 1835) ὀνομάζονται ὁρθῶς Καρακονήσια τὸ σύνολον τῶν 4 ἐν τῷ Ἀμβρακικῷ νησίδων.

³ Ὡς Κορακονησία ἀναφέρεται ἡ μονὴ ἥδη εἰς 2 σημειώσεις τοῦ ἔτους 1193 τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 20 χειρογράφου ἐπὶ περγαμνῆς Εὐαγγελίου τῆς Μ. Μεγάλου Σπηλαίου (Ν.Α. Βέη, Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1915, σ. 21). Ἡ σχετικὴ σημείωσις ἔχει ὡς ἐξῆς: ἡ παροῦσα βίβλος τῆς μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Κορακονησίας καὶ ὡς ἐξῆς: ἡ παροῦσα βίβλος τῆς μονῆς τῆς ἁγίας Θεοτόκου τῆς Κορακονησίας

IC	XC	Ἐπληρώθη ἡ παροῦσα βίβλος τῆς μονῆς τῆς ἁγίας Θεοτόκου τῆς Κορακονησίας
N	K	ἐν μηνὶ αὐγούστῳ β', ἡμέρᾳ β', ἡνδικτιῶνος α' (γρ. ια') ἔτους ς' ψ α' ἡ' τοι 1193].

Ἄλλα σημειώματα μᾶς πληροφοροῦν ὅτι γραφεὺς τοῦ χειρογράφου εἶναι ὁ Νικητὰς Σγουρόπλος, χορηγὸς δὲ καὶ ἀφιερωτὴς τοῦ κώδικος ὁ Μελέτιος ἱερομόναχος καὶ καθηγούμενος, τῆς αὐτῆς προφανῶς μονῆς. Ὡς Κορακονησία ἐπίσης ἀναφέρεται ἡ μονὴ καὶ εἰς Πατριαρχικὸν γράμμα Ἱερεμίου τοῦ Α' γραφέν τὸ 1530 καὶ δημοσιευθὲν ὑπὸ Δ. Α. Ζακυθηνοῦ ἐν Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. 13 (1937) σ. 192-196.

⁴ Ὡς Κορακοννησαίαν ἀναφέρουσι τὴν μονὴν δύο σημειώματα χειρογράφων τῆς Ἑθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος (Ἰ. Σακελλίωνος, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἑθν. Βιβλ. Ἑλλάδος, 1892, σ. 36 ἀρ. 194 καὶ σ. 37 ἀρ. 195).

Τὸ πρῶτον τούτων ἔχει ὡς ἐξῆς:

† ἐκοιμήθη δ... ἡγούμενος τῆς Θεοτόκου τῆς Κορακοννησαίας καὶ πατρὸς ἡμῶν κύρις Γερόντιος μηνὶ Ἰουλίῳ ἐνδεκάτῃ τοῦ ς' ἔξ' († 1457) ἔτους τῆς νῦν τρεχούσης ἡνδικτιῶνος ι'...

Τὸ δὲ δεύτερον:

ἐν ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ ἀρχὴ [1670] τὸν μῆναν τὸν Ὀκτώβριον ἦλθεν ὁ Εὐγένιος ἱερομόναχος ἀπὸ τοῦς Κωστακένους εἰς τὸ μοναστήριον εἰς τὴν Κορακοννησαίαν καὶ ἀνήγειρεν αὐτήν, καὶ ἔκτισε τὰ κελλία καὶ ἐσυμμάζωξε μοναχοὺς καὶ ἱερομονάχους... κλπ.

καὶ ὑπὸ νεωτέρων λογίων, ἀτόπως, Κορωνησία¹. Τέλος εἰς ἔγγραφα τῆς Τουρκοκρατίας ἀναφέρεται ἐπανειλημμένως τὸ μοναστήριον Κορακονήσια².

Ἡ Μονὴ εἶναι σήμερον διαλελυμένη, τὸ καθολικὸν αὐτῆς ὅμως, εὐρισκόμενον, ὀλίγα μέτρα ὑπεράνω τῆς θαλάσσης ἐπὶ μικροῦ ὑψώματος, λειτουργεῖ ἕως σήμερον ὡς ἐνοριακὸς ναὸς τῆς μικρᾶς κοινότητος τῆς νησίδος, ἥτις ὑπὸ θρησκευτικῆς εὐλαβείας κινουμένη ἐθεώρησε, δυστυχῶς, καθήκον της νὰ προβῇ ἐσχάτως (1962) ἄνευ ἀδείας, οὐ μόνον εἰς μερικὴν ἐξωτερικὴν ἀσβεστόχρισιν τοῦ ναοῦ ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν αὐτοῦ προσθήκην κιονοστηρίκτου προστώου (βλ. εἰκ. 2 καὶ 12).

β) *Μνεῖται τῆς μονῆς*. Περὶ τῆς μονῆς τῆς Κορακονησίας ὑπάρχουσι πλείονες εἰδήσεις³ ἀναγόμεναι εἰς διαφόρους ἐποχάς. Ἡ ἀρχαιοτάτη ἐξ αὐτῶν εὐρίσκεται εἰς σημείωσιν τοῦ ὑπ' ἀρ. 20 ἐπὶ περγαμνῆς Εὐαγγελίου τῆς Μονῆς Μεγάλου Σπηλαίου, ἀνάγεται δ' αὕτη εἰς τὸ ἔτος 1193⁴, ὁπότε καθηγούμενος τῆς μονῆς ἦτο ὁ ἱερομόναχος Μελέτιος. Κατὰ ταῦτα ἡ μονὴ εἶναι προγενεστέρᾳ τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνος. Πότε ὅμως ἀκριβῶς ἰδρύθη; Ὁ φίλος συνάδελφος κ. Α. Βρανούσης μὲ ἐπληροφόρησεν, ὅτι ὁ Παναγ. Ἀραβαντινὸς εἰς τὴν ἀνέκδοτον του εἰσέτι «περιγραφὴν τῆς Ἡπείρου» θεωρεῖ τὴν μονὴν ὡς κτίσμα τοῦ 11ου αἰῶνος στηριζόμενος ἐπὶ σιγίλλιου ἀναφερομένου ὑπὸ τοῦ Rouqueville. Ἐρευνήσας σχετικῶς δὲν κατώρθωσα δυστυχῶς ν' ἀνεύρω παρὰ Rouqueville τὸ σιγίλλιον τοῦτο⁵. Ἡ παρασχεθεῖσα ἐν-

¹ Ὁ τίτλος οὗτος εἶναι προφανῶς νεώτερον λόγιον κατασκευάσμα (ἀναφέρεται ἤδη εἰς ἔγγραφον τοῦ Γ. Μαλάμου ἀπὸ 10 Ἰουνίου 1830, Ἡπειρ. Ἑστία II' (1964) σ. 586) υἱοθετηθὲν καὶ ὑπὸ τοῦ ἄλλοτε μητροπολίτου Ἀρτης Σε ρ α φ ε ἰ μ [Ξενοπούλου] τοῦ Βυζαντίου. Βλ. σχετικῶς Δοκίμιον ἱστορικῆς τιнос περιλήψεως τῆς... πόλεως Ἀρτης, Ἀθῆναι 1884, σ. 13, 170, 321. Ἐπανέκδοσις Ἰ. Τσουτσίνου, Ἀρτα 1962, ἀντιστοίχως. Τὸν Σεραφεῖμ ἠκολούθησε καὶ ὁ Ἱεροσολύμων Τιμόθεος γράφων περὶ τῶν ἐπιθέτων τῆς Παναγίας (Ν. Σιών 48, 1953, σ. 92). Περὶ τοῦ ἀτόπου τῆς ὀνομασίας Κορωνησίας βλ. καὶ Ἡλ. Βασιλᾶν, Ἡπειρωτ. Ἑστία 4 (1955) σ. 467-68, ὅστις βεβαιώνει ὅτι οἱ σύγχρονοι ὀνομάζουσι τὴν Μονὴν Κορακονησίαν καὶ Καρακονησίαν.

² Βλ. Κ. Σ. Κώνσταν, Ἡπειρωτ. Ἑστία, τ. II' (1964) σ. 579, 580, 582, 583, 584.

³ Τὰς περισσότερας ἐξ αὐτῶν κατέγραψε παλαιότερον μὲν ὁ συνάδελφος κ. Α. Ζακυθηνὸς ἐν Ε.Ε.Β.Σ. 13 (1937) σ. 193 ἐξ. ἐσχάτως δὲ ὁ κ. Κ. Α. Κώνστας ἐν Ἡπειρ. Ἑστ. τ. II' (1964) σ. 577-78.

⁴ Βλέπε τὸ κείμενον τῆς σημειώσεως εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 3 σημείωσιν τῆς σ. 4

⁵ Ὁ Rouqueville ἐν Travels in Southern Epirus, Acarnania, Aetolia, Attica and Peloponnesus or the Morea in the years 1814-16, London 1822, σ. 14 ἀναφέρει ὅτι «εἰς μίαν ἐκ τῶν τεσσάρων μικρῶν νήσων ἔξω τῆς Σαλαγόρας ὑπάρχει ναὸς καὶ κελλία μοναχῶν τινῶν τοῦ τάγματος τοῦ Ἀγ. Βασιλείου, κυριαρχοῦντος ἐν Ἑλλάδι, ὑπὸ τῶν ὁποίων καλλιεργεῖται τὸ ἔδαφος»· τοῦναντίον ὁ L e a k e (Travels in Northern Greece I, London 1835, σ. 201) ἀναφέρει ὅτι «εἰς τὴν δασώδη χερσόνησον, ἥτις προβάλλει εἰς τὸν κόλπον ὑπάρχει Μετόχι τῆς Παναγίας».

τούτοις παρὰ τοῦ Ἀραβαντινοῦ χρονολογία (11^{ος} αἰ.) δὲν εἶναι ἀπίθανος, ὥς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω στηριζόμενοι ἐπὶ τεχνοκριτικῶν κριτηρίων. Ὅλως ὅμως ἀπαράδεκτος τυγχάνει ἡ γνώμη τοῦ μητροπολίτου Ἀρτης Σεραφεῖμ¹, ἡ στηρικθεῖσα, ὥς λέγει, ἐπὶ μαρτυρίας «γρηραίου καὶ εὐλαβοῦς τινος ἡγουμένου αὐτῆς, ἀποβιώσαντος τὸ 1855, Δωροθέου τοῦ ἱερομονάχου, ἀποφαινομένου, ὅτι ἡ μονὴ αὕτη ὠκοδομήθη περὶ τὰ μέσα τῆς Ζ' ἑκατονταετηρίδος».

Δευτέραν περὶ τῆς μονῆς εἵδησιν παρέχει εἰς ἡμᾶς, 243 ἔτη μετὰ τὴν πρώτην, ὁ γνωστὸς Ἰταλὸς ἀρχαιολόγος καὶ περιηγητὴς Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος. Γράφει λοιπὸν οὗτος², ὅτι κατὰ τὸ κυνήγιον, τὸ ὁποῖον ἐπεχείρησε κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1436 μετὰ τοῦ βασιλέως Καρόλου (Β' τοῦ Τόκκου) εἰς Κορακονήσιον, ἐπισκέφθη μετ' αὐτοῦ «τὸν ἱερὸν καὶ περίοπτον ναὸν τῆς μακαρίας Παρθένου (= Παναγίας) κατοικούμενον ὑπὸ πλειόνων μοναχῶν τῆς ἑλληνικῆς (= ὀρθοδόξου) θρησκείας» ἐτέλεσε δ' αὐτόθι καὶ λειτουργίαν «κατὰ τὰ ἐκεῖ ἔθιμα παρουσία καὶ τῶν πριγκίπων». Προσθέτει δ' ἐπίσης, ὅτι εὗρεν ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου δαπέδου τοῦ ναοῦ βραχὺ ἐπίγραμμα (= ἐπιγραφὴν) γεγραμμένον δι' ἀρχαίων ἀττικῶν γραμμάτων, τὸ ὁποῖον ἔδειξεν εἰς αὐτὸν αὐτὸς οὗτος ὁ βασιλεὺς Κάρολος. Εἶχε δὲ τὸ ἐπίγραμμα τοῦτο ὥς ἑξῆς:

*Κλαυδία Βερονίκη ἐτῶν κδ', χαῖρε*³.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω μνείας τῆς μονῆς πρέπει νὰ συγκρατήσωμεν α) ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παναγίας, δηλαδὴ τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς, συνεκέντρωνε περὶ τὰ μέσα τοῦ 15^{ου} αἰῶνος πλείονας μοναχοὺς καὶ β) ὅτι διέσωζεν ἀκόμη ὁλόκληρον τὸ μαρμαρίνον αὐτοῦ δάπεδον (βλ. κατωτέρω), μία τῶν πλακῶν τοῦ ὁποίου ἔφερε χαραγμένην τὴν ἀνωτέρω σημειωθείσαν ρωμαϊκὴν ἐπιτύμβιον ἐπιγραφὴν.

¹ Δοκίμιον περὶ Ἀρτης κλπ., σ. 170-171.

² E. Ziebart, ἐν Ἑπειρωτ. Χρον. Α' (1926) σ. 116. Ἴδου πῶς ἔχει τὸ σχετικὸν λατινικὸν κείμενον: *Venero divo albescente die ad sacrum et conspicuum beatae Virginis sacellum quod plerique graeca religione monachi colunt, sacris de more principibus coram exactis breve hoc marmoreum ad pavementum epigramma antiquis et atticis quoque litteris Karolo ipso indicante rege comperimus Κλαυδία Βερονίκη sic sonant latine: Claudia Veronice annorum XXIII salve*. Ἡ ἐν τοῖς Ἑπειρωτικοῖς Χρονικοῖς ἑλληνικὴ μετάφρασις τοῦ λατινικοῦ κειμένου χωλαίνει δυστυχῶς εἰς πλείονα σημεῖα. Πλὴν τοῦ ἤδη εἰς τὴν σημ. 2 τῆς σελίδος 3 σημειωθέντος λάθους μεταφράσεως τοῦ Heronesum εἰς Ἡρόνησον καὶ τὸ conspicuum sacellum δὲν ἔπρεπε νὰ μεταφρασθῇ ἀπλῶς εἰς ἐπιφανὴ ἀλλὰ εἰς περίοπτον ναόν, διότι τοιοῦτος εἶναι πράγματι ὁ εἰς ὑψηλὸν τῆς νήσου σημεῖον ἰδρυμένος ναὸς τῆς μονῆς. Ἀλλὰ καὶ ἡ φράσις ἐπίσης sacellum quod plerique graeca religione monachi colunt δὲν ἔπρεπε ν' ἀποδοθῇ διὰ τοῦ ναὸς τιμωμένῳ ὑπὸ μοναχῶν τινων τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας ἀλλὰ διὰ τοῦ «κατοικουμένῳ ὑπὸ πλειόνων μοναχῶν τῆς ἑλληνικῆς (= ὀρθοδόξου) θρησκείας».

³ Τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην δὲν κατέρθωσα νὰ ἀνέρω εἰς τὸ Corpus, ἵσως νὰ περιλαμβάνεται εἰς τὰ Epigrammata graeca reperta per Illyricum τοῦ Κυριακοῦ, ἅτινα ὅμως δὲν ὑπάρχουσιν ἐν Ἀθήναις.

Εἴκοσι καὶ ἓν ἔτη μετὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Κυριακοῦ εἰς τὴν Κορακονήσιον, ἦτοι τὸ 1457 βιβλιογραφικὸν σημεῖωμα κώδικος τῆς Ἑθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος¹ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι

† ἐκοιμήθη δὲ καὶ ὁ τοῦτο [τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου] ὑποτακτικὸς καὶ ἡγούμενος τῆς Θεοτόκου τῆς Κορακοννησαίας καὶ πατὴρ ἡμῶν κῦρις Γερόντιος μηνὶ Ἰουλίῳ ἐνδεκάτῃ τοῦ 5956 (+1457) ἔτους τῆς νῦν τρεχούσης ἰνδικτιῶνος ι' ... κλπ.

Κατὰ ταῦτα ἡγούμενος τῆς Μ. Κορακονησίας μέχρι τοῦ 1457 ἦτο ὁ Γερόντιος.

Ἐτι ἀργότερον τὸ Χρονικὸν τῶν Μετεώρων² ἀναφέρει, ὅτι μοναστὴς τις τοῦ Μετεώρου κατὰ τὰ ἔτη 1481-82, ὀνόματι Γαλακτίων, «διὰ χρημάτων ἐπισπάσας ἑαυτῷ τὴν ἡγουμενείαν ὄνομα ἐν τοῖς ἐξωτερικοῖς ἄρχουσι (δηλ. τοῖς Τούρκοις) ἐξώσθη ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Λαρίσης Διονυσίου καὶ τοῦ πατριάρχου Νήφωνος καὶ ἀποθανὼν «ὡς περ νῦν» (1521) δρᾷται τυμπαναῖος, φρικτὸν θέαμα, ἐν τοῖς τόποις τῆς Ἀρτης, εἰς τὸ Κορακονήσιον». Δὲν εἶναι ἐν τούτοις βέβαιον οὔτε καὶ πιθανόν, ὅτι ὁ νεκρὸς τοῦ Γαλακτίωνος θὰ ἔκειτο ἐν τῇ μονῇ, ὥς ὑποθέτει ὁ Βογιατζίδης (ἔ. ἀ. σ. 182), ἀλλὰ θὰ εὗρίσκετο ἀπλῶς εἰς τὴν αὐτὴν νησίδα ἐκτεθειμένος εἰς τὸ ὑπαιθρον.

Λίαν ἐνδιαφέρουσαν περὶ τῆς μονῆς τῆς Κορακονησίας εἵδησιν παρέχει εἰς ἡμᾶς γράμμα τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου, ἀποκείμενον εἰς τὰ Γ. Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους ὑπ' ἀριθμ. Γεν. Εὐρετηρίου 253. Τὸ γράμμα τοῦτο, κατὰ τοὺς ὀρθοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ δημοσιεύσαντος αὐτὸ συναδέλφου κ. Δ. Ζακυνθινοῦ³, πρέπει νὰ ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Α' ἐν Ἀρτῇ τὸ 1530, ἦτοι κατὰ τὴν καὶ ἄλλως μαρτυρουμένην⁴ ἐπίσκεψιν αὐτοῦ τῆς πόλεως ταύτης.

Ὁ πατριάρχης στηριζόμενος ἐπὶ ἀναφορᾷ τὴν ὁποίαν ἀπέστειλαν εἰς αὐτὸν ἄφ' ἐνὸς ὁ πρώην Ἰωαννίν(ων) κῦρ Γεννάδιος(ος) ἄφ' ἐτέρου δ' οἱ ἐν τῇ θείᾳ καὶ σεβασμίᾳ μ[ονῇ] τῆς Παναγίας τῆς ἐν τῇ Κορακονησίᾳ διακείμενοι μοναχοί, ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Βονδίτζης (Βονίτσης), τοὺς κληρικοὺς

¹ Ἰ. Σακελίωτος, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, 1892, σ. 36 ἀρ. 194. Πβλ. καὶ Σπ. Λάμπρου, Ν. Ἑλλήν. 7 (1910) 156. Ὡς ἦδη παρετήρησεν ὁ κ. Ζακυνθινός (Ε.Ε.Β.Σ. 13, 1937, σ. 192) καὶ εἰς τὸ σημεῖωμα τοῦτο ἡ ἰνδικτιῶν δὲν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἔτος, τὸ ὁποῖον συμπίπτει πρὸς τὴν πέμπτην ἰνδικτιῶνα.

² Heuzey—Daumet, Mission archéologique de Macédoine, Paris 1876, σ. 443. Πβλ. καὶ Ἰ. Βογιατζίδου, Τὸ Χρονικὸν τῶν Μετεώρων ἐν Ε.Ε.Β.Σ. 2 (1925) σ. 182.

³ Ε.Ε.Β.Σ. 13 (1937) σ. 192-196.

⁴ Α. Ὁρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης, 2α ἔκδ. 1963, σ. 160.

και τους προύχοντας της αυτής επισκοπικής περιφέρειας και προτρέπει δι' αὐτοῦ, ἐπὶ ποιῇ ἀφορισμοῦ, τοὺς χριστιανοὺς κατοικοὺς τῆς Βονίτζης, ὅπως παύσουν νὰ παρενοχλοῦν τοὺς μοναχοὺς τῆς Κορακονησίας ἀπαιτοῦντες παρ' αὐτῶν *αὐθεντικὸν τέλος* ἥτοι κυριαρχικὸν φόρον διὰ τὰ ὑπὸ τῆς μονῆς κατεχόμενα *χελοκοφινοβίβαρα*¹, ἀπειλοῦντες ἄλλως νὰ ἐκβάλωσι καὶ ἀποσπάσωσι ταῦτα ἀπὸ τῆς μονῆς.

Οἱ ἐν λόγῳ «τάχα χριστιανοὶ» εἰς οὓς κυρίως ἀφορᾷ τὸ γράμμα, θὰ ἦσαν βεβαίως οἱ ἐνοικιασταὶ φόρων παρὰ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν τῶν ἔχουσῶν τὴν ἐπικυριαρχίαν καὶ δεσποτείαν τῶν ἀκτῶν καὶ λιμνῶν εἰς τὰς ὁποίας ἡσκειτο ὑπὸ τῶν μοναχῶν τῆς Κορακονησίας ἡ διὰ τῶν βιβαρίων ἀλιεία.

Μανθάνομεν λοιπὸν ἐκ τοῦ μνημονευθέντος πατριαρχικοῦ γράμματος, ὅτι, ὥς ἄλλως τε καὶ πλείσται ἄλλαι μοναί², ἐκέκτητο καὶ ἡ τῆς Κορακονησίας ἐκπαλαὶ *χελοκοφινοβίβαρα*, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ εἶχε *μικρὰν ἀπόλαυσιν* ἥτοι μικρὸν εισόδημα, ὅπερ οἱ φορολόγοι χριστιανοὶ ἐπεχειροῦν νὰ ἐλαττώσουν, τοῦθ' ὅπερ προεκάλεσε τὴν πρὸς τὸν πατριάρχη ἀναφορὰν τῶν μοναχῶν καὶ τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἀπολυθὲν γράμμα.

ἘΑρκετὰς εἰδήσεις περὶ τῆς μονῆς ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀρνούμεθα ἐκ τουρκικῶν ἐγγράφων τῆς διατελευμένης μονῆς Ἀγ. Παρασκευῆς ἢ Μυρτάρι τῆς ἐπαρχίας Βονίτσης, ἀποκειμένων σήμερον εἰς τὰ Γ. Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους (φάκ. 158). Περίληψις εἰς ἑλληνικὴν τῶν ἐγγράφων τούτων ἐγένετο τὸ 1840 ὑπὸ τοῦ «διερμηνέως τῶν ἀσιατικῶν γλωσσῶν» τῆς Κυβερνήσεως, ἐδημοσιεύθη δ' αὕτη ἐσχάτως ὑπὸ τοῦ κ. Κ. Σ. Κ. ὡς τὰ ἐν Ἑπαιρωτικῇ Ἐστία (τ. ΙΓ', 1964, σ. 577-586). Τὰ ἐν λόγῳ ἐγγράφα (ταπία-χοτζέτια-δρισμοὶ-ἀναφοραὶ κλπ.) χρονολογοῦνται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1555 καὶ 1704. Ἐξ αὐτῶν λοιπὸν πληροφοροῦμεθα:

α) Ὅτι μεσοῦντος τοῦ 16ου αἰῶνος διάφοροι χριστιανοὶ ἐπώλουν εἰς τὴν μονὴν κτήματά των μὲ τὴν συμφωνίαν νὰ μένουν ὡς ἀφιερῶματα εἰς τὸ μοναστήρι. Οὕτω εἰς χοτζέτι τοῦ 1555³ ἀναγράφεται, ὅτι Εἰρήνη τις χριστιανὴ ἐπώλησε τὴν γειτονικὴν πρὸς τὴν μονὴν ἄμπελον αὐτῆς εἰς τὸν ἡγούμενον αὐτῆς Παπᾶ-Ἰωσήφ.

β) Τὸ 1559 διὰ ταπίου⁴ ἡ χριστιανὴ Παπα-Σταμάταινα παρεχώρησεν εἰς τὴν μονὴν τὸν ἐν τῇ κωμοπόλει τῆς Βονίτζης ἀγρὸν αὐτῆς.

γ) Τὸ αὐτὸ ἔτος 1559 ὁ Ἀντώνιος Σελιανίνης (γρ. Σελιανίτης) παρεχώρησεν, ἀντὶ 1000 ἄσπρων, εἰς τοὺς καλογήρους τῆς μονῆς Παπᾶ... καὶ

¹ Βλέπε περὶ τοῦ ὅρου τούτου Δ. Ζακυθινόν, ἔ. ἀ. σ. 195.

² Βλ. σχετικῶς Δ. Ζακυθινόν, ἔ. ἀ. σ. 195. Σημειωτέον, ὅτι καὶ σήμερον εἰσέτι ὑπάρχουσι πλείονα βιβάρια (ἰχθυοτροφεία) παρὰ τὴν βόρειον ἀκτὴν τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου. Βλ. κατωτέρω.

³ Ἑπαιρωτ. Ἐστία ΙΓ' (1964) σ. 579. Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 1 (Δ).

⁴ Ἑ. ἀ. σ. 579. Ταπὶ ὑπ' ἀρ. 2 (Γ).

Παπᾶ Γαβριὴλ ἀγρὸν τοῦ κείμενον εἰς θέσιν Καλαμίτζα, εἰς τὰ ὄρια Βονίτζης¹.

Καθ' ὅλον τὸ δευτέρον ἡμῖς τοῦ 16ου αἰῶνος φαίνεται ὅτι ἡ μονὴ ἔζησεν ἀνενοχλήτως καλλιερгоοῦσα τὰς γαίας αὐτῆς.

Ἀρχομένου ὅμως τοῦ 17ου αἰῶνος ἤρχισε νὰ ἐφίσταται ἐνοχλήσεις παρὰ τῶν Τούρκων, στρατιωτικῶν ἰδία, περιοίκων, οἵτινες ἐπεχειροῦν νὰ ἀρπάσωσι κτήματα καὶ καλλιεργησίμους γαίας τοῦ μοναστηρίου. Οὕτω ἐξ ὁρισμοῦ τοῦ Σουλτάνου Μουράτ τοῦ 1603 πρὸς τὸν ἀρχηγὸν τῆς σημαίας τῆς Ἀκαρνανίας καὶ τοὺς καδῆδες (κριτὰς) Ἀρτης, Ἀγ. Μαύρας (Λευκάδος) καὶ Βονίτζης, μανθάνομεν², ὅτι οἱ καλόγηροι τοῦ μοναστηρίου τῆς Κορακονησίας ἀπέστειλαν εἰς τὴν Πύλιν ἀναφορὰν παραπονούμενοι, ὅτι ἂν καὶ ἐκπαλαί, διὰ βασιλικοῦ ὁρισμοῦ, κατέχοντες καὶ νεμόμενοι τὸ χεϊμάδιον Μυρτάρι, τὰς γαίας εἰς θέσιν Καλαμίτζα, Τιρδέρη, Ἀγ. Δημήτριος καὶ Παληάμπελα καὶ τὰ εἰς Ἀγ. Παρασκευὴν τζιφλίγια των, ὅμως ἐπηρεάζοντο παρὰ στρατιωτικῶν καὶ κυβερνητικῶν ὀργάνων, ἅτινα «θέτουσιν ἀρπαγὰς χεῖρας εἰς τὰ κτήματά των». Διὰ τοῦ ἐν λόγῳ ὁρισμοῦ ὁ Σουλτάνος ἐντέλλεται, ὅπως ἀποκρουσθῇ ἡ ἐπὶ ἡμεῖς αὕτη.

Συμφώνως πρὸς τὴν σουλτανικὴν ταύτην ἀπόφασιν ὁ ὑποτακτικὸς τοῦ ναυάρχου Σινάν—ἡ Βόνιτσα ἦτο τότε σιτηρέσιον τῶν κατὰ καιροὺς Τούρκων ναυάρχων—Χαμζᾶ Τζαβούσης, παρεχώρησε τὸ 1604 εἰς τὴν μονὴν τοὺς δευτερευόντας ὑπ' αὐτοῦ ἀγρούς τῆς Δισδάρ Χασάν εἰς θέσιν Ἀγ. Πέτρος³.

Ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἀνωτέρω ὁρισμοῦ τοῦ Σουλτάνου Μουράτ τοῦ 1603 καὶ ἐπὶ διάστημα 79 ἐτῶν ἡ μονὴ φαίνεται ὅτι ἔμεινεν ἀνενοχλήτως ὑπὸ τῶν κατακτητῶν, περιῆλθεν ὅμως εἰς ἐλάττωσιν καὶ ἐρείπωσιν. Δι' ὃ καὶ ἀπὸ τοῦ 1682 ἀναιδὴς Τοῦρκος στρατιωτικὸς, ὀνόματι Κιλίτζ μπέης, παρουσιάζεται διεκδικῶν τὸ δάσος Μυρτάρι καὶ ἰσχυρίζομενος ὅτι τὸ εἶχεν εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ διὰ ταπίου τοῦ Βοεβόδα Βονίτζης. Κατὰ τῆς διεκδικήσεως ταύτης ἀντετάχθη ὁ καλόγηρος τῆς μονῆς Εὐγένιος—πιθανότατα ἡγούμενος αὐτῆς—ὑποστηρίξας, ὅτι τὸ Μυρτάρι ἦτο ἀπὸ μακροῦ ἀφιέρωμα εἰς τὸ μοναστήριον.

Τὰ ἀνωτέρω μανθάνομεν ἐξ ὁρισμοῦ τοῦ Σουλτάνου Μεχμέτ τοῦ ἔτους 1682⁴, δι' οὗ παραγγέλλεται ὁ καδῆς νὰ ἐξετάσῃ ἂν πράγματι τὸ Μυρτάρι ἦτο πρὸ τῆς κατακτήσεως ἀφιέρωμα εἰς τὴν μονὴν καὶ ἂν ἔμεινε τοιοῦτο μετὰ τὴν κατάκτησιν.

Ὁ μνημονευθεὶς μοναχὸς Εὐγένιος μᾶς εἶναι καὶ ἄλλοθεν γνωστός. Πρά-

¹ Ταπὶ ὑπ' ἀρ. 3 σ. 583 (ΚΕ).

² Ὁρισμὸς τοῦ 1603 ὑπ' ἀριθ. 4 σ. 579 (ΣΤ).

³ Ταπὶ ὑπ' ἀρ. 5 τοῦ 1604. Ἑ. ἀ. σ. 579 (Α).

⁴ Ὁρισμὸς ὑπ' ἀρ. 9, 580 (Η).

γματι σημείωμα τοῦ ὑπ' ἀρ. 195 χ/φου τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος¹ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «ἐν ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ ἀρχο' (=1670) τὸν μῆνα τὸν Ὀκτώβριον ἦλθεν ὁ Εὐγένιος ἱερομόναχος ἀπὸ τοὺς Κωστακέους² εἰς τὸ μοναστήριον εἰς τὴν Κορακονησαῖαν καὶ ἀνήγειρεν αὐτήν, καὶ ἔκτισε τὰ κελία καὶ ἐσυμμάζωξε μοναχοὺς καὶ ἱερομόναχους... κλπ.».

Πρόκειται λοιπὸν περὶ μοναχοῦ-ἡγουμένου πιθανώτατα—ἀληθοῦς νέου κτήτορος τῆς ἐν τῷ μεταξὺ ἐρειπωθείσης μονῆς, ὅστις ὄχι μόνον ἀνήγειρεν αὐτήν ἐκ νέου ἀλλὰ καὶ ἔκτισε τὰ κελία καὶ ἐγκατέστησεν εἰς αὐτὰ μοναχοὺς, ἀνέλαβε δὲ συγχρόνως μετὰ ζήλου καὶ τὴν ὑπεράσπισιν τῶν δικαιωμάτων τῆς μονῆς κατὰ τῶν καταπατητῶν τῶν κτημάτων της. Δυστυχῶς ὁ ῥέκτης οὗτος ἡγούμενος ἀπέθανε τὸ 1682, ὡς μανθάνομεν ἐξ ἄλλου ὁρισμοῦ τοῦ Σουλτάνου Μεχμέτ τοῦ ἔτους 1682³, τὸν διεδέχθη δὲ ὁ καλόγηρος Ἰωάννης, ὅστις καὶ συνέχισε τοὺς ἀγῶνας τῆς μονῆς κατὰ τοῦ Κιλίτζ ἀντιποιομένου καὶ πάλιν μετὰ τινος Ἀχμέτ Χότζα ὄχι μόνον τὸ Μυστάρι ἀλλὰ καὶ τὰ Παληάμπελα τῆς Βονίτζης καὶ τοὺς τόπους Βιρέλους, πάντα κτήματα τῆς μονῆς.

Καίτοι δὲ διὰ χοτζετίου τοῦ 1682⁴ τοῦ καδῆ Ναυπάκτου καὶ Βονίτζης ἐπεκυρώθη δικαστικῶς ἡ κυριότης τοῦ μοναστηρίου ἐπὶ τῶν ὡς ἄνω κτημάτων καὶ ἀπεβλήθησαν ἐξ αὐτῶν οἱ ἐναγόμενοι Κιλίτζ καὶ Ἀχμέτ Χότζα, ὁρισμὸς δ' ἀφ' ἐτέρου τοῦ Σουλτάνου Μεχμέτ τοῦ 1683⁵ ἐντέλλεται τὴν ἐκ τῶν κτημάτων τῆς μονῆς ἀπομακρύνειν τοῦ Κιλίτζ, ὅμως οὗτος ἐξηκολούθησε νὰ τὴν ἐνοχλῇ καὶ κατὰ τὸ 1684 ὡς μανθάνομεν α) ἐκ χοτζετίου⁶ τοῦ ἔτους τούτου τοῦ καδῆ Πρεβέζης, δι' οὗ ὁ Παπα-Ἰωάννης—προφανῶς ἡγούμενος τῆς μονῆς—ἐνάγει καὶ πάλιν τὸν Κιλίτζ μπέην ὡς ἀντιποιοῦμενον τὰ κτήματα τῆς μονῆς καὶ β) ἐξ ἄλλου χοτζετίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους τοῦ καδῆ Ἀρτης⁷ περιέχοντος ἀπόφασιν περὶ ἀποβολῆς τοῦ Κιλίτζ ἐκ τῶν ὡς ἄνω κτημάτων.

Οἱ πρὸς τὸν Κιλίτζ μπέην δικαστικοὶ ἀγῶνες τῆς μονῆς φαίνεται ὅτι ἔληξαν ὁριστικῶς τὸ 1684, ὡς συνάγομεν ἐξ ἐγγράφου τοῦ 1684⁸ τοῦ Δεσποῦ Χουσεῖν, Διοικητοῦ Ἀγ. Μαύρας καὶ εἰσπράκτορος τῶν προσόδων τῶν ἀνηκουσῶν εἰς τὸ ἐκ τῆς Ἀγ. Μαύρας καὶ Βονίτζης σιτηρέσιον τοῦ ναυάρχου

¹ I. Σακκελίωτος, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἑθν. Βιβλ. τῆς Ἑλλάδος 1892, σ. 37 ἀρ. 195.

² Οἱ Κωστακέοι τοῦ σημειώματος εἶναι οἱ σημερινοὶ Κωστακιοί, συνοικισμὸς πρὸς Νότον τῆς πόλεως Ἀρτης, πέραν τῆς γεφύρας.

³ Ὁρισμὸς ὑπ' ἀρ. 12, σ. 580 (ΙΑ).

⁴ Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 14 σ. 582 (ΙΘ).

⁵ Ὁρισμοὶ ὑπ' ἀρ. 15 καὶ 16 σ. 581 (ΙΓ καὶ ΙΔ).

⁶ Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 24 σ. 583 (ΚΓ).

⁷ Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 23 σ. 583 (ΚΒ).

⁸ Ἐγγράφον ὑπ' ἀρ. 25 σ. 583 (ΚΣΤ).

κυρίου τῆς γῆς, ὅπερ μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὁ μὲν Κιλίτζ ἀπομακρύνεται ὁριστικῶς τῶν κτημάτων τῆς μονῆς, αὕτη δ' ὑποχρεοῦται νὰ πληρῶνῃ κατ' ἔτος 150 ἄσπρα εἰς τοὺς κυρίους τῆς γῆς.

Τὸ τελευταῖον ἐκ τῶν τουρκικῶν ἐγγράφων τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν μονὴν εἶναι δικαστικὴ πράξις τοῦ καδῆ Βονίτζης τοῦ 1704¹, διὰ τῆς ὁποίας τὸ μὲν ὑπὲρ τοῦ Κιλίτζ ἐκδοθὲν ταπὶ ἀκυροῦται, ἐξαιρέσει δὲ τῶν γαιῶν αἵτινες ἡγοράσθησαν παρὰ τοῦ μετὰ τὴν ἄλωσιν διορισθέντος Χουσεῖν ἐφένδη, ὅλα τὰ ἄλλα κτήματα, αἱ γαῖαι, τὰ χειμᾶδια, αἱ ἄμπελοι, οἱ κῆποι καὶ τὰ δένδρα ἀναγνωρίζονται ἀποκλειστικῇ ἰδιοκτησίᾳ τῆς μονῆς.

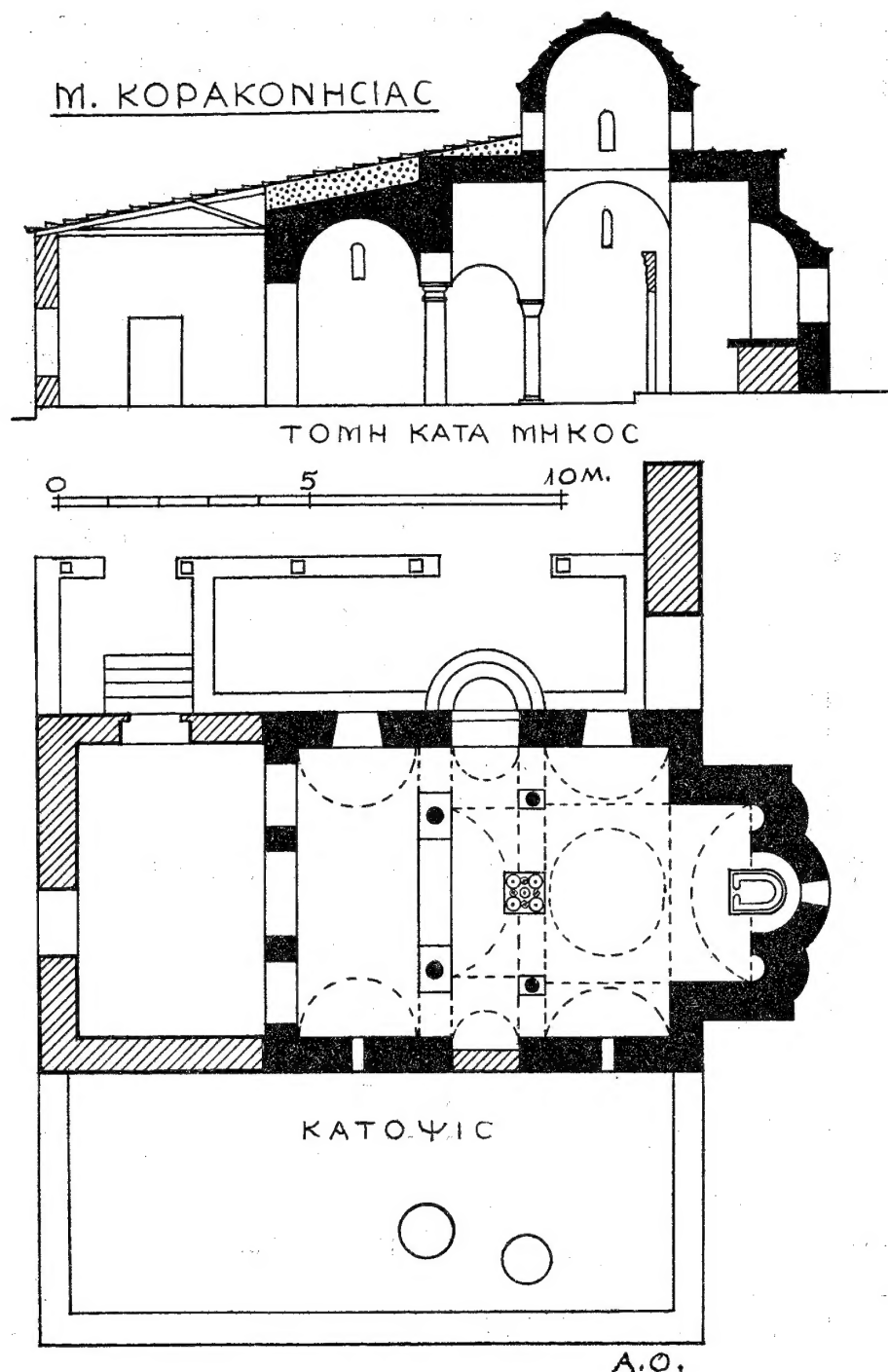
Ἐκ τῶν ἐν τοῖς πρόσθεν καταγραφέντων σημειωμάτων (Μεγ. Σπηλαίου, Ἑθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, Χρονικοῦ τῶν Μετεώρων) ὡς καὶ ἐκ τῶν ὑπὸ τῶν μνημονευθέντων τουρκικῶν ἐγγράφων παρεχομένων πληροφοριῶν καὶ χρονολογῶν δυνάμεθα νὰ καταρτίσωμεν τὸν—οὐχὶ βεβαίως πλήρη—χρονολογικὸν πίνακα τῶν διατελεσάντων ἡγουμένων τῆς Μ. Κορακονησίας ἀπὸ τοῦ 1193 μέχρι τοῦ 1686 καὶ νὰ συμπληρώσωμεν αὐτὸν διὰ τῶν ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Σεραφεῖμ (ἔ. ἀν. σ. 171) ἀναφερομένων 4 ἡγουμένων τοῦ 19ου αἰῶνος.

Πίναξ ἡγουμένων τῆς Μ. Κορακονησίας

1193	Μελέτιος (Σημ. Μεγ. Σπηλαίου)
1457	Γερόντιος (Σημ. χ/φου 194 Ἑθν. Βιβλ.)
1481-2	Γαλακτίων (;) (Χρονικὸν Μετεώρων)
1555	Ἰωσήφ (Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 1 στ. Δ)
1559	Γαβριήλ (Ταπὶ ὑπ' ἀρ. 3 στ. ΚΕ)
1670	Εὐγένιος (Σημ. χ/φου 195 Ἑθν. Βιβλ. Ἑλλ.)
† 1682	Εὐγένιος (ὁρισμὸς ὑπ' ἀρ. 9, 10 καὶ 12 στ. Η, Θ, ΙΗ)
1682	Ἰωάννης (ὁρισμὸς ὑπ' ἀρ. 12 στ. ΙΑ)
1684	Ἰωάννης (Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 24 στ. ΚΓ)
1686	Ἰωάννης (Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 26 στ. ΚΔ)
1842	Δωρόθεος (ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή εἰκόνος Παναγίας προσκυνηταρίου)
1855	Δανιήλ (Σεραφεῖμ σ. 171)
1869	Ἀμβρόσιος (» » »)
1871	Δανιήλ τὸ β' (» » »)

Τοσαῦτα ὡς πρὸς τὴν ἱστορίαν. Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν τεχνοκριτικὴν ἐξέτασιν τῆς μονῆς, περὶ τῆς ὁποίας οὐδεὶς ἡσχολήθη μέχρι τοῦδε.

¹ Ἐγγράφον ὑπ' ἀρ. 27, σ. 584 (ΚΖ).

Εικ. 2. Κάτοψις και τομή του καθολικού μετά των προσκτισμάτων του.

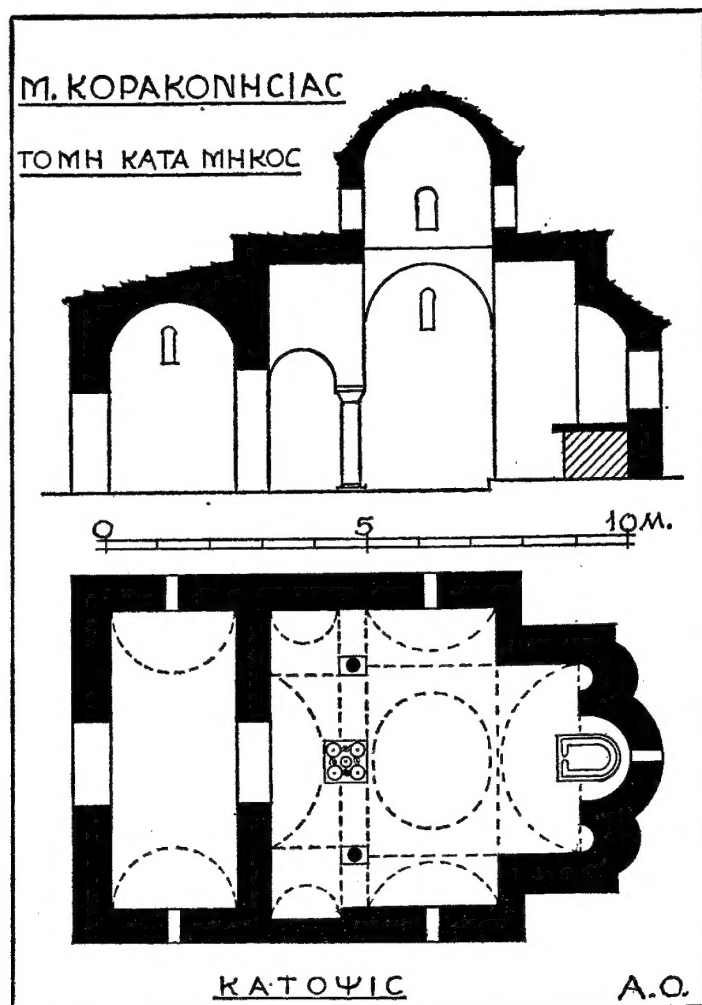
γ) *Ἀρχιτεκτονική*. Ἐκ τῆς παλαιᾶς μονῆς σώζεται σήμερον μόνον τὸ καθολικὸν μετὰ τῶν προσκτισμάτων του. Τὰ κελλία της δὲν ὑφίστανται πλέον. Ἡ παρατιθεμένη κάτοψις καὶ τομή (εἰκ. 2) παρέχουσι τὴν μορφήν τοῦ καθολικοῦ, ὡς ἔχει σήμερον, ἥτοι μὲ τὰς κατὰ καιροὺς γενομένας μετατροπὰς καὶ προσθήκας. Ὁ ἀρχικὸς ναὸς, δηλούμενος ἐν τῷ σχεδίῳ διὰ μέλανος χρώματος, παρουσίαζε τὸν τύπον δικιονίου σταυροειδοῦς ἡμιεγγεγραμμένου, μετὰ τρούλλου στηριζομένου ἐπὶ δύο κιόνων, μέσῳ τεσσάρων διασταυρουμένων καμαρῶν ἀνίσου διαμέτρου (εἰκ. 3). Ἐκ τούτων ἡ μία, ἡ ἀνατολική, ἐξέχει ἐλευθέρως, ἡ δὲ δυτικὴ εἶναι ἐγγεγραμμένη ἐντὸς ὀρθογωνίου περιβλήματος, δημιουργουμένου διὰ δύο μικρῶν γωνιαίων τετραγώνων διαμερισμάτων, καλυπτομένων διὰ καμαρῶν, αἵτινες βαίνουνσιν ἐγκαρσίως πρὸς τὴν δυτικὴν (εἰκ. 2 καὶ 3).

Ὁ ἀρχικὸς ναὸς (εἰκ. 3) ἔφερε πρὸς δυσμὰς, καθ' ὅλον τὸ πλάτος του νάρθηκα, πλάτους 2.30 καὶ μήκους 5.70, καλυπτόμενον διὰ συνεχοῦς κυλινδρικῆς καμάρας. Ὁ νάρθηξ αὐτὸς ἐχωρίζετο ἀρχικῶς ἀπὸ τὸν ναὸν διὰ πλήρους τοίχου διατρυπωμένου ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ θύρας (εἰκ. 3), ἐφωτίζετο δὲ διὰ δύο ὑψηλά, κατὰ τὰς στενὰς πλευράς, τοποθετημένων στενῶν τοξωτῶν παραθύρων (εἰκ. 2 καὶ 3 τομή). Ἀργότερον, ἴσως ἐπὶ ἡγουμένου Εὐγενίου, ἥτοι περὶ τὸ 1670, ἐκρίθη ἀναγκαία, χάριν μείζονος εὐρυχωρίας, ἡ κατεδάφισις τοῦ χωρίζοντος τὸν ναὸν ἀπὸ τοῦ νάρθηκος τοίχου καὶ ἡ ἀντικατάστασις αὐτοῦ διὰ τριβήλου, αποτελεσθέντος ἐξ ἑνὸς ἐν τῷ μέσῳ μεγάλου χαμηλωμένου τόξου, στηριχθέντος ἐπὶ 2 κιόνων (εἰκ. 2) καὶ ἐκ δύο ἄλλων πολὺ μικροτέρων εἰς τὰ πλάγια. Ὡς κιονόκρανα τῶν νέων κιόνων, ἐχρησιμοποιήθησαν ἐκ παλαιότερων κτηρίων ληφθεῖσαι ἰωνικαὶ βάσεις, αἵτινες ἐτέθησαν ἀντιστρόφως (εἰκ. 2).

Ταυτοχρόνως ἠνοίχθησαν εἰς τὸν πλήρη ἀρχικῶς δυτικὸν τοῖχον τοῦ νάρθηκος δύο ἀκόμη παράπλευροι θύραι, δύο δὲ ἄλλαι πλευρικαὶ θύραι τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ κυρίου ναοῦ φαίνεται, ὅτι ἠνοίχθησαν μετὰ τὴν διὰ τριβήλου ἀντικατάστασιν τοῦ δυτικοῦ τοίχου αὐτοῦ.

Ἰδιόρρυθμος παρουσιάζεται ἐνταῦθα ὁ σχηματισμὸς τοῦ ἱεροῦ, ὅπερ περιλαμβάνει κάτωθεν τῆς πολὺ εὐρυτέρας τῶν δύο ἐγκαρσίων ἀνατολικῆς καμάρας τοῦ σταυροῦ ὄχι μόνον τὴν κυρίαν κόγχην τοῦ ἱεροῦ ἀλλὰ καὶ τὴν τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Τὰ δύο ταῦτα παραβλήματα περιορίσθησαν ἐδῶ εἰς δύο παραπλεύρους, πολὺ μικράς, ἡμικυλινδρικὰς κόγχας, αἵτινες ἐξωτερικῶς ἐμφανίζονται ὡς τέταρτα κύκλου προσκεκολλημένα ἐκατέρωθεν τῆς ἐξωτερικῆς ἡμικυκλικῆς κεντρικῆς ὀψίδος (εἰκ. 2 καὶ 3). Ὅμοια ἐξωτερικὴ διάταξις τῶν ὀψίδων προθέσεως καὶ διακονικοῦ ἀπαντᾷται συχνάκις εἰς ναοὺς

τῆς Π. Σερβίας—Gradač¹, Studenica², Milesevo³, Ravanica⁴—δὲν εἶναι

Εἰκ. 3. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ καθολικοῦ.

ὅμως ἄγνωστος καὶ εἰς ναοὺς τῆς Ἑλλάδος. Τὴν ἐπανευρίσκομεν πράγματι

¹ V. I. Petković, *Revue des Monuments religieux dans l'histoire du peuple serbe* (σερβ.) Beograd 1950, εἰκ. 181.

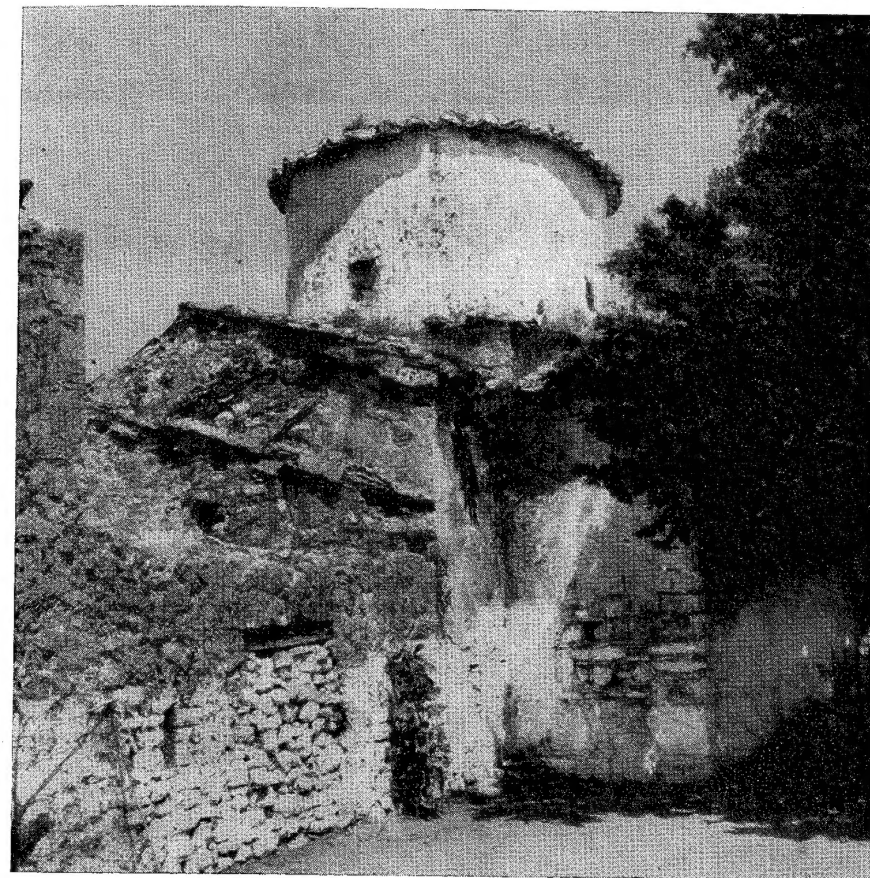
² V. I. Petković, ἔνθ' ἄν. εἰκ. 988.

³ Millet, *Mél. Uspenskij* I σ. 173 εἰκ. 108. V. I. Petković, ἔνθ' ἄν. εἰκ. 566.

⁴ V. I. Petković, ἔνθ' ἄν. εἰκ. 852.

εἰς τὸν Ἀϊ-Στράτηγον τῆς Μάνης¹ (12ος αἰ.), εἰς Νεοχώριον Ρόδου², ἀκόμη δὲ καὶ εἰς ναὸν τῆς Χερσῶνος τῆς Ν. Ρωσίας³.

Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ παρουσιάζεται κυλινδρικός, συμφωνῶν κατὰ τοῦτο, ὡς συνήθως, πρὸς τὸ κυλινδρικὸν σχῆμα τῆς κεντρικῆς ἀψίδος τοῦ ἱε-

Εἰκ. 4. Ἀποψις τοῦ καθολικοῦ ἀπὸ ΝΑ.

ροῦ. Ἡ κλεῖς του εὐρίσκεται ἐσωτερικῶς εἰς ὕψος 7.45 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου, ἡ δὲ σφενδόνη του (τύμπανον) διατρυπᾶται ὑπὸ 4 μικρῶν τοξωτῶν παραθύρων πλάτους 0.30 καὶ ὕψ. 0.80 μ. ἀνοιγομένων κατὰ τὰ 4 κύρια σημεῖα

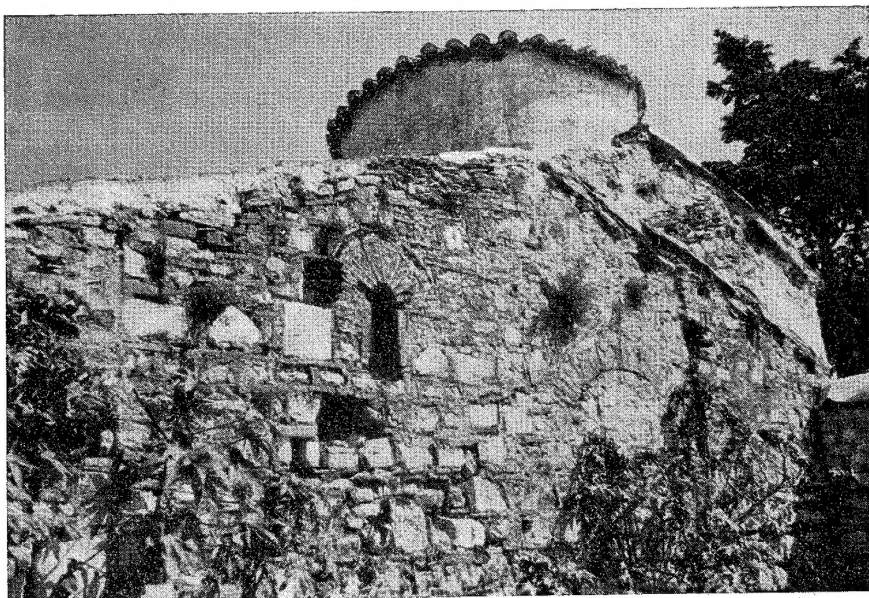
¹ Ν. Β. Δρανδάκη, *Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσας Μάνης*, Ἀθήναι 1964, σ. 26.

² Ἀ. Ὁρλάνδος, *ABME* 7' (1948) σ. 99 εἰκ. 85

³ *Pamjatniki christianskogo Chersonesa*, Moskba 1905, εἰκ. 41.

τοῦ ὀρίζοντος. Λόγω διαφορᾶς διαμέτρου τῶν κατὰ μῆκος ἀπὸ τὰς κατὰ πλάτος καμάρας ὁ τροῦλλος προκύπτει ἐν κατόψει ἑλλειψοειδῆς (εἰκ. 2 καὶ 3) πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συμβαίνει καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς¹.

Συμφώνως πρὸς τ' ἀνωτέρω λεχθέντα ὁ τύπος τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ

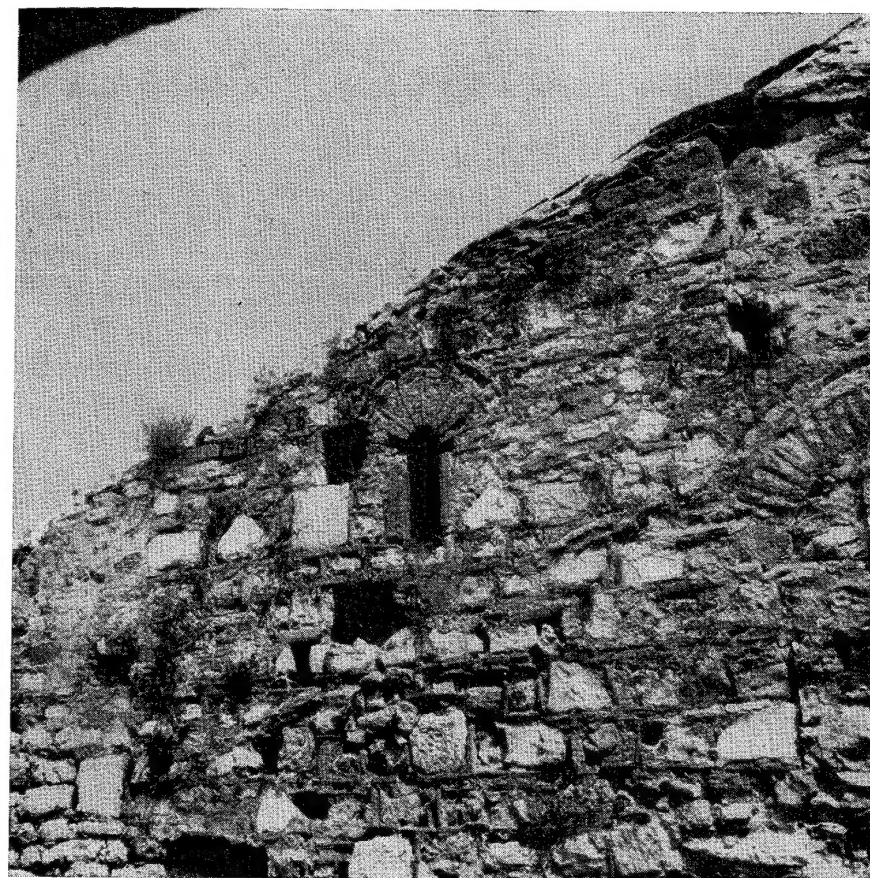
Εἰκ. 5. Ἀποψὶς τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος.

ἀνήκει μὲν κατ' ἀρχὴν εἰς τὴν κατηγορίαν Δ τῆς πάλαι ὑπ' ἑμοῦ γενομένης κατατάξεως² τῶν σταυρικῶν ἐγγεγραμμένων μετὰ τροῦλλου ναῶν, ἀποτελεῖ

¹ Ἰουστινιάνειος Καταπολιανὴ Πάρος: Α. Κ. Ὁρλάνδος, Ἐπετ' Ἐτ. Κυκλ. Μελ. Ε' (1965-66) σ. 10 εἰκ. 1, σ. 12 εἰκ. 2. Βλαχέρνα Μάνης (12ου αἰ.): Megaw, BSA 33 (1932/33) σ. 149 εἰκ. 5, Ν. Δρανδάκης, Βυζ. τοιχογραφίαι Μέσα Μάνης, Ἀθῆναι 1964, σ. 68 σημ. 1. Ἀγ. Δημήτριος Λιμπέρδου (Μάνης) (12ου αἰ.): Ν. Δρανδάκης, ἔ. ἀ. σ. 72 σημ. 2. Ἀγιος Νικόλαος ἐντὸς τοῦ χωρίου Βρίκιον Μάνης: Ν. Δρανδάκης, ἔ. ἀ. σ. 89 σημ. 2. Ναὸς Djurdjeva - Stupova Σερβίας: V. Petković, Revue des Monuments... (σερβ.), Beograd 1950, εἰκ. 311. Καθολικὸν Μ. Ὁσίου Ναούμ: Petković ἔ. ἀ. εἰκ. 630. Κουμπελίδεικη Καστοριάς: Α. Κ. Ὁρλάνδος, ABME Δ' (1938) σ. 127 εἰκ. 88. Ἀγ. Γεώργιος Κρυονερίτης Σερρών: Α. Ξυγγόπουλος, Ἐρευναι εἰς τὰ βυζ. μνημεῖα Σερρῶν, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 62 εἰκ. 29. Καθολικὸν Μ. Ἀγ. Τριάδος Μετεώρων (1476): Γ. Σωτηρίου, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. 9 (1932) σ. 397 εἰκ. 14. Ν. Ἐπισκοπῆς Θήρας: Α. Κ. Ὁρλάνδος, ABME Ζ' (1951) σ. 187 εἰκ. 3. Ν. Ἀγ. Ταξιάρχου Θάρι Ρόδου: Α. Κ. Ὁρλάνδος, ABME Γ' (1948) σ. 97 εἰκ. 83 κλπ.

² ABME, Ε' (1939 - 40) σ. 7.

ὁμως παραλλαγὴν ταύτης, ἐπειδὴ τὸ καταλαμβάνον ὁλόκληρον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ τριμερὲς ἱερὸν δὲν εἰσέρχεται ἐνταῦθα καθ' ὅλον τὸ πλάτος αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου, ἀλλὰ μόνον κατὰ τὸ πρὸ τῆς μέσης κόγχης τμήμα αὐτοῦ, καταργηθέντων ὁλοσχερῶς τῶν πρὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονι-

Εἰκ. 6. Ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ παλαιοῦ νάρθηκος μετὰ τὸ τοξωτὸν παράθυρον.

κοῦ δύο γωνιαίων, ἀνατολικῶν διαμερισμάτων, ὧν τὴν αἰ κόγχαι μετετέθησαν ἀντιστοιχῶς ἐκατέρωθεν τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἐπίτηδες πρὸς τοῦτο διευρυνθέντος τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ. Διὰ τῆς καταργήσεως ὁμως τῶν ἀνατολικῶν γωνιαίων διαμερισμάτων ἔπαυσε πλέον καὶ ὁ σταυρὸς τῶν καμαρῶν νὰ εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ἐγγεγραμμένος, ἀφ' οὗ τὸ ἀνατολικὸν τοῦ σκέλους ἐξέχει ἐλεύθερον. Τούτου ἕνεκα τὴν παραλλαγὴν ταύτην τοῦ ἐγγεγραμμένου δικιωνίου ναοῦ ὠνόμασα ἀνωτέρω ὡς τὴν τοῦ ἡμιεγγε-

γγραμμένου σταυρικού δικιωνίου. Ἄλλο παράδειγμα τῆς παραλλ. ἀγῆς ταύτης παρέχει ὁ ἐν Μιράμ ναὸς τοῦ Ἀγ. Εὐσταθίου¹.

Ὁ ναὸς εἶναι σήμερον ἐξωτερικῶς, κατὰ τὰ πλεῖστά του μέρη ἐπιχειρισμένος, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ τρούλλου (εἰκ. 4). Εἰς τὰ ὀλίγα μέρη, ἅτινα παρέμειναν ἀνεπίχριστα, ὥς εἶναι π.χ. ἡ νοτιοανατολική πλευρὰ τοῦ

Εἰκ. 7. Τὸ ὁμφάλιον τοῦ δαπέδου.

ἱεροῦ, ἐμφανίζει ψευδισόδομον τοιχοδομίαν ἐκ μεγάλων καὶ οὐχὶ ἐντελῶς κανονικῶν λίθων μετὰ τινων παρεμβالλομένων πλίνθων (εἰκ. 5, 6). Βλέπομεν ἐπίσης ἐκεῖ καὶ τὰ τοξωτὰ πλαίσια τῶν στενῶν παραθύρων περιβαλλόμενα ὑπὸ δοντωτῆς ταινίας. Δὲν γνωρίζομεν ὅμως ἂν τοῦτο συνέβαινε καὶ εἰς τὰ παρὰ τοῦ τρούλλου ἐπειδὴ ταῦτα καλύπτονται ὑπὸ τοῦ μεταγενεστέρου ἐπιχρίσματος.

Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ ἦτο ἄλλοτε ἐστρωμένον διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, αἵτινες ἐσώζοντο μέχρι τοῦ 1437, ὅτε, ὥς εἶδομεν (βλ. ἀν. σελ. 6) τὰς εἶδε καὶ ἀναφέρει αὐτὰς καὶ Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος. Ὡς μόνον λείψανον

¹ G. L. Bell, Zeitschr. f. G. Arch. Beiheft 9, ὅθεν M. Mavrodinov ἐν Atti del V Congresso Intern. di Studi Bizantini II, Roma 1940, πίν. LXVIII δ.

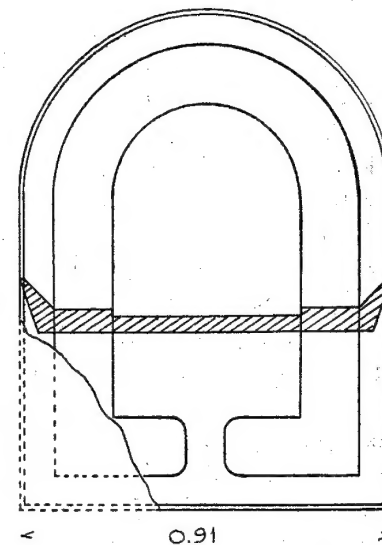
τοῦ μαρμαρίνου τούτου δαπέδου ἢ πάτου, ὥς τὸν ὀνομάζουν οἱ βυζαντινοί, διατηρήθη τετράγωνον ὁμφάλιον, διαστάσεων 0.80×0.80 μ. κείμενον ἐπὶ τοῦ κατὰ μῆκος ἄξονος τοῦ ναοῦ καὶ εἰς τὸ μέσον τῆς μεταξὺ τῶν δύο παλαιῶν κιόνων ἀποστάσεως¹. Τὸ ὁμφάλιον τοῦτο (εἰκ. 7) παρουσιάζει τὸ σύννηθες κόσμημα, τὸ λεγόμενον τῶν 5 ἄρτων, ἥτοι τεσσάρων μεγάλων κύκλων ἐγγεγραμμένων ἐντὸς τετραγώνου, συμπλεκόμενων δὲ μεταξὺ τῶν διὰ 4 ἐνδιαμέσων κόμβων καὶ περιβαλλόντων μικρότερον κεντρικὸν ρόδακα. Σήμερον ἔλλείπουν ἀπ' αὐτοῦ τὰ μικρὰ πολύχρωμα, φυτευτὰ μαρμάρινα πλακίδια, τὰ ὁποῖα ἐγέμιζαν ἄλλοτε τὰς αὐλάκας τοῦ σχεδίου (εἰκ. 7).

Ἐνδιαφέρον παλαιοχριστιανικὸν λείψανον καλύπτει σήμερον τὴν κτιστὴν Ἀγίαν Τράπεζαν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 2 καὶ 3 τομή). Εἶναι δὲ τοῦτο μαρμαρίνη πλάξ (εἰκ. 8) ἔχουσα τὸ σχῆμα σῖγμα, ἥτοι ὀρθογώνιου ἀπολήγοντος εἰς ἡμικύκλιον ἐξέχον πρὸς τὰ ἔσω κατὰ 0.42. Ἡ κάτω ἀριστερὰ τῆς γωνίας εἶναι τεθραυσμένη. Τὸ ὅλικόν πλάτος τῆς εἶναι 0.91, τὸ δὲ μῆκός της μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ ἡμικυκλίου 1.15. Τὰ χεῖλη τοῦ καλύμματος εἶναι ἀνακαμμένα εἰς λοξόμητον παρυφήν, ὅψους 0.06 μ., ἐσωτερικῶς τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἐλαφρῶς (0.015) ἐξέχουσα ταινία περιθέουσα τὸ ὅλον σχῆμά του καὶ διακοπτομένη ὀλίγον (0.085) κατὰ τὸ μέσον τῆς ἐμπροσθίας πλευρᾶς, χάριν καλυτέρας ἐκροῆς τῶν ὑδάτων πλύσεως αὐτῆς. Ἡ τράπεζα αὕτη θὰ προέρχεται ἀναμφιβόλως ἐκ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, κειμένης ἐπὶ τῆς γειτονικῆς νησίδος Κεφάλου τοῦ Ἀμβρακικοῦ, κατὰ τὴν πρόσφατον ἀνασκαφὴν τῆς ὁποίας ἀπεκαλύφθησαν καὶ ἄλλα ὅμοια τεμάχια².

δ) **Τὰ προσκτίσματα.** Ὁ ἀρχικὸς βυζαντινὸς ναὸς ὑπέστη σὺν τῇ παρόδῳ τῶν αἰώνων πολλὰς καὶ ποικίλας ἀλλοιώσεις καὶ προσθήκας. Οὕτω παλαιό-

¹ Εἰς ὅμοιαν θέσιν ἐμφανίζει τὸ ὁμφάλιον καὶ τὸ ἐν Πάτμῳ Καθολικὸν τοῦ Μ. Ἀγ. Ἰωάννου Θεολόγου.

² Βλ. τὰς σχετικὰς εἰκόνας παρὰ Χ. α. ρ. Μ. π. α. ρ. λ. ρ. : Ἀνασκαφὴ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς Κεφάλου, ΠΑΕ 1965, σ. 81 εἰκ. 2 καὶ πίν. 99β.

Εἰκ. 8. Κάτοψις καὶ τομή τῆς καλυπτηρίου πλακῆς παλαιοχριστιανικῆς Ἀγ. Τράπεζης.

τερον μὲν (17ον αἰ. ;) ὁ χωρίζων τὸν κυρίως ναὸν ἀπὸ τὸν νάρθηκα πλήρης τοίχος μετετρόπη, ὡς ἤδη εἴπομεν, εἰς τρίβηλον, ἠνοίχθησαν δὲ συγχρόνως μία μὲν θύρα παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ δύο ἄλλαι εἰς τὸν Δ. τοῖχον τοῦ νάρθηκος, ἐκατέρωθεν τῆς παλαιᾶς μεσαίας (εἰκ. 2).

Ταυτοχρόνως πιθανῶς, ἢ καὶ κατὰ τι ἀργότερον, κατεσκευάσθη καθέτως πρὸς τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ καθολικοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.80 μ. ἀπ' αὐτοῦ (εἰκ. 2 καὶ 9) ὑψηλὸν στενόμηκες ὀρθογώνιον ἐν ὀριζοντίᾳ τομῇ κωδωνοστάσιον διαστάσεων βάσεως 3.00×1.43 (εἰκ. 9) ἐν χρήσει καὶ σήμερον εἰσέτι. Τὸ κωδωνοστάσιον τοῦτο διαιρεῖται εἰς τρεῖς καθ' ὕψος ζώνας, χωριζόμενας διὰ ταινιῶν ἐκ δύο ὀριζοντίων σειρῶν στενῶν, λιθίνων πλακῶν (εἰκ. 10). Ἐκ τῶν ζωνῶν ὑψηλότερα εἶναι ἢ διὰ κοινῆς τοιχοποιίας μὲ ἐνισχυμένας τὰς γωνίας διὰ κανονικῶν πελεκητῶν λίθων ἐκτισμένη κατωτάτη. Εἰς τὴν δευτέραν ζώνην ἐνεκτίσθη ὡς διακοσμητικὸν στοιχεῖον μαρμάρινον βυζαντινὸν γλυπτὸν (περὶ οὗ κατωτέρω) (εἰκ. 9), καὶ τέλος ἡ ἀποτελοῦσα τὴν στέψιν τοῦ ὅλου κατασκευάσματος καὶ ἐλαφρῶς στενωτέρα τῶν ἄλλων ἀνωτάτη ζώνη, ἣτις εἰς μὲν τὸ μέσον διατρυπᾶται ὑπὸ τοξωτοῦ ἀνοίγματος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου κρέμαται ὁ κώδων, τὰς δὲ πλαγίας αὐτῆς πλευρὰς δὲν ἔχει κατακορύφους ἀλλὰ κοίλας (εἰκ. 10), πενιχρὰν προφανῶς μίμησιν σχεδίων ἰταλικοῦ *baroque*¹.

Τὴν ἄνω ἀπόληξιν αὐτῆς σχηματίζει ἀφ' ἐνὸς βαθμιδωτὸν κυματοφόρον γεῖσον, ὅπερ ἐν τῷ μέσῳ παρακολουθεῖ τὴν καμπύλην τοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος, καὶ ἀφ' ἐτέρου τριγωνικὰ ἀετωμάτια ἐκ τῶν ὁποίων ἀνὰ τρία μὲν ὑπάρχουν ἐπὶ τοῦ γείσου ἐκάστης μακρᾶς πλευρᾶς, ἀνὰ ἓν δὲ ἐπὶ τοῦ γείσου τῶν στενῶν πλευρῶν (εἰκ. 9).

Ἔτι ἀργότερον, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 17ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος, προσετέθη κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ καὶ δεύτερος, εὐρύτερος (ἔσωτ. διαστ. πλάτους 3.70 μ. \times 5.87 καὶ ὕψους 3.30) ξυλόστεγος νάρθηξ (εἰκ. 11) μὲ μίαν μὲν τοξωτὴν θύραν εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς μεταβληθεῖσαν μεταγενεστέρως εἰς παράθυρον (εἰκ. 2, τομὴ) καὶ μίαν ἄλλην ἀνοιχθεῖσαν κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν, προσιτὴν διὰ τεσσάρων βαθμίδων (εἰκ. 2). Ἀκόμη ἀργότερον καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ παλαιοῦ ναοῦ προσετέθη εὐρύχωρον ὀρθογώνιον κτήριον, ἔσωτερικῶν διαστάσεων 5.40×12.80 μ., ἀγνώστου, βοηθητικοῦ πιθανώτατα ἀλλὰ μὴ θρησκευτικοῦ προορισμοῦ, ἀφ' οὗ ἐντὸς αὐτοῦ εὐρέθησαν δύο μεγάλοι πίθοι (εἰκ. 2). Τοῦ κτηρίου τούτου διατηροῦνται κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα ὑψηλοὶ τινες τοῖχοι (εἰκ. 4).

Σημαντικαὶ ἀλλοιώσεις τοῦ ἔσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ ἐγένοντο ἐπίσης κατὰ

¹ Βλέπε σχετικῶς ὅμοια παραδείγματα ἐξ Ἑπτανήσου παρὰ *Salvator, Zante II*, Πράγα 1904, σ. 24 Ἀγ. Στέφανος, σ. 60 Ἀγ. Βαρβάρα, σ. 163 Ἀγ. Γεώργιος Καλαμακίου, σ. 240 Σπηλιώτισσα.

τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 19ου αἰῶνος, ὅτε ἠνοίχθησαν εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος μεγάλα παράθυρα (εἰκ. 2), ὡς καὶ μία θύρα εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ νάρθηκος, ἔξω τῆς ὁποίας κατεσκευάσθησαν ἡμικυκλικαὶ βαθμίδες ἀνόδου (εἰκ. 2). Τότε ἐπίσης ἐκαλύφθησαν

Εἰκ. 9. Ἀποψὶς τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ κωδωνοστασίου ἀπὸ ΒΑ.

δι' ἀσβεστοχρίσματος ὁ τροῦλλος καὶ ὁλόκληρος ἡ βόρειος καὶ ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ. Τέλος, ὅπως προσφάτως (1962), κατεσκευάσθη, ἄνευ ἀδείας, πρὸ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ πεσσοστήρικτος ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος στοᾶ (εἰκ. 12).

ε) *Γλυπτική*. Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν εἰς τὴν μέσην ζώνην τοῦ κωδωνοστασίου ἐνεκτίσθη παλαιὸν βυζαντινὸν γλυπτὸν, ὡς διακοσμητικὸν προφανῶς στοιχεῖον. Τὸ ἀξιόλογον τοῦτο μνημεῖον (εἰκ. 13) ὀλικῶν διαστάσεων: ὕψους 0.72 καὶ πλάτους 0.78 ἀποτελεῖται ἐξ ὀρθογωνίου πλακοῦ διατρυπωμένης ὑπὸ ἐλαφρῶς πεταλομόρφου τόξου διαμέτρου 0.48 καὶ στεφομένης ὑπὸ γλυπτοῦ κανόνος ἐξ 9 ἰωνικῶν ῥῶν, βαινόντων ἐπὶ ἀστραγάλου καὶ καλυπτομένων ὑπὸ γλυπτοῦ λεοβίου κυματίου. Τόσον λόγφ τοῦ θέματος, ὅσον

Εἰκ. 10. Ἀνατολικὴ ὄψις τοῦ κωδωνοστασίου.

καὶ τῆς ἐργασίας της, ἡ στέψις αὕτη ἔχει προφανῶς ληφθῆ ἔκ τινος ἀρχαίου ἐλληνικοῦ, ρωμαϊκῶν χρόνων, μνημείου, ἢ κάτωθεν ὁμῶς ταύτης πλάξ εἶναι γνησίως βυζαντινὴ. Ἄνω καὶ πλαγίως ἡ πλάξ αὕτη περιβάλλεται ὑπὸ εὐθυγραμμίου βαθμιδωτοῦ πλαισίου, ἐν ᾧ τὸ ἐντὸς αὐτῆς τόξον φέρει ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον παρυφὴν καταλήγουσαν ἐξωτερικῶς εἰς σχοινίον καὶ κοσμουμένην

Εἰκ. 11. Ἀποψις τοῦ μεταγενεστέρου νάρθηκος ἀπὸ ΝΔ.

ἐσωτερικῶς κατὰ μὲν τὰ πλάγια διὰ τρέχοντος ζώου ἐντὸς ἐλικοειδῶν κλιματίδων, κατὰ δὲ τὴν κλεῖδα διὰ μεγάλου ἀνθεμίου (δμοιάζοντος πρὸς περιγραντήριον μετὰ κώνου πίτυος ἢ στροβιλίου), ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποῦ ἴστανται ἔξωγα ἀνὰ ἐν πτηνὸν κατὰ κρόταφον, ραμφίζον μίαν ὀρηκα τοῦ ἀνθεμίου (εἰκ. 13). Τὰ πτηνὰ ταῦτα πρέπει νὰ εἶναι παγῶνια, ὥς συμπεραίνομεν ἀφ' ἐνὸς ἐκ τοῦ μακροῦ λοφίου τῆς κεφαλῆς των καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐκ τῆς μακρᾶς οὐρᾶς των, ἥτις ἐνταῦθα εἶναι, κατ' ἀνατολικά πρότυπα, ἀνωρθωμένη (εἰκ. 13).

Παγῶνια μὲ ἀνωρθωμένην οὐρὰν συναντῶμεν συχνάκις εἰς περσικά (σασ-

Ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ περιγραφέντος γλυπτοῦ — ἀνάγλυφον βάθος μετ' ἐπικαθημένων ἐξέργων στοιχείων — ὡς ἐνταῦθα τὰ κομβία καὶ τὰ πτηνά, συνηθίζεται κυρίως κατὰ τὸν 12ον¹ τὸν 13ον² καὶ τὸν 14ον³ αἰῶνα, ἐξ ὧν, μᾶλλον εἰς τὸν δεύτερον, πρέπει νὰ ἐνταχθῇ καὶ τὸ ἡμέτερον λίαν ἐπιμελοῦς ἐκτελέσεως γλυπτὸν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν προορισμὸν τοῦ ἐξεταζομένου τεμαχίου ὑποθέτω, ὅτι θὰ προέρχεται εἴτε ἐκ τῆς στέψεως προσκυνηταρίου τινὸς τοῦ παλαιοῦ, μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ ναοῦ, τοποθετημένου παρὰ τὰς ἐκατέρωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ παραστάδας τοῦ ναοῦ, εἴτε ἐκ τῆς στέψεως ἐπισκοπικοῦ θρόνου τοποθετημένου δεξιᾷ, κάτωθεν τοῦ τρούλλου. Ἀνάλογον παράδειγμα τοιοῦτου μαρμαρίνου θρόνου κοσμουμένου δι' ἀναγλύφων παγωνίων παρέχει ὁ ὠραῖος ἐπισκοπικὸς θρόνος τοῦ ἐν Π. Σερβίᾳ ναοῦ τοῦ Nerezi⁴.

Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν γλυπτῶν κατατακτέον καὶ τὸ ξύλινον ἐπίχρυσον τέμπλον τοῦ καθολικοῦ (εἰκ. 14). Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεσις τοῦ τέμπλου τούτου ἀκολουθεῖ τὴν συνήθη εἰς τέμπλα τῆς ὀψίμου Τουρκοκρατίας. Ἀποτελεῖται δηλ. ἀπὸ σειρὰν 3/4 λεπτῶν κιονίσκων βαινόντων ἐπὶ ὑψηλῶν πεσοίσκων καὶ στηριζόντων μέσφ ἀτλαντικῶν μορφῶν εὐρὺ ὀριζόντιον ἐπιστύλιον, ὑπεράνω τοῦ ὁποῖου ἐκτείνεται, ὡς τελικὴ στέψις, ἡ συνήθης σειρὰ τῶν τοξυλλίων τοῦ Δωδεκαόρτου. Εἰς τὸ βάθος τὰ μεταξὺ τῶν κιονίσκων διαστήματα φράσσονται κάτω μὲν δι' ὀρθογωνίων θωρακίων (ποδιῶν), ἐν τῷ μέσφ δὲ διὰ τῶν λατρευτικῶν εἰκόνων καὶ τῶν ὑπεράνω αὐτῶν ταινιῶν φερουσῶν ζωηρῶς ἀναγλύφους κεφαλὰς Χερουβείμ καὶ τέλος εἰς τὰ μεταξὺ τῶν ἀτλαντικῶν μορφῶν διαστήματα παρεμβάλλονται ἡμικυκλικὰ μετὰ πλήρους τυμπάνου πλαίσια.

Ὀλόκληρος ἡ ἐπιφάνεια τόσον τῶν κιονίσκων, ὅσον καὶ τῶν μεταξὺ καὶ τῶν ἄνω αὐτῶν μελῶν διαστημάτων κοσμεῖται δι' ἀναγλύπτων ἀνθικῶν καὶ ζωικῶν κοσμημάτων: πτηνῶν, κεφαλῶν Χερουβείμ καὶ ἀνθρώπων, (ἐν οἷς καὶ αἱ τῶν ἀτλάντων) οὐχὶ λίαν ἱκανοποιητικῶν τόσον ἀπὸ ἀπόψεως συνθέσεως ὅσον καὶ ἐκτελέσεως.

¹ Ὅσιος Μελέτιος Κιθαιρώνας: Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς ABME E' (1939/40) σ. 71. Ὁμορφη Ἐκκλησιὰ: Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἡ Ὁμορφη Ἐκκλησιὰ, Ἀθῆναι 1921, σ. 23. Σωτῆρ Ἀμφίσσης: ABME A' (1935) σ. 194. Μουσεῖον Κορίνθου: Φ ι λ α δ ε λ - φ ε ῦ ς, AA 1918, Παρ. σ. 9 εἰκ. 14 καὶ R. S c r a n t o n, Corinth XVI, 1957, πίν. 33, ἀρ. 158. Μονὴ Βλαχερνῶν Ἀρτῆς: Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, ABME B' (1936) σ. 27 εἰκ. 22. Ταξιάρχης Λοκρίδος: Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, EEBΣ 6 (1929) σ. 361 εἰκ. 13 καὶ σ. 367 εἰκ. 20.

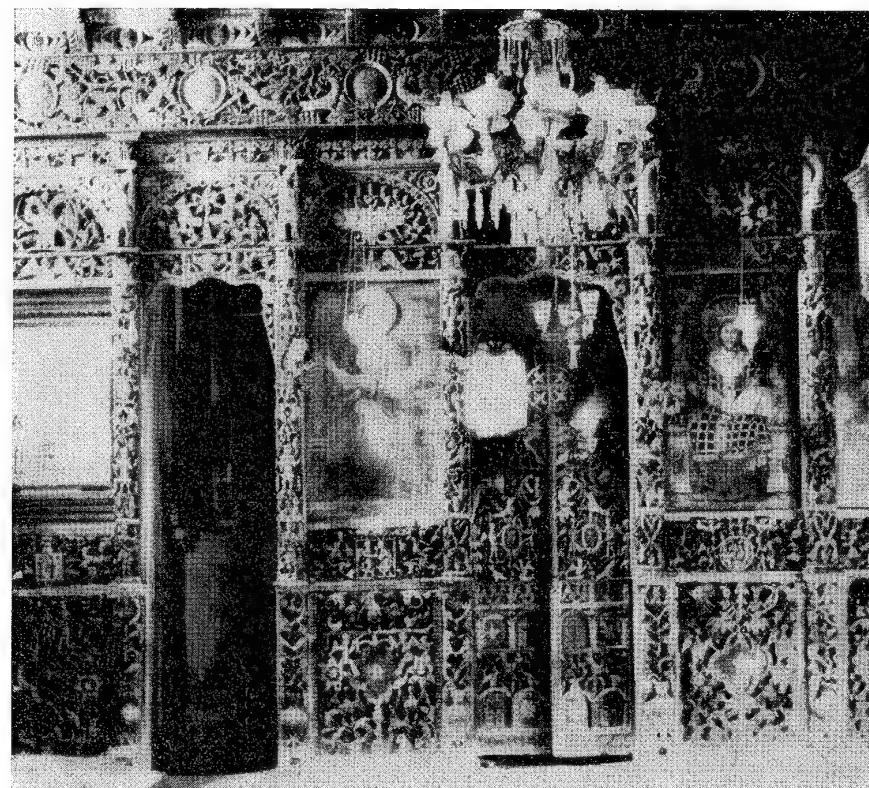
² Ἐπιστύλιον τέμπλου ναοῦ Ἀγ. Ἰωάννου Κυνηγοῦ ἐπὶ τοῦ Ὑμηττοῦ (1205): S t r z y g o w s k i, ΔΙΕ Ἐτ. Γ' (1889) σ. 122 πίν. Α' καὶ Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Εὐρετήριον Μεσ. Μνημ. Γ', σ. 176 εἰκ. 233.

³ Ναοὶ Μυστρά: G. M i l l e t, Monum. byz. de Mistra, πίν. 49. 1, 58. 4.

⁴ G. M i l l e t, L'ancien art Serbe, Paris 1919, εἰκ. 152.

Τὴν ὠραίαν Πύλιν ὡς καὶ τὴν τῆς προθέσεως κλείουσιν ἄνω τόξα διπλῆς καμπυλότητος (en accolade) (εἰκ. 14) χαρακτηριστικὰ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας.

Τὸ ξυλόγλυπτον βημόθυρον τῆς ὠραίας Πύλης ἔχει τὴν συνήθη μορφήν, τὰ δὲ δύο φύλλα του κοσμοῦνται κάτω μὲν διὰ δύο ἐπαλλήλων σειρῶν

Εἰκ. 14. Τὸ μεταγενέστερον ξυλόγλυπτον τέμπλον.

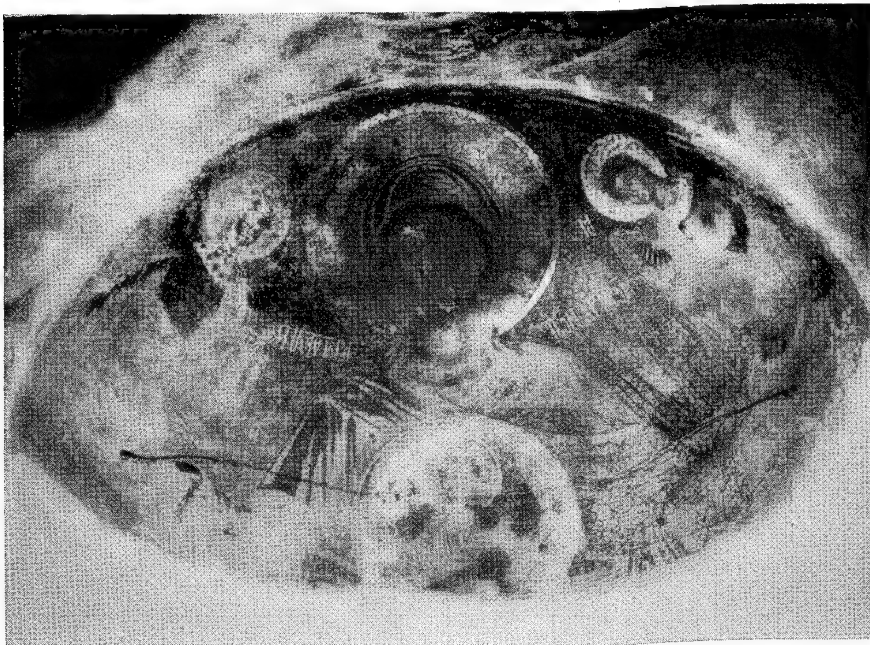
ἐκ τεσσάρων τοξυλλίων, εἰς τὰ ἄνω τῶν ὁποίων εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, διὰ χρώματος ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, ἄνω δὲ διὰ φυλλωμάτων περιβαλλόντων ἅνα ἓν εἰς ἕκαστον φύλλον κεντρικὸν ἑλλειψοειδὲς ἔμβλημα (εἰκ. 14).

Ἡ κατωτέρα ποιότης τῆς ἐργασίας καὶ τῆς συνθέσεως ἀκόμη τοῦ γλυπτικοῦ διακόσμου μαρτυροῦσι πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους (ἀρχὰς πιθανῶς ἢ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνος).

5) **Ζωγραφικὴ.** Α'. Τοιχογραφίαι. Ὀλίγαι καὶ κακῶς, λόγῳ τῆς ἐκ τῶν κηρίων αἰθάλης, διατηρούμεναι τοιχογραφίαι διασώζονται εἰς τὸν κυρίως ναὸν καὶ τὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ. Οὕτω εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ τρούλλου διακρίνεται ἀμυδρῶς, ὁ ἐντελὲς κατεστραμμένος Παντοκράτωρ ἐντὸς με-

ταλλίου, την παρυφήν τοῦ ὁποίου ἐσχημάτιζεν ἡ ἐκ τῶν Ψαλμῶν 79, 15-16 καὶ τῆς λειτουργίας¹ εἰλημμένη ἐπιγραφή *Κύριε, Κύριε ἐπίβλεπον ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἴδε* [καὶ ἐπίσκεψαι τὴν ἄμπελον ταύτην καὶ κατάρτισαι αὐτήν] ἣν ἐφύτευσεν ἡ δεξιὰ σου².

Καλύτερον ὁπωσδήποτε, διτηρήθη, ἂν καὶ πλήρης τῆς ἐκ τῶν κηρίων

Εἰκ. 15. Ἡ Πλατυτέρα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

αἰδάλης εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἡ Παναγία (εἰκ. 15), ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τῆς ὁποίας ὑπάρχει διὰ λευκῶν κεφαλαίων γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή *Η ΠΛΑΤΥΤΕΡΑ ΤΩΝ ΟΥΡΑΝΩΝ*.

Ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται ἐνταῦθα ἐν προτομῇ καὶ εἰς μεγάλην κλίμακα φέρουσα πρὸ τοῦ στήθους αὐτῆς ἐν μεταλλίῳ τὸν μικρὸν Χριστόν, ἥτοι κατὰ τὸν τύπον τῆς Βλαχερνίτισης. Φοροῦσα ἀπὸ κεφαλῆς τὸ σύνηθες πορφυροῦν μαφόριον τῶν ἐγγάμων γυναικῶν ἔχει τὰς χεῖρας ὑψωμένας ἐκατέρωθεν

¹ Πβλ. καὶ Κ.Δ. Ἰω. 15, 1 — G o a r, Εὐχολόγιον, Βενετία 1730, σ. 63 § γ 5 καὶ Π. Ν. Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας, Ἀθήναι, 1933 σ. 43.

² Ἡ ἰδίᾳ ἐπιγραφή εὑρεῖται καὶ εἰς τὸν Παντοκράτορα τῆς Μ. Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων (16^{ος} αἰ.) καὶ εἰς τὸν Παντοκράτορα τῆς εἰκόνος τοῦ Βυζ. Μουσείου (18^{ος} αἰ.). C a r m. C a p i z z i, Παντοκράτωρ, Romae 1964, ἀρ. 516 καὶ 554. Μ. Ἀγ. Γεωργίου Πίνδου ABME 5 (1939-40) σ. 190. Μοναὶ Ἀγ. Ὁρους. Millet - Pargoir Petit, ἀρ. 231 καὶ 233.

εἰς σχῆμα δεήσεως. Ὁ μικρὸς Χριστός, φορῶν ἐρυθρὸν χιτῶνα, εἰκονίζεται εὐλογῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν¹. Ἐκατέρωθεν τῆς Παναγίας εἰκονίζονται ἡμίσωμοι καὶ εἰς στάσιν 3/4, ἀλλ' εἰς μικροτέραν κλίμακα, ἀνὰ εἰς ἀρχάγγελος, προσβλέποντες τὴν Παναγίαν καὶ δὴ δεξιᾷ μὲν αὐτῆς ὁ Γαβριήλ, ἀριστερᾷ δ' ὁ Μιχαὴλ σημειούμενος διὰ τοῦ γράμματος Μ².

Εἰς παλαιότερας τοιχογραφίας τῆς Πλατυτέρας, ὡς π.χ. τῆς Μ. Ὑπαντῆς τῶν Μετεώρων (1358) οἱ ἀρχάγγελοι εἰκονίζονται ἐκατέρωθεν τῆς Παναγίας ὡς στηθάρια ἐντὸς μεταλλίων³.

Εἰς τὸν πέριξ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ πλατὺν λῶρον εἰκονίσθη ἡ Ἀνάληψις. Μέγα μετάλλιον μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Κυρίου (μὴ διακρινομένου πλέον) κατελάμβανε τὴν κλεῖδα τοῦ λώρου, ὑποβασταζόμενον ὑπὸ δύο ὀρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων, ἐνδεδυμένων ῥόδιον χιτῶνα μὲ μελανὴν κροσσωτὴν παρυφήν. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ λώρου παρίστανται οἱ Ἀπόστολοι εἰς δύο ἡμιχόρια τῶν ὁποίων προεξάρχει ἀνὰ εἰς ἄγγελος. Παρὰ τὸν ἄγγελον τοῦ δεξιοῦ ἡμιχορίου ἵσταται ἡ Θεοτόκος. Οἱ ἄγγελοι προσβλέποντες τοὺς ἀποστόλους δευκύνουσι διὰ τῆς πρὸς τὰ ἔσω ὑψωμένης χειρὸς τῶν τὸν ὑπὸ τῶν ἄνω πετώντων ἀγγέλων ἀναλαμβάνόμενον Χριστόν. Εἰς τὸ βάθος εἰκονίζονται δένδρα. Αἱ κεφαλαὶ τῶν Ἀποστόλων, ἕκαστος τῶν ὁποίων παρουσιάζει διάφορον στάσιν, ἐμφανίζουν πλήρη ἐκφράσεως χαρακτηριστικά.

Εἰς τὴν κορυφὴν τῆς καμάρας τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ παρίσταται, ἐντὸς ἐπαλλήλων διατεμνομένων καμπυλοπλευρῶν τετραγώνων ἡ Ἁγία Τριάς.

Ἐπὶ τοῦ ἀνωτάτου τετραγώνου εἰκονίζονται, ὁ εἰς παρὰ τὸν ἄλλον, ὁ Πατὴρ καὶ, συμφώνως πρὸς τὸν Ψαλμόν⁴, δεξιᾷ αὐτοῦ, ὁ Υἱός. Τούτων ἀμφοτέρων μόλις διακρίνονται αἱ μετὰ χρυσοῦ, ἐνσταύρου φωτιστεφάνου κεφαλαὶ καὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος. Εἰς τὸ μεταξὺ τῶν δύο μορφῶν διάστημα εἰκονίζεται ἐντὸς κύκλου τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ὑπὸ τὴν Γραφικὴν⁵ μορφήν τῆς περιστερᾶς.

¹ Ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὴν Βλαχερνίτισσαν τῆς ἐν Μόσχᾳ συλλογῆς Tretiakof ἥτις ἀναπαράγει πιστῶς τὴν Παναγίαν τῶν Βλαχερνῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. (Βλέπε προχείρως εἰκόνα τῆς παρὰ Ph. Sherrard, Constantinople, London 1965, εἰκ. σ. 83.)

² Ἡμίσωμοι ἀρχάγγελοι ἐκατέρωθεν τῆς Πλατυτέρας εἰκονίσθησαν καὶ ὑπὸ τοῦ Εἰνού Διγενῆ (1491) εἰς τὴν κόγχην τῆς ἐν Αἰτωλίᾳ Μ. Μυρτιάς. Βλ. ABME Θ' (1961) πίν. 4 ὡς καὶ εἰς τὸν ναὸν Ἀγίου Νικολάου (Μαγालεῖου) Καστορίας (15^{ος} αἰ.): Σ τ. Πελεκανίδου, Καστοριά, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 172α.

³ Βλ. εἰκ. παρὰ Ξυγγοπούλῳ, Σχεδιάσμα..., Ἀθήναι 1957, πίν. 12,.

⁴ Ψ α λ μ . 109, 1: *Ἐἶπεν ὁ Κύριος τῷ Κυρίῳ μου· κάθου ἐκ δεξιῶν μου.*

⁵ Μ α τ θ . 3, 16. Μ α ρ κ . 1, 10. Λ ο υ κ . 3, 22. Ἰ ω . 1, 32. Πβλ. καὶ Μηναῖον Ἰανουαρίου (ἐκδ. Ἀποστολ. Διακονίας 1961) σ. 74, τροπάριον τοῦ α' ἡχοῦ τῶν Θεοφανείων.

Τὸ ὑπόλοιπον τῆς καμάρας χωρίζεται καθ' ὕψος εἰς τέσσαρας ἐπιμήκεις ζώνας. Εἰς τὰς δύο ἀνωτέρας ἐκ τούτων, ἦτοι τὰς ἀμέσως ἐκατέρωθεν τῆς Ἀγ. Τριάδος εὐρισκομένας, εἰκονίζεται, εἰς δύο ἡμίση, ἡ Θεία Λειτουργία. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον ἐκάστου ἡμίσεος εἰκονίζεται κιβώριον, πρὸ τοῦ ὁποίου ἵσταται ὁ Χριστός, ὡς μέγας Ἀρχιερεὺς, ἐνδεδυμένος ἀβακωτὸν φαλόνιον. Πρὸς τοῦτον προσέρχεται ἐκατέρωθεν, σειρὰ τεσσάρων ἀγγέλων, ἐξ ὧν οἱ μὲν τῆς νοτίας πλευρᾶς διακρίνονται καλῶς, ἐκ δὲ τῶν τῆς βορείου σώζονται καλῶς μόνον οἱ δύο τελευταῖοι, ἐνῶ τῶν μέσων διακρίνονται μόνον αἱ κεφαλαὶ καὶ οἱ πόδες. Καὶ οἱ μὲν ἄγγελοι τῆς νοτίας πλευρᾶς κρατοῦσι πάντες λειτουργικὰ ριπίδια καὶ εἶναι ἐνδεδυμένοι ὁ μὲν πρῶτος καὶ ὁ τέταρτος ἐρυθρὰ στιχάρια καὶ ὀράρια κοσμούμενα διὰ πολυτίμων λίθων, οἱ δὲ δύο μέσοι χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, χρώματος, ἀντιστοίχως κυανοπρασίνου καὶ ροδίνου. Οἱ τῆς βορείου πλευρᾶς δύο πλήρως σωζόμενοι τελευταῖοι ἄγγελοι φέρουσι κροσσωτὰ ἐπιτραχήλια.

Εἰς τὰς κάτωθεν τῆς Θείας Λειτουργίας ζώνας ἐξωγραφήθησαν εἰς μὲν τὸ νότιον ἡμιθόλιον ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, εἰς δὲ τὸ βόρειον ἡ Πεντηκοστή.

Ὁ Εὐαγγελισμὸς, σωζόμενος μόνον κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ, ἐμφανίζει τὸν ἀρχάγγελον Γαβριὴλ ἐρχόμενον ἐξ ἀριστερῶν, ἐνδεδυμένον πορφυροῦν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ λιθοκόσμητον ἐπίβλημα, τείνοντα δ' ἐμπρὸς τὴν χεῖρα κατὰ τὸ γνωστὸν σχῆμα τοῦ ὁμιλοῦντος ἢ εὐλογοῦντος τὴν ἐναντι αὐτοῦ ἵσταμένην Παρθένον. Αὕτη, ἐνδεδυμένη τὸ σύννηδες πορφυροῦν μαφόριον, ἀντικρύζει τὸν ἀρχάγγελον, κλίνουσα ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἐμπρὸς τὴν κεφαλὴν καὶ ἔχουσα τὴν δεξιὰν πρὸ τοῦ στήθους, εἰς δὴλωσιν ταπεινῆς ὑποταγῆς, εἰς τὸ ἀγγελικὸν μήνυμα. Ἀκολουθεῖ λοιπὸν ἐνταῦθα ὁ ζωγράφος τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν τῆς τέχνης τοῦ 9ου-11ου αἰ. Ἀπὸ ἡμικυκλίου σχεδιαζομένου διὰ λευκοῦ χρώματος εἰς τὸ μέσον τῆς ἄνω πλευρᾶς τῆς συνθέσεως ἐξέρχεται, διευθυνομένη πρὸς τὴν Παρθένον, δέσμη λευκῶν ἀκτίνων καὶ μετ' αὐτῆς, καθιπτάμενον, τὸ Ἀγ. Πνεῦμα, ἐν εἵδει λευκῆς περιστερᾶς, συμφώνως πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Λουκά (1,35) λεγόμενα, καθ' ἃ ὁ ἄγγελος εἶπεν εἰς τὴν Παρθένον «πνεῦμα ἅγιον ἐπελεύσεται ἐπὶ σὲ καὶ δύναμις Ὑψίστου ἐπισκιάσει σοι».

Εἰς τὸ βάθος τῆς συνθέσεως εἰκονίζονται, ὡς συνήθως, ἀρχιτεκτονήματα. Οὕτω ὀπισθεν μὲν τῆς Παρθένου προβάλλει τρουλλαία ἐκκλησία, ἀντὶ τῆς παλαιότερον ἐκεῖ εἰκονιζομένης τρικλίτου βασιλικῆς τῆς Ναζαρέτ ἀνεγερθείσης ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς οἰκίας τῆς Μαρίας, κατὰ τὴν Αἰθερίαν¹, ὀπισθεν δὲ τοῦ Γαβριὴλ τρικλίτος δρομικὴ ἐκκλησία προφανῶς ἡ δευτέρα ἐκ-

¹ Βλέπε σχετικῶς, G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1916, σ. 88.

κλησία τῆς Ναζαρέτ¹ μὲ ἐπικλινῇ στέγην καὶ παράθυρα κάτω μὲν καὶ εἰς τὸν φωταγωγὸν ὀρθογώνια τοξωτά, ὑπὸ δὲ τὸ τρίγωνον τῆς στέγης κυκλικόν (φεγγίτης). Τέλος εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ Γαβριὴλ καὶ τῆς Παρθένου διάστημα εἰκονίζεται κιονοστήρικτος τρουλλίσκος ἢ κιβώριον, καὶ εἰς τὸ κάτω μέρος στοά.

Εἰς τὴν εἰς τὸ βόρειον ἡμιθόλιον εἰκονιζομένην Πεντηκοστὴν οἱ 12 Ἀπόστολοι ἐξωγραφήθησαν, ὡς συνήθως, καθήμενοι, ἐπὶ ἡμικυκλικῆς «ἐξέδρας» καὶ διηρημένοι εἰς δύο σαφῇ ἡμιχόρια, ἐκ τῶν ὁποίων τοῦ μὲν δεξιῦ (τῷ θεατῇ) προεξάρχει ὁ ἀναφαλάντιος Παῦλος, τοῦ δὲ ἀριστεροῦ ὁ λευκόθριξ καὶ σγουρομάλλης Πέτρος, ὅστις καὶ κρατεῖ ἀνοικτὸν εἰλητόν, ἐφ' οὗ εἶναι γεγραμμένη ἡ φράσις «ἀδελφοὶ [ἐ]πί[στα]στε [ὅτι ἐφ' ἡμερῶν ἀρχαίων ἐν ὑμῖν ἐξελέξατο ὁ Θεός]» (Πράξ. Ἀποστ. 15,7).

Πάντες οἱ Ἀπόστολοι εἶναι ἐνδεδυμένοι χιτῶνα καὶ ἱμάτιον μὲ κυριαρχοῦντα τὰ συμπληρωματικὰ χρώματα, τὸ πορφυροῦν καὶ τὸ βαθυπράσινον, εἰς τὰ ὁποῖα προστίθεται καὶ τὸ κιτρινόφαιον. Ἡ στάσις τῶν μαθητῶν, οἵτινες κρατοῦσι πάντες διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς τὸ Εὐαγγέλιον ἄλλοτε ὡς βιβλίον καὶ ἄλλοτε ὡς συνεπτυγμένον εἰλητόν, δὲν εἶναι ἀπολύτως ὁμοιόμορφος. Δύο ἐξ αὐτῶν, ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ ἡμιχορίου, φαίνονται συνομιλοῦντες, ἐν ᾧ οἱ ὑπόλοιποι βλέπουσιν ἀτάραχοι πρὸς τὰ ἐμπρός. Εἰς τὸ βάθος τῆς ἐξέδρας εἰκονίζονται δεξιᾷ μὲν καὶ ἀριστερᾷ διώροφα ἀρχιτεκτονήματα, εἰς δὲ τὸ μέσον κυκλοτερὲς οἰκοδόμημα, ὑπεράνω τοῦ ὁποίου φαίνονται αἱ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ κατερχόμεναι πύριναι γλῶσσαι.

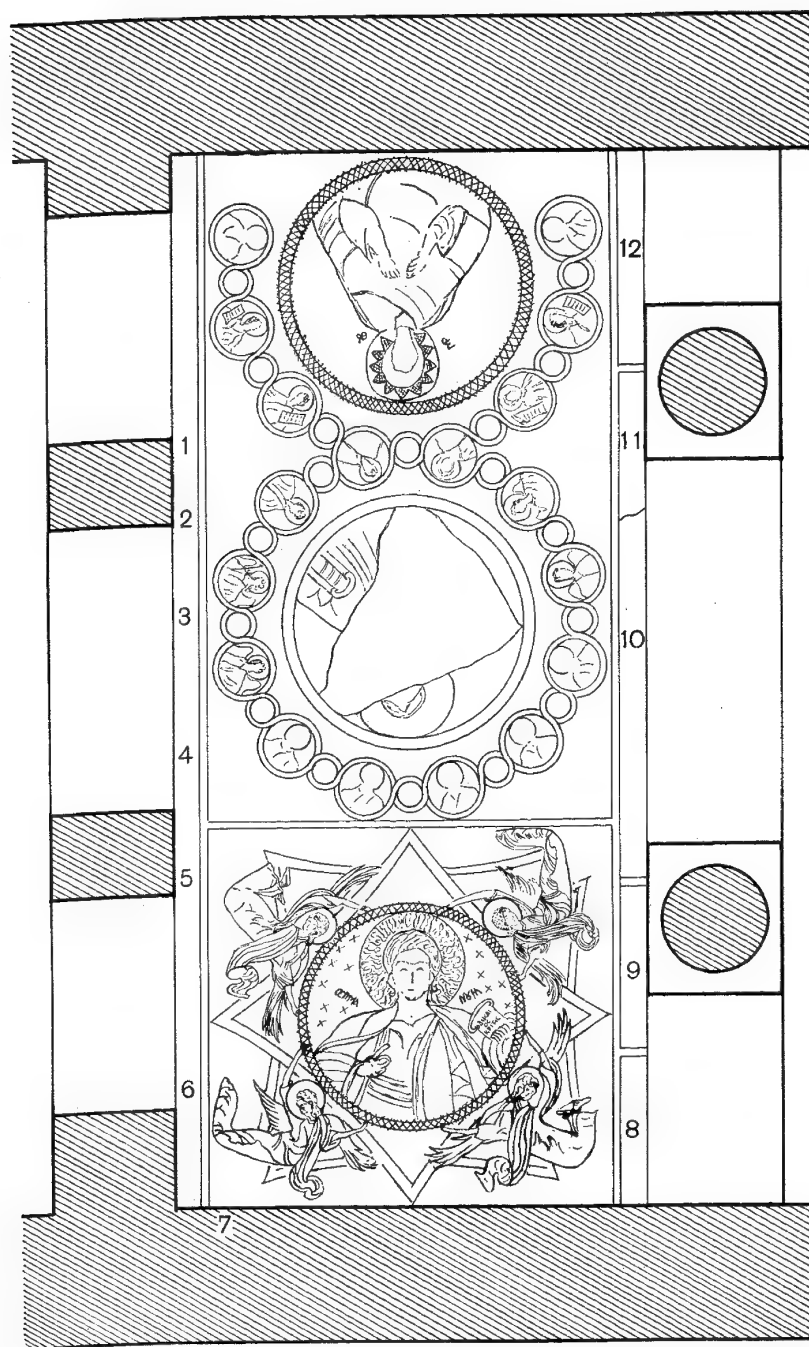
Τοῦ κάτω μέρους τῆς συνθέσεως ὄντος ἐπικεχρισμένου δὲν γνωρίζομεν ἂν ὑπῆρχεν ἐκεῖ ἡ συνήθως συνοδεύουσα τὴν Πεντηκοστὴν ἡμικυκλικὴ παράστασις τοῦ Κόσμου.

Εἰς τὴν μικρὰν κόγχην τῆς προθέσεως εἰκονίσθη, μόλις διακρινομένη σήμερον, ἡ Ἀκρὰ Ταπείνωσις, κάτωθεν δ' αὐτῆς δέλτοι προθέσεως, ἐντὸς τοξυλλίων φερομένων ὑπὸ κιονίσκων. Διακρίνονται τὰ ὀνόματα Δα ν ι ἡ λ καὶ Κ ω ν σ τ α ν τ ῖ ν ο ς.

Τοῦ ὑπολοίπου κυρίως ναοῦ ὄντος κεκαλυμμένου διὰ γαλακτώματος ἀσβέστου, θὰ ἐξετάσωμεν μόνον τὰς εἰς τὸν παλαιὸν νάρθηκα σωζόμενας τοιχογραφίας, αἵτινες δυστυχῶς εἶναι καὶ αὐταὶ μαυρισμέναι ἐκ τῆς αἰθάλης τῶν κηρίων, δι' ὃ καὶ δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ λήψις εὐκρινῶν φωτογραφιῶν.

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος σώζονται, ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει, ἄλλαι μὲν ἐπὶ τῆς καλυπτούσης αὐτὸν συνεχοῦς καμάρας, ἄλλαι δ' ἐπὶ τῶν ἡμικυκλικῶν τυμπάνων τῶν στενῶν πλευρῶν καὶ τῶν κάτωθεν αὐτῶν τοίχων, ὀλίγαι δὲ καὶ ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τῶν μακρῶν πλευρῶν.

¹ V i a u x, Nazareth et ses deux églises, Paris 1911.

Εικ. 16. Εικονογραφική διάταξις τῆς ὁροφῆς τοῦ νάρθηκος.

Θὰ ἀρχίσωμεν τὴν περιγραφὴν τῶν ἀπὸ τῆς καμάρας. Ταύτης ἡ κορυφὴ διαιρεῖται κατὰ τὸ μέσον τῆς τμήμα εἰς τρία κατὰ σειρὰν τετράγωνα διάχω-
ρα (εἰκ. 16). Ἐκ τούτων εἰς τὸ νότιον ἄκρον εἰκονίζεται ἐντὸς κύκλου μὲ τὰ
χρώματα τῆς ἱριδος, σχεδιαζομένου ἐπὶ διασταυρουμένων καμπυλοπλεύρων
τετραγώνων, νεαρὰ μορφή ἐν προτομῇ καὶ κατ' ἐνώπιον, τὴν ὁποίαν ἐπι-

Εικ. 17. Ὁ Ἑμμανουήλ.

γραφὴ γεγραμμένη διὰ λευκῶν γραμμῶν ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ καὶ ὑπὸ ἀστέ-
ρων διαστιζομένου¹ γαλάζιου βάθους, χαρακτηρίζει ὡς τὸν Ἑμμανουήλ
(εἰκ. 17).

¹ Ὅμοιον ἔναστρον οὐρανὸν ἢ κάμπον συναντῶμεν καὶ εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν
ἐξῆς ναῶν: Μ. Ἀγ. Γεωργίου Πίνδου (ABME 5 1939/40 σ. 189 εἰκ. 18), Θεοτόκου τῆς
Μ. Studeniča (1314) (O. Bihalji-Merin, Fresken und Ikonen, München

Ὁ νεαρὸς καὶ ἀγένειος Χριστὸς, ἐνδεδυμένος ἐρυθρὸν χιτῶνα καὶ ἀνοικτόχρωμον ἱμάτιον μὲ πολλὰς γραμμικὰς πτυχάς, ἔχει τὸ ὑπὸ πλήρους κοσμημάτων φωτοστεφάνου περιβαλλόμενον πρόσωπον εὐτραφές, τὴν κόμην οὐλὴν καὶ ἀπολήγουσαν ὀλίγον κάτωθεν τῶν ὠτῶν εἰς κατσαρὸν βόστρυχον (μπού-

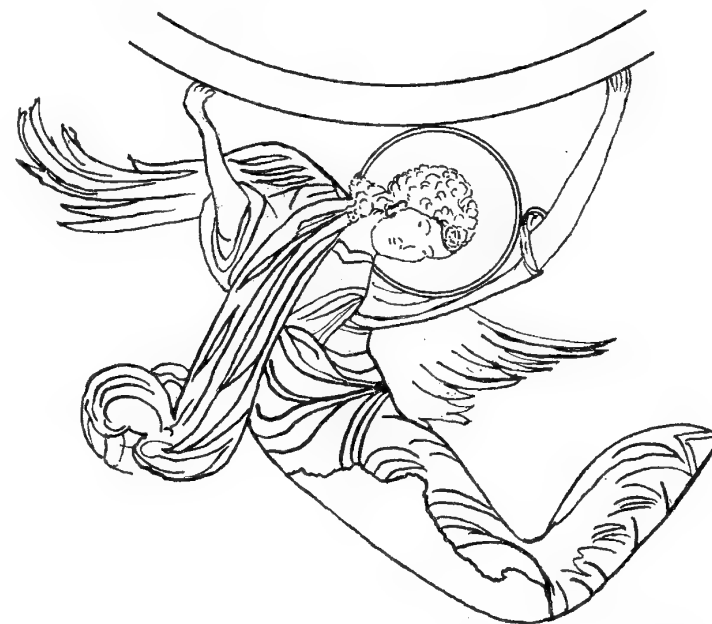
Εἰκ. 18. Εἰς τῶν βασταζόντων τὸν κύκλον τοῦ Ἑμμανουὴλ ἀγγέλων.

κλαν) καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς καμπυλόφρους καὶ ἐκφραστικoὺς διευθυνομένους ἑλαφρῶς πλαγίως. Τὸ πλάσιμον τοῦ προσώπου του εἶναι μαλακόν, ἡ δὲ γενικὴ του ἔκφρασις σοβαρά, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀρκετὴν ζωντάνιαν. Εὐλογῶν διὰ τῆς δε-

1958, εἰκ. 27: Σταύρωσις), τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Voroneţ τῆς Ρουμανίας (1488 (P. Comaresco, Voroneţ, Bucurest 1959, εἰκ. 8), τοῦ ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῆς Suceava (1520) καὶ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Homor (1530) τῆς Ρουμανίας (G. Oprescu, Istoria Artelor Plastice in România, Bucureşti 1968, εἰκ. 326 καὶ 328). Ἀστέρες παρουσιάζονται καὶ εἰς τὴν ἑλλειψοειδῆ δόξαν τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν Μ. τῆς Χώρας Κωνσταντινουπόλεως (P. Underwood, Kariyé Djami III, 344).

ξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κύλινδρον εἰλητοῦ, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή «ὁ δίκαιος κριτὴς». Τὸν κύκλον ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ὁ Ἑμμανουὴλ βαστάζουσιν τέσσαρες ὁρμητικῶς πετιῶντες ἄγγελοι (εἰκ. 18, 19, 20) πληροῦντες τὰς γωνίας τοῦ περιγεγραμμένου τετραγώνου καὶ πέραν ἀκόμη τούτου ἐξερχόμενοι.

Εἰς τὸ ἀμέσως συνεχόμενον, ἦτοι τὸ μέσον, διάχωρον εἰκονίζετο καὶ πάλιν ἐντὸς κύκλου μορφή, ἐξίτηλος σήμερον καὶ μὴ διακρινομένη δυστυχῶς πλέον, πιθανώτατα δὲ ἡ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ.

Εἰκ. 19. Εἰς τῶν βασταζόντων τὸν κύκλον τοῦ Ἑμμανουὴλ ἀγγέλων.

λιν ἐντὸς κύκλου μορφή, ἐξίτηλος σήμερον καὶ μὴ διακρινομένη δυστυχῶς πλέον, πιθανώτατα δὲ ἡ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ.

Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ πλούσιον καὶ πρωτότυπον πλαίσιον τὸ ὁποῖον περιβάλλει τὸν μέσον κύκλον, ὅπερ ἀποτελεῖται ἐκ δώδεκα μικρῶν μεταλλίων συναπτομένων διὰ κόμβων, δίκην σηρικῶν τροχῶν (εἰκ. 16). Ἐντὸς τῶν μεταλλίων εἰκονίσθησαν ἰσάριθμοι ἄγγελοι ἐν προτομῇ, ἄλλοι κρατοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς σκήπτρον καὶ ἄλλοι φέροντες ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους (εἰκ. 21). Εἶναι πάντες ἐνδεδυμένοι ἀνοικτόχρωμον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ σκοτεινόχρωμον χλαμύδα πορπουμένην πρὸ τοῦ στήθους.

Τὸ πρὸς βορρᾶν τρίτον καὶ τελευταῖον διάχωρον τοῦ θόλου ἐμφανίζει καὶ αὐτὸ ἐν τῷ μέσῳ κύκλον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζετο ἡ Θεοτόκος, φέρουσα τὸ μαφόριον καὶ ἔχουσα ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους. Ἐξαιρετικῶς ὁ φωτοστεφάνος της εἶναι ἀνάγλυφος, ἐξ ἐπιχρύσου γύψου

μετὰ κοσμημάτων. Ἡ περίπτωση αὕτη δὲν εἶναι μοναδική ἐν Ἡπείρῳ· διότι τὴν ἐπανευρίσκουμεν π.χ. εἰς τοιχογραφίας ἀγίων τοῦ Ἀγ. Βασιλείου, τῆς Κάτω Παναγίας καὶ τοῦ Ἀγ. Μάρκου τῆς Ἀρτης¹ ὡς καὶ εἰς τινὰς ἀ-

Εἰκ. 20. Λεπτομέρεια τοῦ προσώπου ἑνὸς τῶν βασιζόντων τὸν κύκλον τοῦ Ἑμμανουὴλ ἀγγέλων.

γίους τοῦ τέμπλου τῆς Παρηγορητίσσης². Τοὺς ἀναγλύφους στεφάνους τούτους ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ὁ ἐκ Φουρνᾶ ὀνομάζει: *στέφανα σηκωτά*³.

¹ Ὁρλάνδος, ΑΒΜΕ Β' (1936) σ. 128 εἰκ. 12 καὶ σ. 83 καὶ 175.

² Α. Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης, Ἀθῆναι 1963, σ. 136.

³ Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς τέχνης (ἐκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909) σ. 41.

Ὡς ὁ δεύτερος κύκλος, οὕτω καὶ ὁ τῆς Παναγίας περιβάλλεται ὑπὸ ἑξ μικροτέρων μεταλλίων συνδεομένων διὰ κόμβων. Ἐκ τούτων τὰ δύο νότια συμπίπτουν πρὸς τὰ δύο βόρεια τοῦ δευτέρου διαχώρου (εἰκ. 16). Ἐντὸς τῶν μεταλλίων εἰκονίζονται ἀπ' Α. πρὸς Δ. τὰ ἑξῆς: στηθάρια ἑξ μεγάλων προφητῶν Σοφονίου, Δαυίδ, . . . ἀφ, Ἡσαίου, Σολομῶντος καὶ Ἱερεμίου. Οἱ

Εἰκ. 21. Μία τῶν ἐντὸς μεταλλίων προτομῶν ἀγγέλων.

προφῆται, ἐνδεδυμένοι ἱμάτια ἐναλλάξ πράσινα καὶ ἐρυθρά, κρατοῦσιν εἰς τὰς χεῖράς των ἀνεπτυγμένα εἰλητά, ἀναγράφοντα χωρία ἐκ τῶν προφητειῶν των. Οὕτω π.χ. εἰς τὸ εἰλητὸν τοῦ Ἡσαίου (εἰκ. 22) γράφεται τμήμα τοῦ χωρίου τῶν προφητειῶν του (ΙΓ' 9) ἔχον οὕτω: *Ἴδου [γὰρ] ἡμέρα Κυρίου ἔρχεται ἀνιάτος θυμοῦ* [καὶ ὀργῆς θεῖναι τὴν οἰκουμένην ἔρημον καὶ τοὺς ἀμαρτωλοὺς ἀποτελέσαι ἑξ αὐτῆς], εἰς δὲ τὸ εἰλητὸν τοῦ Δαυίδ αἱ ἐκ τοῦ ψαλμοῦ 131.8 εἰλημμένοι λέξεις: *Ἐγὼ κιβωτὸν . . . ἀγιάσματος . . .*

Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὰς γεννήσεις τῆς καμάρας. Ἐνταῦθα εἰκονίζονται

χωρισταί σκηναὶ ἐκ τοῦ Πάθους, ἐκάστη τῶν ὁποίων περιβάλλεται ὑπὸ ἐρυθρᾶς ταινίας. Ἀρχίζουσι ἀπὸ τὸ βόρειον τύμπανον, ἥτοι τὸ βόρειον ἄκρον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ εἶναι κατὰ σειρὰν αἱ ἐξῆς 12 (εἰκ. 16), συμφώνως πρὸς τὰς συνοδευούσας αὐτὰς λευκὰς ἐπιγραφάς, ἀναγραφομένας ἐνταῦθα ὡς ἀκριβῶς ἔχουσιν ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν.

Εἰκ. 22. Προτομή τοῦ προφήτου Ἡσαίου ἐντὸς μεταλλίου.

1) Ὁ Ἰούδας μεταμεληθεὶς ἐπέστρεψε τὰ τριάνοντα ἀργύρια].

Ὁ Ἰούδας ἐνδεδυμένος πορτοκαλιόχρουν χιτῶνα κάθηται εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον πρὸ τετραγώνου τραπέζης ἐπὶ τῆς ὁποίας ἔχει ρίψει τὰ ἀργύρια. Φαίνεται συντρεμιμμένος. Ἐναντι αὐτοῦ κάθηται ἐπὶ ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας μὲ ὕψηλόν ἐρεισίνωτον ζευγὸς Ἀρχιερέων, ἕκαστος τῶν ὁποίων βλέπει πρὸς διάφορον κατεύθυνσιν (εἰκ. 23). Ὁ ἀριστερὸς ἐξ αὐτῶν, πολὺς καὶ ἀναφαλαντίας (Ἄννας;) φορεῖ φαιὸν χιτῶνα, τοῦ ὁποίου αἱ πτυχαὶ δηλοῦνται διὰ μελανῶν πινελιῶν, καὶ ἐπ' αὐτοῦ μανδύαν πορποῦμενον πρὸ τοῦ στήθους. Ὁ παρ'

αὐτὸν καθήμενος (Καϊάφας;) φορεῖ πράσινον ἔνδυμα, τοῦ ὁποίου αἱ πτυχαὶ δηλοῦνται διὰ λευκῶν γραμμῶν. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει πορφυροῦν κάλυμμα

Εἰκ. 23. Δύο Ἀρχιερεῖς ἐκ τῆς σκηνῆς τῆς Μεταμελείας τοῦ Ἰούδα.

ἐν εἴδει σαρκίου. Δεξιώτερα εἰς τὸ βάθος εἰκονίζονται δυὸ μορφαὶ (Γραμματεὺς καὶ Φαρισαῖος;) φοροῦντες χιτῶνας ἐρυθρὸν καὶ φαιὸν ἀντιστοίχως, ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς καλύμματα ἐν εἴδει σαρκίου φαιὸν ὁ εἷς, πράσινον ὁ ἄλλος, καλύπτοντα ὀπισθεν καὶ τοὺς ὤμους. Ἀριστερᾷ εἰς τὸ βάθος εἰκονίζεται

ύψηλόν οικοδόμημα με 2 πύργους, τοξωτὸν πυλῶνα καὶ ἐσωτερικῶς ἀέτωμα. Τοῦτο εἶναι προφανῶς ὁ ναός, ἐξωγραφημένος συμφώνως πρὸς τὰ γνωστὰ παλαιοχριστιανικὰ Συριακὰ πρότυπα. Ἡ περιγραφεῖσα σύνθεσις διαφέρει τῆς ἐν τῇ Ἑρμηνείᾳ τῶν ζωγράφων (σ. 185) ἀναγραφομένης κατὰ τοῦτο, ὅτι ὁ Ἰούδας παρίσταται ἐδῶ καθήμενος καὶ οὐχὶ ὄρθιος. Ὁμοίαν περίπου πρὸς τὴν ἡμετέραν σύνθεσιν παρέχει τοιχογραφία τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Δοχειαρίου (1508)¹.

2. *Ἡ τοῦ Πέτρου ἄρνησις*. Τῆς παραστάσεως ταύτης σώζεται μόνον τὸ δεξιὸν τμήμα, ἐνθα εἰκονίζεται ὁ Πέτρος δὶς, ἥτοι κάτω μὲν δεξιὰ καθήμενος μετ' ἀπλωμένα τὰ χεῖρα καὶ συζητῶν μετὰ δύο θεραπαινίδων, ἐνδεδυμένων ἐρυθρὰ ἐνδύματα, ἄνω δὲ ἐν τῷ μέσῳ ὄρθιος καὶ κατὰ κρόταφον, συζητῶν ἐπίσης μετὰ μὴ σωζομένου προσώπου. Εἰς τὸ βάθος ἀρχιτεκτονήματα, εἰς παράθυρον τῶν ὁποίων δὲν διακρίνεται ἀλέκτωρ, ὡς ἀπαιτεῖ ἡ Ἑρμηνεία (σ. 105). Ἴσως οὗτος θὰ εὐρίσκετο εἰς τὸ μὴ σωζόμενον ἀριστερὸν ἡμῶν τῆς εἰκόνης, ἐνθα θὰ ὑπῆρχεν ἡ τρίτη ἄρνησις τοῦ Πέτρου. Ἡ ἡμετέρα σύνθεσις εἶναι σχεδὸν ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Διονυσίου² (1547).

Διακοπτομένης ἐνταῦθα τῆς σειρᾶς τῶν Παθῶν εἰκονίζεται ἐν συνεχείᾳ, ὑπεράνω τῆς μέσης θύρας τῆς ἀγοῦσης εἰς τὸν νεώτερον νάρθηκα ἡ

3. *Κοίμησις τῆς Θεοτόκου*. Τὸ δεξιὸν ἡμῶν τῆς παραστάσεως ταύτης εἶναι καὶ ἐδῶ κατεστραμμένον. Εἰς τὸ ἀριστερὸν, ἐπὶ κλίνης κεκαλυμμένης διὰ λευκοῦ ὑφάσματος (ποδέας), εἰκονίζεται ἐξηπλωμένη ἡ Παναγία, φέρουσα τὴν συνήθη πορφυρᾶν ἐσθῆτα. Εἰς τὸν κατακόρυφον ἄξονα τῆς κλίνης ἵσταται ὁ Χριστὸς κρατῶν εἰς τὰς χεῖράς του τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας, εἰκονιζομένην ὑπὸ μορφὴν βρέφους ἐσπαργανωμένου διὰ λευκῆς κειρίας. Ὑπεράνω τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται ἡ Παναγία ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς δόξης, τὴν ὁποίαν κρατοῦσι δύο ἐκατέρωθεν ὀριζοντίως ἱπτάμενοι ἄγγελοι, ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὴν Περίβλεπτον τοῦ Μυστρᾶ³, τὸν Ἅγιον Γεώργιον τοῦ Nagoriciño (1318)⁴, τὸν Ἅγιον Νικήταν τοῦ Čučer (1309 - 1314)⁵ καὶ ἀργότερον εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος⁶. Ἐκ τῶν ἀγγέλων τούτων σώζεται μόνον ὁ ἀριστερός. Περὶ τὴν κλίνην ἵστανται Ἀπόστολοι καὶ Ἱεράρχης μετ' ἀπλωτὸν φελόνιον. Εἰς τὸν οὐρανὸν εἰκονίζονται, ἐντὸς μικρῶν ἐλλειψοειδῶν νεφῶν, οἱ Ἀπόστολοι ἐρχόμενοι «ἐκ περάτων». Κάτω ἀριστερὰ ἄγγελος μετ' ἐξοφῆς ἀποκόπτει τὴν

¹ Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, πίν. 226, 1.

² Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, πίν. 200, 1.

³ Millet, Monuments byz. de Mistra, Paris 1910, πίν. 116.4.

⁴ Millet-Frolow, La peinture du M.-A. en Yougoslavie III, Paris 1962, πίν. 99, 1-2.

⁵ Millet-Frolow, ἐνθ. ἀν. πίν. πίν. 45.3.

⁶ Μ. Κουτλουμουσιού: Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, πίν. 162.1.

χεῖρα τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου. Εἰς τὸ βάθος ἀρχιτεκτονήματα, ὁ οἶκος Σιών τῆς Παναγίας.

Συνεχιζομένου τοῦ κύκλου τῶν Παθῶν εἰκονίζεται περαιτέρω:

Εἰκ. 24. Τὸ δεξιὸν τμήμα τῆς παραστάσεως τοῦ Ἑμπαρμοῦ.

4. *Ὁ ἐμπεγμός* (εἰκ. 24). Εἰς τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνης παρίσταται ὁ Κύριος φέρων ποδήρη, πορφυροῦν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, εἰς δὲ τὴν κεφαλὴν τὸν ἀκάνθινον στέφανον. Περιστοιχίζεται ἀπὸ στρατιώτας ἐνδεδυμένους μεταλλι-

κὸν θώρακα καὶ χλαμύδα καὶ ἀπὸ Ἑβραίους ἐνδεδυμένους βραχεῖς χιτῶνας καὶ ἀναξυρίδας. Δύο ἐξ αὐτῶν παρίστανται σαλπίζοντες διὰ μακρῶν σαλπύγων¹. Ὁ Χριστὸς ἐμφανίζεται πλήρης θλίψεως, τὰ δὲ λοιπὰ πρόσωπα ἔχουν ἰσχυρὰν ἔκφρασιν κακότητος. Εἰς τὸ βάθος κυβικὸν ἀρχιτεκτόνημα.

5. Ἡ τοῦ Πιλάτου ἀπόνις. Εἰς τὸ μέσον τῆς εἰκόνης παρίσταται ὁ Πιλάτος, νέος ἀρχιγένης, ἐνδεδυμένος τὴν βασιλικὴν πορφύραν καὶ φέρων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τρουλλωτὸν πῖλον². Κάθεται ἐπὶ θρόνου μὲ ἡμικυλινδρικὸν ἐρεισίον. Ἀριστερᾷ παρ' αὐτὸν εἰκονίζεται γυνὴ φέρουσα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς πεντάπλευρον κάλυμμα—προφανῶς ἡ σύζυγός του. Ὁ Πιλάτος στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς αὐτήν, ἐκτείνει πρὸς τὴν ἀντίθετον διεύθυνσιν τὰς χεῖρας, ἵνα νύη αὐτὰς διὰ τοῦ ὕδατος, τὸ ὅποιον χύνει παιδίσκη³ ἀπὸ χερνίβου εἰς λεκάνην. Ὁ Κύριος, φέρων πράσινον χιτῶνα καὶ ἔχων τὰς χεῖρας δεδεμένας εἰκονίζεται εἰς τὴν παράστασιν ταύτην δῖς, ἥτοι κατ' ἀμφοτέρω τὰ ἄκρα της, ἀριστερᾷ μὲν καθήμενος, δεξιᾷ δὲ ὄρθιος. Αἱ λοιπαὶ μορφαὶ κατανέμονται εἰς τὰ ἄκρα καὶ τὸ βάθος, ὅπου καὶ πάλιν εἰκονίζεται ἀρχιτεκτόνημα μὲ πύργους μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀπλοῦται ὕφασμα.

6. Ἡ κρίσις τοῦ Πιλάτου. Φέρων βασιλικὴν στολὴν καὶ καθήμενος ἐπὶ θρόνου ὁμοίου πρὸς τὸν τῆς ἀπονίψεως, ὁ Πιλάτος προβάλλεται ἐπὶ οἰκοδομήματος μὲ πυργίσκους καὶ ἀέτωμα, παριστῶντος βεβαίως τὸ πραιτώριον. Ὅπισθὲν του εἰκονίζονται γυναικεῖα μορφή (προφανῶς ἡ σύζυγός του) καὶ στρατιώτης μετὰ κωνικοῦ πῖλου καὶ αὐχενίου. Ὁ Πιλάτος ὑψώνων τὴν δεξιὰν ὁμιλεῖ πρὸς τὸν Κύριον, ὅστις ἵσταται ἀριστερᾷ φέρων πράσινον χιτῶνα καὶ περιστοιχιζόμενος ὑπὸ γενειοφόρων Ἑβραίων καὶ στρατιωτῶν (εἰκ. 25).

7. Ἡ ἀπόφασις τοῦ Καϊάφα. Ἡ παράστασις αὕτη εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τῆς στενῆς νοτίας πλευρᾶς. Ἐξ αὐτῆς σώζεται πάλιν μόνον τὸ δεξιὸν ἥμισυ, τοῦ ὑπολοίπου ὄντος ἀσβεστοχρισμένου. Οἱ δύο ἀρχιερεῖς

¹ Πρβλ. Ματθ. 24.31. Ὅμοια παραδείγματα σαλπικτῶν εἰς τοιχογραφίας: Μ. Ἀγ. Νικολάου Ὁρφανοῦ (Ξυγγόπουλος, Τοιχογρ. Μ. Ὁρφανοῦ, εἰκ. 53), Καθολικοῦ Μ. Ἀστερίου (ἀνέκδοτος). Staro Nagoričino: Millet - Frolov III, πίν. 75.4, 88.2, 89.1.2. Μ. Λαύρας: Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, 126.4. Καθολικοῦ Μ. Χελανδαρίου: Millet, ἐνθ. ἀν. πίν. 73.2. Καθολικοῦ Μ. Διονυσίου: Millet, πίν. 200.2. Μ. Δοχειαρίου: Millet, πίν. 226.1.

² Εἰς τοιχογραφίας τῶν μονῶν Λαύρας, Κουτλουμουσίου, Διονυσίου καὶ Εξοφῶντος (Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, πίν. 127, 162, 200, 177), ὁ Πιλάτος ἐμφανίζεται φορῶν στέμμα ὁμοιον πρὸς τὰ Βυζαντινὰ τοῦ 11^{ου} αἰ. (Μονομάχου κλπ.) ἡμισφαιρικὸν δέ, ὡς ἐνταῦθα, εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Χελανδαρίου (Millet, ἐ. ἀ. πίν. 72).

³ Συνήθως τὸν Πιλάτον βοηθεῖ εἰς τὸ νίψιμόν εἰς στρατιώτης, ὡς π.χ. εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν μονῶν Λαύρας, Κουτλουμουσίου, Εξοφῶντος, Διονυσίου, Δοχειαρίου κλπ. (Millet, ἐ. ἀ. πίν. 127, 162, 177, 200, 226).

Εἰκ. 25. Ἡ κρίσις τοῦ Πιλάτου.

(Καϊάφας καὶ Ἄννας) (εἰκ. 26) κάθονται καὶ πάλιν ἐπὶ ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας, ἐνδεδυμένοι ὁ εἰς πράσινον καὶ ὁ ἄλλος πορφυροῦν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ μαν-

Εἰκ. 26. Τμήμα ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς ἀποφάσεως τοῦ Καϊάφα.

δύαν πορπούμενον πρὸ τοῦ στήθους. Ἐκ τούτων ὁ δεξιὰ καθήμενος ἀρχιερεὺς Καϊάφας εἰκονίζεται σχίζων τὰ ἱμάτιά του¹, ὁ δὲ ἄλλος μὲ κίνησιν ἀγανα-

¹ Πρβλ. Μ α τ θ. 26.65: τότε ὁ ἀρχιερεὺς διέρρηξεν τὰ ἱμάτια αὐτοῦ λέγων: ἐβλάσφημῃσιν, καὶ Μ ά ρ κ. 14.63: ὁ δὲ ἀρχιερεὺς διαρρήξας τοὺς χιτῶνας αὐτοῦ. Βλ. καὶ Δι-ο-νυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης (ἐκδ. Παπα-

κήσεως. Μεγάλην ὁμοιότητα παρουσιάζει ἡ ἡμετέρα σύνθεσις πρὸς τὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Δοχειαρίου (1568)¹. Ὅπισθεν αὐτῶν εἰκονίζονται δύο ἀνδρικοί μορφαί, ὧν ἡ μία στρατιώτου φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς κωνικὸν πῖλον. Εἰς τὸ βάθος ἀρχιτεκτόνημα μετ' αἰετώματος.

Ἐρχόμεθα τῶρα εἰς τὴν ἀνατολικὴν μακρὰν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος Ἐνταῦθα εἰκονίζεται :

8. Ἡ πρὸ τοῦ πάθους τοῦ Χριστοῦ προσευχή. Ἐκ τῆς σκηνῆς ταύτης σώζεται μόνον τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου, δις εἰκονιζομένου εἰς τὰ ἄκρα τῆς παραστάσεως, εἰς δὲ τὸ μέσον, ὅπου καὶ πάλιν εἰκονίζεται ὁ Χριστός, σώζεται μόνον ἡ κεφαλὴ του καὶ εἰς τὸ βάθος ἐσχηματοποιημένα βουνά.

9. Ὁ νικτήρας. Τούτου τὸ μεγαλύτερον μέρος εἶναι κατεστραμμένον. Διακρίνονται μόνον δύο Ἀπόστολοι καθήμενοι εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον.

10. Ἐν συνεχείᾳ θὰ εἰκονίζετο ἡ Σταύρωσις. Ἀλλ' αὕτη ἔχει τελείως ἀφανισθῇ. Ἀκολουθεῖ,

11. Ἡ κατὰ βαςις . . . (ἀπὸ τοῦ σταυροῦ) ἦτοι ἡ ἄλλως λεγομένη Ἀποκαθήλωσις. Ἐκ ταύτης σώζεται μόνον ἡ ἐγκαρσία κεραία τοῦ σταυροῦ καὶ ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ.

Ὁ κύκλος τῶν Παθῶν τελειώνει μὲ τὴν σκηνήν :

12. Ἡ Χριστοῦ ἀνάστασις, ἐκ τῆς ὁποίας ὅμως σώζεται μόνον ἡ ἐπιγραφή καὶ τινες κεφαλαί.

Τὸ γεγονός, ὅτι αἱ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος ἐξωγραφημένοι σκηναὶ 8, 9, 10, 11, καὶ 12 ἔχουσι πᾶσαι κατεστραμμένον τὸ κάτω αὐτῶν μέρος ἐξηγεῖται ἀναμφιβόλως ἐκ τῆς εἰς τριβήλον μετατροπῆς τοῦ ἀρχικῶς πλήρους τοῖχου, ὅστις ἐχώριζε τὸν νάρθηκα ἀπὸ τὸν ναόν, μαρτυρεῖ δ' ἐπίσης καὶ ὅτι αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος εἶναι προγενέστεραι τῆς κατασκευῆς τοῦ τριβήλου.

Ἀναφέροντες ἐν τέλει, ὅτι κάτωθεν τῆς σκηνῆς τοῦ Ἄννα καὶ τοῦ Καϊάφα, εἰς τὸ τύμπανον τοῦ νοτίου τοῖχου, διεσώθησαν, διαφυγόντα τὴν ἀσβεστόχρισιν, δύο στηθάρια ἐντὸς παχέων λευκῶν κύκλων, ἐξ ὧν τὸ ἐν εἰκονίζει τὴν Ἀγ. Σοφίαν, ἐνδεδυμένην πορφυροῦν χιτῶνα καὶ καστανὸν μαφόριον, τὸ δὲ ἄλλο ἄρρενα ἅγιον ἀντικρύζοντα τὴν Ἀγ. Θέκλαν. Τρίτον στηθάριον εἰκονίζεται κάτωθεν τῆς παραστάσεως τῆς ἐπιστροφῆς τῶν 30 ἀργυρίων, περιλαμβάνον τὴν προτομὴν τῆς Ἀγ. Θέκλης, ἥς διακρίνεται μόνον ὁ φωτοστέφανος καὶ τὸ ὄνομα τῆς Ἀγίας.

δοπούλου Κεραμέως), Πετρούπολις 1909, σ. 105. Ὅμοιαν ἀκριβῶς κίνησιν τοῦ Καϊάφα συναντῶμεν καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Ἀγ. Νικολάου Ὁρφανοῦ (1310-1320) (Ξ υ γ γ ό π ο υ λ ο ς, Οἱ τοιχογραφίαι Ἀγ. Νικολάου τοῦ Ὁρφανοῦ, εἰκ. 45, 47, 171).

¹ G. Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, 233.α.

Β'. Αἱ φορηταὶ εἰκόνες τοῦ τέμπλου. Ἐκατέρωθεν τῆς ὡραίας Πύλης εἰκονίζονται ὡς συνήθως ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Θεοτόκος. Ὁ Χριστὸς ἐξωγραφῆθη ἐνταῦθα ὡς Μέγας Ἀρχιερεὺς. Εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν τὸ Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *Εἶπεν ὁ Κύριος ἐγὼ εἰμι ἡ θύρα, δι' ἐμοῦ ἐάν τις εἰσέλθῃ* (Ἰω. 10, 9). Ἀνω δι' ἐρυθρῶν κεφαλαίων γραμμάτων: Ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων καὶ μέγας ἀρχιερεὺς. Εἰς τὴν πλουσίαν στολὴν του κυριαρχεῖ τὸ χρυσοῦν χρῶμα. Κάτω ἀριστερᾷ διὰ μελανῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή: *διὰ χειρὸς σπυρίδωνος ἱερέος Γαβανόζη ἐπεῖη*. Κάτω δεξιᾷ, διὰ μελανῶν γραμμάτων, 1854 Δεκεμβρίου 7 Πρέβεζα διὰ συνδρομῆς τοῦ κυρίου νικολάου σάκον καὶ ἀντωνίου σούγδα.

2. Ἡ πρὸς τ' ἀριστερᾷ Θεοτόκος εἰκονίζεται ἐνθρονος, κρατοῦσα μὲ τὰς 2 χεῖράς της τὸν Ἰησοῦν, εὐλογοῦντα δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν. Ἡ Παναγία φορεῖ πορφυροῦν μαφόριον φέρον ἀνοικτόχρωμον παρυφὴν κεκοσμημένην διὰ μαιάνδρου.

Κάτω ἀριστερᾷ διὰ μελανῶν γραμμάτων: ὁ Ζωγράφος Ἀθ. Καρανιζούλας Πρέβεζα 1885 καὶ δεξιᾷ, διὰ λευκῶν κεφαλαίων γραμμάτων, ἐκ τοῦ κέρδους Λογαροῦς τῆς ἐν Πρεβέζῃ διαχειρίσεως 1884. Λογαροῦ εἶναι λιμνοθάλασσα τοῦ Ἀμβρακικοῦ μὲ τὸ ὄνομαστὸν διὰ τὰ αὐγοτάραχα αὐτοῦ καὶ σήμερον ἐν ἐνεργείᾳ ἱχθυοτροφείον αὐτῆς¹.

3. Ἐπὶ τῆς θύρας τῆς προθέσεως εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Ὀνούφριος, γυμνὸς φέρων μόνον πρασινωπὸν κολόβιον. Ἡ μακρὰ γενειὰς του κατέρχεται μέχρι τοῦ ἐδάφους. Κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ γραφή: *Γυμνὸς ἐξῆλθον ἐκ κοιλίας μητρὸς, γυμνὸς καὶ ἀπελεύσομαι*, (Ἰώβ, Α, 21).

Κάτω ἀριστερᾷ διὰ λευκῶν κεφαλαίων γραμμάτων: Ὁ ζωγράφος Ἀθ. Καρανιζούλας. Πρέβεζα 1885. Κάτω δεξιᾷ μὲ λευκὰ κεφαλαῖα γράμματα ἐκ τοῦ κέρδους Λογαροῦς τῆς ἐν Πρεβέζῃ διαχειρίσεως 1885.

4. Ὁ αὐτὸς ζωγράφος ἐφιλοτέχνησεν, ἐν ἔτος ἐνωρίτερον (1884) τὴν ἐπὶ τοῦ τέμπλου εἰκόνα τοῦ Προδρόμου. Οὗτος ἐνδεδυμένος ἐρυθρὸν χιτῶνα καὶ πράσινον ἱμάτιον, ἀφῆνον ἀκάλυπτον τὸν ἀριστερόν του ὦμον, κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς σταυρόν, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ κρέμαται ἀνοικτὸν εἰλητόν μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Ἴδε ὁ ἄμνός τοῦ Θεοῦ* (Ἰω. 1, 29). Κάτω ἀριστερᾷ εἰκονίζεται ἡ κεφαλὴ του ἐπὶ πῖνακι.

¹ Ἴδου τί γράφει σχετικῶς Σερφεῖμ ὁ Βυζάντιος (Δοκίμιον κλπ., ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 13): ἐπίνειον τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας καλούμενον Ἀμβρακος ὅπου τάνυν εὐρίσκεται ἡ θαυμασίος καὶ ἐκτενὴς θαλασσολίμνη τῆς Λογαροῦς ἡ Ὀλογοροῦς, ὡς ἐξωσμένης διὰ στενῆς τεχνικῆς ἀμώδους ζώνης.

5. Πρὸ τοῦ διακονικοῦ. Ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Μήτηρ Θεοῦ ἡ Κυρία Κορωνησία*. Ἡ Θεοτόκος φορεῖ χιτῶνα πράσινον μὲ παρυφὴν χρυσοῦν καὶ κοσμήματα εἰς τὸν λαιμόν καὶ τὰς χεῖριδας. Φέρει ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τὸ πορφυροῦν μαφόριον. Τὴν δεξιὰν ἔχει πρὸ τοῦ στήθους, ἐνῶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὸν μικρὸν Χριστόν, ὅστις φορεῖ πρασινογάλαζον χιτῶνα, κοσμούμενον μὲ ἄνθη καὶ χρυσοπόρφυρον ἱμάτιον. Τὸ παιδίον εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἀκκουμβᾷ ἐπὶ τῆς σφαίρας τοῦ κόσμου, ἥτις στηρίζεται ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ του γόνατος. Τόσον τῆς Παναγίας, ὅσον καὶ τοῦ Χριστοῦ οἱ φωτοστέφανοι εἶναι ἀργυροὶ κοσμούμενοι δι' ἐκτύπων ἐλικοειδῶν κοσμημάτων. Ἡ εἰκὼν δὲν φέρει ὑπογραφὴν τεχνίτου ἢ ἀφιερωτοῦ. Τέχνη μετρία.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ὑπάρχει εἰς προσκυνητάριον, ἐναντι τῆς θύρας τῆς εἰσόδου φορητὴ εἰκὼν τῆς Παναγίας βρεφοκρατούσης, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Μήτηρ Θεοῦ ἡ ΚΟΡΩΝΗΣΙΑ*. Ἡ Παναγία φέρουσα τὴν δεξιὰν πρὸ τοῦ στήθους κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ παιδίον Ἰησοῦν, φορεῖ δὲ βαθυπράσινον χιτῶνα μὲ χρυσοῦν πολυποίκιλτον παρυφὴν κατὰ τε τὸν λαιμόν καὶ τὰς χεῖριδας. Ὁμοίαν χρυσοῦν μαργαριτοποίκιλτον παρυφὴν, φέρει καὶ τὸ καλύπτρον τῆς κεφαλῆς της ἐρυθρὸν μαφόριον, ἐφ' οὗ ἴσταιται δυτικῆς ἐπιδράσεως, στέμμα, ὅπερ κρατοῦσι δύο ἑκατέρωθεν ἱστάμενοι ἀρχάγγελοι. Οὗτοι διὰ τῆς ἐλευθέρως χειρὸς των κρατοῦσιν εἰλητά, ἐφ' ὧν αἱ ἐξῆς ἐκ τοῦ α' Οἴκου τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου¹ εἰλημμένοι ἐπιγραφαί: *δεξιᾷ Χαῖρε, διὸ ὑπάρχεις βασιλέων καθέδρα καὶ ἀριστερᾷ Χαῖρε διὸ βαστάζεις τὸν βαστάζοντα πάντα*. Τὸ παιδίον, ἔχον οὐλὴν καστανὴν κόμην περιβαλλομένην ὑπὸ ἐνσταύρου φωτοστέφανου, φορεῖ ἀνοικτοπράσινον χιτῶνα μὲ ἀνθηκὴν διακόσμησιν καὶ πορτοκαλιόχρουν ἱμάτιον μὲ χρυσοῦς φῶτα. Εὐλογοῦν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κλειστόν, ἐσταχωμένον Εὐαγγέλιον.

Εἰς τὰς 4 γωνίας εἰκονίζονται οἱ ἐξῆς προφῆται: Κάτω ἀριστερᾷ ὁ Δαυὶδ μὲ στέμμα καὶ πλουσίαν μαργαριτοποίκιλτον ἐνδυμασίαν ἥτοι χιτῶνα πορτοκαλιόχρουν ἐξωσμένον, καὶ χλαμύδα πρασινωπὴν πορπομένην πρὸ τοῦ στήθους. Κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *Ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα σου Κύριε, πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας* (Ψαλμ. 103 (104) 24 βλ. καὶ 91 (92), 9). Τέχνη μετρία.

Ἀνω δεξιᾷ: Ὁ Σολομὼν μὲ στέμμα καὶ στολὴν ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ Δαυὶδ. Κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς ἀνοικτὸν εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *Ἡ σοφία φηροδόμησεν ἐαυτὴ οἶκον* (Παροιμ. 9,1).

Κάτω ἀριστερᾷ: Ὁ Προφήτης Ἡσαΐας, πολιός, μὲ σφηνοειδὲς διχαλωτὸν γένειον. Φορεῖ χιτῶνα χρυσοῦν καὶ μανδύαν πορτοκαλιόχρουν κομ-

¹ Βλ. Τριψίδιον σ. 296 Ἐκδ. Ἀποστ. Διακον., ἐν Ἀθήναις 1961.

βούμενον πρὸ τοῦ στήθους. Ὑψὼν τὴν ἀριστερὰν εἰς σχῆμα δεήσεως κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς εἰλητὸν ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *ἄκουε οὐρανὲ καὶ ἐνωτίζου γῆ, ὅτι Κύριος ἐλάλησεν* (Ἡσαΐας Α, 2).

Κάτω δεξιᾷ: Ὁ προφήτης Ἱερεμίας. Φέρει στολὴν ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ Ἡσαΐου καὶ κρατεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ἀνεπτυγμένον εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *ἐγένετο λόγος Κυρίου πρὸς με* (Ἱερεμ. Α, 11) *πρὸ τοῦ με πλάσαι σε* (αὐτ. 5). Κάτω ἐντὸς πλαισίου, διὰ μελανῶν γραμμῶν ἐγράφη ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή: *διὰ χειρὸς δημητρίου παπαδιαμάντη ἐκ ζαγορίου κόμης μοναδένδρου*¹.

Κάτω ἐπίσης ἄλλ' εἰς τὸ μέσον, διὰ μελανῶν γραμμῶν ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *διὰ δαπάνης τοῦ πανοσιωτάτου κυρίου ἡγουμένου Δωροθέου τοῦ ἐκ μονῆς Κορωνησίας 1842, Ἀγούστου 13*.

Τὸ Μονοδένδρι, τὸ Καπέσοβο, οἱ Χιονάδες, οἱ Καλαρρύτες καὶ τὸ παρὰ τὴν Καστοριὰν Λινοτόπι, εἶναι χωρία τῆς Βορ. Ἡπείρου, πατρίδες Σχολῆς ἀγιογράφων τῆς Τουρκοκρατίας δρῶντων καὶ μέχρι σήμερον.

ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓ. ΟΝΟΥΦΡΙΟΥ

Εἴκοσι πέντε περίπου μέτρα ἀνατολικῶς τοῦ καθολικοῦ τῆς Κορακονησίας ὑψαῖται μικρὸν παρεκκλήσιον τιμώμενον εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἀγ. Ὀνουφρίου (εἰκ. 27). Ἡ κάτωσιν του εἶναι ὀρθογώνιον (εἰκ. 28) ἐξωτερικῶν διαστάσεων πλάτους 3.54 καὶ μήκους 5.00 μ., ὅπερ φέρει ἐξέχουσαν πρὸς ἀνατολὰς τρί πλευρον τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ. Αἱ ἐσωτερικαὶ του διαστάσεις εἶναι 2.40×3.80 μ. ἡ δὲ χορδὴ τῆς ἡμικυκλικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ μετρεῖ 1.60 μ. Ὁ ναῖσκος καλύπτεται ἐσωτερικῶς μὲν διὰ κυλινδρικοῦ καμάρας, ἐξωτερικῶς δὲ διὰ δικλινοῦς κεραμωτῆς στέγης μὲ ὑπερυψωμένα τὰ πρὸς Δ. καὶ Α. ἀετώματα. Ἡ εἴσοδος γίνεται διὰ στενῆς (1.02 μ.) τοξωτῆς θύρας ἀνοιγομένης ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, πρὸ τῆς ὁποίας κατεσκευάσθη προσφάτως κεραμοσκεπὲς προστέγαμα (εἰκ. 27). Ὁ ναῖσκος στερεῖται παραθύρων ἐξαιρέσει μόνον στενοῦ ἀνοίγματος διατρυπῶντος τὴν μέσην πλευρὰν τῆς ἡμιεξαγώνου κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 28).

Ἀσβεστόχριστον ἐξωτερικῶς διατηρεῖ τὸ παρεκκλήσιον ἐσωτερικῶς ἐπὶ

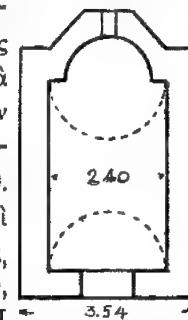
¹ Ὁ αὐτὸς ζωγράφος Δημήτριος Παπαδιαμάντης ἐφιλοτέχνησε τὸ 1822 φορητὴν εἰκόνα Παναγίας τῆς Πορταῖτισσας διὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Ἐως Σουδενῶν (Ζαγορίου) (Χρ. Σουλῆς, Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ 9 (1934) σ. 113 πβλ. καὶ Π. Βοκοτόπουλον, Α.Δ. 21 (1966) Χρονικὰ σ. 307). Ἐξωγράφησεν ἐπίσης καὶ φορητὰς εἰκόνας Ἀγ. Γεωργίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων καὶ Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ, τὸ 1838 καὶ 1839 εἰς τὸ τέμπλον τοῦ Ἀγ. Νικολάου Ἐλαφοτόπου (Π. Βοκοτόπουλος, ἔ. ἀ. σ. 310).

τῆς βορείου πλευρᾶς του τοιχογραφίας τινάς, αἵτινες καθαρισθεῖσαι προσφάτως, ἐντολῇ μου, ὑπὸ τοῦ καλλιτέχνου συντηρητοῦ εἰκόνων τοῦ Βυζαντινοῦ

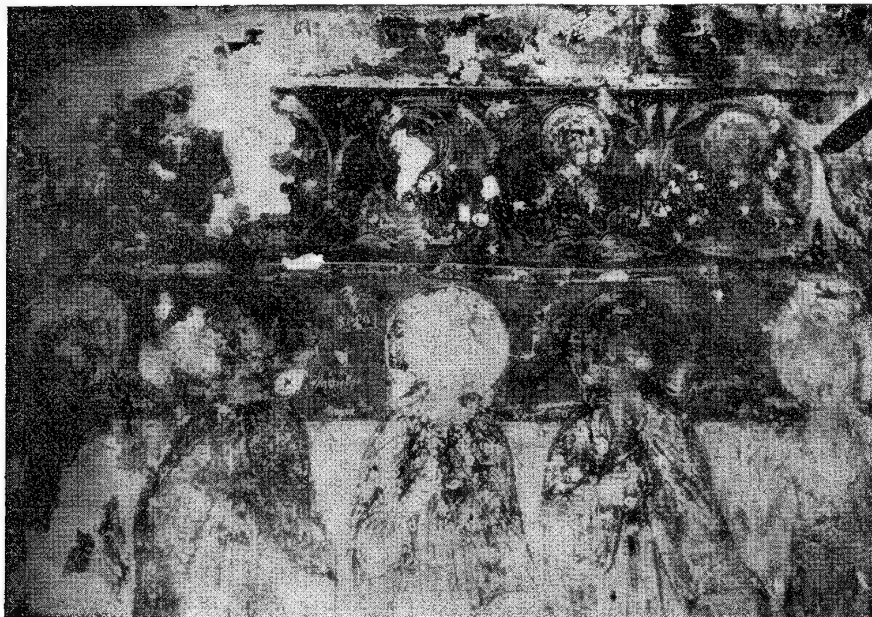
Εἰκ. 27. Ὁ ναῖσκος τοῦ Ἀγ. Ὀνουφρίου ἀπὸ δυσμῶν.

Μουσείου κ. Φ. Ζαχαρίου, ἐνεφάνισαν δύο σειρὰς ἁγίων, δυστυχῶς ἀρκετὰ ἐφθαρμένων. Ἐπὶ τῆς κάτω ὑψηλῆς σειρᾶς παρίστανται τέσσαρες ἅγιοι ἀσκηταὶ κατ' ἐνώπιον, εὐλογοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατοῦντες διὰ τῆς ἀριστερᾶς πρὸς τὰ κάτω ἀνεπτυγμένα εἰλητά. Οἱ ἅγιοι οὗτοι μέχρι μὲν τῶν ὠμων προβάλλονται ἐπὶ λευκοῦ κάμπου, ἐπὶ σκοτεινοχρῶμου δ' ἀέρος αἱ μετὰ φωτοστεφάνου κεφαλαὶ των (εἰκ. 29). Οἱ δὲ τῆς ἄνω στενῆς σειρᾶς ἅγιοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ διὰ λευκῆς ἐπιγραφῆς διαπιστούμενος ἅγιος Δημήτριος, εἰκονίζονται ἐν προτομῇ ἐντὸς ἐλισσομένων κληματίδων, κρατοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος. Ἡ ζωφόρος αὕτη τῶν ἁγίων περιλείεται ἐντὸς δύο ἐρυθρῶν ταινιῶν. Ἡ διάταξις μὲ κάτω μὲν ὀλοσώμους ἁγίους, ἄνω δὲ μὲ ζωφόρον ἐκ προτομῶν ἁγίων ἐφημερόσθη ἀπὸ τοῦ 14ου ἤδη αἰῶνος, εἰς πάντας σχεδὸν τοὺς ναοὺς τῶν Βαλκανίων, ἡ δὲ ρυθμικὴ σειρὰ κυκλικῶν αὐτοτελῶν μεταλλίων, συναπτομένων πρὸς ἄλληλα εἴτε διὰ σηρικῶν τροχῶν εἴτε δ' ἐλικοειδῶν φυτικῶν πλοχμῶν περιβαλλόντων

Εἰκ. 28. Κάτωσιν τοῦ ναῖσκου τοῦ Ἀγ. Ὀνουφρίου.

ἁγίους ἐν προτομῇ εἶναι συνήθης κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ᾿Αλωσιν χρόνους¹. Εἰς τὴν βάσιν τῆς σειρᾶς τῶν ἀσκητῶν ἁγίων διεσώθη ἄριστα διακοσμητικὴ ται-

Εἰκ. 29. Τοιχογραφία τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ᾿Αγ. Ὀνουφρίου.

νία ἐξ ἀναδιπλουμένων ἐλικοφύλλων (εἰκ. 30). Αὕτη ἀντιγράφει βεβαίως παλαιότερων χρόνων διακοσμητικὸν θέμα καὶ δύναται νὰ παραπλανήσῃ τὸν μελετητὴν ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν τῶν τοιχογραφιῶν.

¹ ᾿Αρτα, ᾿Αγ. Βασίλειος (᾿Ορλάνδος, ABME B', 1936, σ. 128), Παρηγορήτισσα (᾿Α. ᾿Ορλάνδου, ᾿Η Παρηγορήτισσα τῆς ᾿Αρτης, ᾿Αθῆναι 1963, σ. 145, εἰκ. 149). ᾿Αθως, ᾿Αγ. Νικόλαος Λαύρας (Millet, Athos. Les peintures, πίν. 259), Μολυβοκκλησιὰ (Millet, ἔ. ἀν. πίν. 155.2, 158), Μ. Ξενοφώντος (1544) (Millet, ἔ. ἀν. πίν. 183, 184), Καστοριά, ν. ᾿Αγ. Ζαχαρίου (τέλος 16ου αἰ.) (Μ. Μιχαηλίδης, ᾿Αρχ. Δελτ. 22, 1967, πίν. 47β). ᾿Ηπειρος, Ν. Σωτήρος Βελτιστάς (Δ. Εὐαγγελίδης, Δ.Χ.Α.Ε. περ. Δ', τόμ. Α', 1959, πίν. 11.2), ν. ᾿Αγ. Νικολάου Κράνης (Δ. Εὐαγγελίδης, ἔ. ἀν. πίν. 18.2, 21, 22.2· πρβλ. Μ. Χατζηδάκη, Δ.Χ.Α.Ε. περ. Δ' τόμ. Ε', 1966-69, πίν. 114), Μ. Σέλτσου (1695) (ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, σ. 356 καὶ πίν. 264, β), Μ. ᾿Αγ. Γεωργίου Βουλγαρελίου (ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, σ. 357 καὶ πίν. 270, β), Μ. Χρυσοπηλαιώτισσης Γουριανῶν (1801) (ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, σ. 358) Μέτσοβον, Χρυσοβίτσα, ν. Κοιμήσεως (1781) (ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, πίν. 237β). Εὐρυτανία, ν. ᾿Αγ. Ἰω. Χρυσοστόμου Παπαδιᾶς (β' ἡμισὺ 17ου αἰ., ἀδῆμος). Φθιώτις, ν. ᾿Αγ. Δημητρίου Μαυρίλου (1728) (ΑΔ 17, 1961/2, Χρονικά, πίν. 171α, 186β). Κυνουρία Μ. Δουκοῦς (Τ. Γριτσόπουλος, Πελοποννησιακά ΣΤ', 1963-1968, πίν. Β'). Χρῦσαφα Λακωνίας, ν. ᾿Αγ. Νικολάου, 1620 (Τ. Γριτσόπουλος, Πελοποννησιακά Ζ', 1969-70, σ. 23, εἰκ. 22, 23). Βουλγαρία, Poganovo (Α. Grabar, La peinture relig. en Bulgarie, Paris 1928, Album, πίν. LIX).

᾿Ο μητροπολίτης Σεραφεῖμ (Ξενοπούλος) ὁ Βυζάντιος ἀναφέρει εἰς τὸ Δοκίμιόν του περὶ ᾿Αρτης (σ. 170 τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1886) ὅτι «εἰς τὸ ἐκκλη-

Εἰκ. 30. Γραπτὴ ταινία ἐξ ἐλικοειδῶν ἀνακαμπτομένων ἡμιανθεμίων.

σίδιον τοῦ ᾿Αγ. Ὀνουφρίου ἀκμάσαντος τὸ 1780 (οὐχὶ τοῦ Αἰγυπτίου) εὐρίσκεται καὶ ὁ τάφος αὐτοῦ, ᾿οὗ τὴν ἀνόρυξιν οὐδεὶς ἐτόλμησεν ἄχρι τοῦδε ποιῆσαι. Οὗτος ὁ ᾿Οσιος ὥρυξεν, ὡς λέγεται, ἰδίαις χερσὶ, τὸ ὑπάρχον πλησίον τῆς Μονῆς φρέαρ, κάτοχον γλυκυτάτου παραδόξως ἐν μέσῳ τῆς θαλάσσης, καὶ ψυχροτάτου ὕδατος· πόθεν δὲ κατήγετο οὐδεὶς οἶδεν».

Η ΤΕΧΝΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Λόγῳ τοῦ πυκνοῦ πέπλου αἰθάλης, ὅστις καλύπτει τὰς τοιχογραφίας τοῦ ἱεροῦ τοῦ καθολικοῦ καθιστῶν αὐτὰς ὄχι μόνον δυσδιακρίτους ἀλλὰ καὶ μὴ δεκτικὰς φωτογραφήσεως, τὴν ἐξέτασιν τῆς τέχνης τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κορακονησιᾶς θὰ περιορίσωμεν μόνον εἰς τὰς ἐν μέρει καθαρισθείσας τοιχογραφίας τοῦ νάρθηκος¹.

᾿Η πρὸς διακόσμησιν ἐπιφάνεια ἀπετελεῖτο ἐνταῦθα ἐκ τῶν ἐξῆς τριῶν διαφόρου σχήματος στοιχείων α) ἀπὸ τὸν ἐπιμήκη (6,70 μ.) κυλινδρικοὺν θόλον (βαγενοκαμάραν), ὅστις ἐσχμάτιζε τὴν ὁροφὴν ἥτοι τὸν οὐρανὸν τοῦ νάρθηκος β) ἀπὸ τὰ δύο ἡμικυκλικῆς ἄνω ἀπολήξεως τύμπανα τῶν δύο στενῶν πλευρῶν (Β. καὶ Ν.) τοῦ νάρθηκος καὶ γ) ἀπὸ τὰ ὀρθογώνια κατακόρυφα τοιχώματα τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν (Α. καὶ Δ.) τοῦ νάρθηκος, τὰ διακοπτόμενα ἀπὸ τὰς θύρας εἰσόδου, ἐξωτερικῆς καὶ πρὸς τὸν ναόν.

Τὰς τρεῖς ἐπιφανείας ταύτας ὁ ζωγράφος μας δὲν διεκόσμησεν, ὡς ἀλλοχοῦ (καμάρα ἱεροῦ) ὁμοιομόρφως, οὔτε ἀπὸ ἀπόψεως κλίμακος τῶν εἰκονιζομένων μορφῶν καὶ σκηνῶν, οὔτε καὶ ἀπὸ ἀπόψεως πνεύματος τῆς συνθέσεως· διότι ἐν ᾧ εἰς τὸν εἰκονίζοντα τὸν οὐρανὸν κυλινδρικοὺν θόλον ἀπεχώ-

¹ Εὐχαριστῶ θερμῶς καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τὴν Δρα δ. Χαρίκλειαν Μπάρλα διὰ τὸν κόπον εἰς τὸν ὁποῖον ὑπεβλήθη νὰ ἐλέγξῃ ἐπιτοπίως τὴν ἀκρίβειαν τῶν σχεδίων καὶ τῆς περιγραφῆς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ νάρθηκος. Εὐχαριστῶ ἐπίσης καὶ τὸν φίλον ζωγράφον κ. Φώτιον Ζαχαρίου διὰ τὰς παρασχεθείσας φωτογραφίας μερικῶν σκηνῶν τοῦ Παύλου, μετὰ τὸν πρόχειρον καθαρισμὸν, τὸν ὁποῖον ἐπεχείρησε κατὰ παράκλησίν μου.

ρισε μίαν πλατεϊαν ἐκατέρωθεν τῆς κλειδὸς λωρίδα (εἰκ. 16) ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐσχεδίασε τρεῖς μεγάλους κύκλους περιβάλλοντας ἀντιστοίχως τὰς μεγάλης κλίμακος προτομὰς τοῦ Ἑμμανουήλ, τοῦ Χριστοῦ (:) καὶ τῆς Παναγίας, τὰς ἐπὶ τῶν τυμπάνων καὶ τῶν κάτωθεν τῆς λωρίδος τοῦ θόλου κατακορύφων τοιχωμάτων σκηνὰς τοῦ Πάθους, ὡς καὶ τὰς προτομὰς ἀγίων ἐσχεδίασεν εἰς συνεχεῖς ὀριζοντίους ζώνας, παρατάξας εἰς μικρὰν κλίμακα ἐπὶ μὲν τῆς ἀνωτέρας ζώνης τὰς σκηνὰς τοῦ Πάθους, ἐντὸς μικρῶν ὀρθογωνίων πλαισίων ἐξ ἐρυθρᾶς ταινίας, ἐπὶ δὲ τῆς ὑποκειμένης ζώνης στηθάγια, ἐπίσης εἰς μικρὰν κλίμακα, ἀγίων ἐντὸς συνεχῶν, ἐφαπτομένων κύκλων.

Ἴνα δὲ ἔτι μᾶλλον ἐξάρῃ τὰς ἐντὸς τῶν μεγάλων κύκλων τοῦ θόλου προτομὰς τῶν θείων μορφῶν, τὸν μὲν Ἑμμανουήλ εἰκόνισεν ἐντὸς τοῦ οὐρανίου τόξου φερομένου ὑπὸ τεσσάρων ὀρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων, τοῦ δὲ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας τοὺς κύκλους περιέβαλε διὰ περιδεραίου ἐκ σκηρικῶν τροχῶν, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἀπεικόνισε περὶ μὲν τὸν Χριστὸν προτομὰς ἀγγέλων, περὶ δὲ τὴν Παναγίαν προτομὰς προφητῶν, ἥτοι συστήματα δοξαζόντων τὰ περιβαλλόμενα θεῖα πρόσωπα.

Καὶ διὰ μὲν τὸ θέμα τῶν ὀρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων εἶχεν ὁ τεχνίτης μας πλείονα ἀνάλογα πρότυπα, τόσον ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Ἀναλήψεως¹ ὅσον καὶ ἐξ ἄλλων². Ἐκαινοτόμησεν ὁμοῦς κάπως μὲ τὴν ἀσυνήθη ἐντὸς τῶν σκηρικῶν τροχῶν τοῦ περιδεραίου τοποθέτησιν τῶν δοξαζόντων τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Παναγίαν ἀγγέλων καὶ προφητῶν. Τοιαύτη κυκλικὴ πέριξ τοῦ Χριστοῦ τοποθέτησις ἀγγέλων μᾶς ὑπενθυμίζει ἀνάλογον ἀπεικόνισιν τοῦ Ψαλμοῦ 148³ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Λέσνοβο τῆς Παλαιᾶς Σερβίας⁴, μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐκεῖ οἱ ἐν προτομῇ καὶ πέριξ τοῦ ἐπὶ Σεραφεῖμ καθημένου Χριστοῦ εἰκονιζόμενοι ἀγγελοι εἶναι πολλοὶ καὶ οὐχὶ μόνον 12, ὡς ἐνταῦθα, καὶ ὅτι εἶναι ἐστραμμένοι πρὸς τὸ κέντρον τοῦ κύκλου καὶ οὐχὶ πρὸς τὰ ἔξω, ὡς ἐνταῦθα. Ἐπίσης ἡ πέριξ τῆς προτομῆς τῆς Παναγίας ἀπεικόνισις τῶν Προφητῶν ὑπενθυμίζει ἀνάλογον διάταξιν ἀπεικόνισεως μεγαλυνοῦ τῆς Θεοτόκου, ὡς εἶναι π.χ. ἡ τῆς ἐν Μολδαβίᾳ M. Humor⁵.

¹ Ἦτις, ὡς εἶδομεν (σ.29), εἰκονίζεται εἰς τὸν λῶρον τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἡμετέρου ναοῦ.

² Ὡς π.χ. τῆς Δευτέρας Παρουσίας ἐν τῇ Μονῇ τῆς Χώρας (P. Underwood, The Kariyé Djami III, πίν. 371, 372), τῆς ὑπὸ τεσσάρων ἀγγέλων φερομένης δόξης τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν ὁροφὴν τοῦ Ν.Δ. παρεκκλησίου τοῦ Βροντοχίου τοῦ Μυστρά (Millet, Monum. byz. de Mistra, πίν. 100,1,2) κλπ.

³ Ψαλμὸς 148, 2: Αἰνεῖτε τὸν Κύριον ἐκ τῶν οὐρανῶν.... αἰνεῖτε αὐτὸν πάντες οἱ ἄγγελοι αὐτοῦ.

⁴ 14ου αἰ. Ἀπεικόνισις παρὰ Okunev ἐν Recueil Uspenskij I, Paris 1930, πίν. 36, 37 καὶ παρὰ Mirjana Tatić - Djurić, Das Bild der Engel, Recklinghausen, ἄν. χρ., σ. 68.

⁵ Εἰκὼν παρὰ J. Stefanescu, L'illustration des Liturgies dans l'art de Byzance, Bruxelles 1936, πίν. 135.

Ὅπως δὲ ποτε ἢ ἐπὶ τοῦ θόλου τοῦ νάρθηκος μέση σύνθεσις μαρτυρεῖ περὶ μιᾶς ὑψηλοτέρου κάπως ἐπιπέδου διακοσμητικῆς ἀντιλήψεως τοῦ ζωγράφου μας, ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς ἐπὶ τῶν τοίχων συνθέσεις, αἵτινες ἐμφανίζουν τὴν τετριμμένην καὶ συνήθη ἐπὶ τουρκοκρατίας διαδοχὴν, καθ' ἣν κάτω μὲν γενικῶς εἰκονίζονται ὁλόσωμοι ἄγιοι (ἀσκηταὶ ἢ στρατιωτικοί), ὑπεράνω δ' αὐτῶν ζωφόροι ἐκ προτομῶν ἀγίων (ἄλλοτε ἐντὸς ἐλικοειδῶν πλοχμῶν καὶ ἄλλοτε ἐντὸς ἐφαπτομένων κύκλων) καὶ τέλος εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος τῆς σειρᾶς σκηνοῶν ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου καὶ μάλιστα ἀπομεμονωμένων ἐντὸς μικρῶν ἐρυθρῶν πλαισίων, οἷα συνήθιζε κυρίως ἡ Κρητικὴ σχολή¹.

Ἄλλ' ἄς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν λεπτομερεστέραν ἐξέτασιν τῆς τέχνης τῶν ἐπὶ τῶν τοίχων σωζομένων σκηνοῶν τοῦ πάθους.

Καὶ δὴ πρῶτον ὡς πρὸς τὴν εἰκονογραφίαν τῶν διαφορῶν σκηνοῶν μᾶς ἐδόθη ἡδὴ ἡ εὐκαιρία (σ. 40) νὰ διαπιστώσωμεν, ὅτι ὁ ἱστοριογράφος μας χρησιμοποιεῖ εἰκονογραφικὰ θέματα, τὰ ὁποῖα παραλαμβάνει, εἴτε ἀντιγράφων εἴτε ἀπομιμούμενος μὲ μικρὰς ἐκάστοτε τροποποιήσεις, ἀπὸ ἀνάλογα ἀγιορειτικὰ πρότυπα, ἐξ ἐκείνων τὰ ὁποῖα ἐδημιούργησαν οἱ μεγάλοι Κρητῆς ἀγιογράφοι τοῦ 16ου αἰῶνος καὶ ἰδίᾳ ὁ Θεοφάνης. Τὸ σχέδιον τοῦ ἰδικοῦ μας ἐντούτοις δὲν εἶναι πάντοτε ἐπιτυχές, ἀναφέρω δ' ὡς παράδειγμα τὴν ἐντελῶς ἀνόργανον κίνησιν τῆς χειρὸς τοῦ ἀριστεροῦ ἀρχιερέως τῆς εἰκόνης 23 καὶ τῆς τοῦ Πιλάτου τῆς εἰκόνης 25. Πλὴν ὁμοῦς τοῦ σχεδίου παρουσιάζεται εἰς σκηνὰς τινὰς καὶ παρανόσεις τῶν προτύπων, τὰ ὁποῖα μιμεῖται ὁ ζωγράφος μας, ὡς εἶναι π.χ. ἡ πλημμελὲς ἀπόδοσις τοῦ μεταλλικοῦ φολιδοῦ τοῦ θώρακος τῶν στρατιωτῶν, ὅστις ἀπεδόθη ἐνταῦθα διὰ πενιχροῦ πλεκτοῦ κοσμήματος (βλ. εἰκ. 24). Ἐλαττωματικὸν ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ πλάσιμον τῶν ὄγκων, λόγῳ ἰδίᾳ τῶν σκληρῶν γραμμικῶν πτυχῶν τῶν ἐνδυμάτων, αἵτινες δὲν παρακολουθοῦν πάντοτε τὴν κίνησιν τοῦ μέλους, τὸ ὁποῖον περιβάλλουν τὰ ἐνδύματα.

Πάντα τ' ἀνωτέρω μειονεκτήματα μαρτυροῦσι κάποιαν καλλιτεχνικὴν ἀδυναμίαν τοῦ ζωγράφου, ὅστις ἂν καὶ ἀρκετὰ εὐσυνείδητος τεχνίτης, φαίνεται μᾶλλον λαϊκός, ἂν κρίνωμεν καὶ ἀπὸ τοὺς ἀνθηροῦς, ἐξέργους φωτοστεφάνους τοὺς ὁποίους ἐτοποθέτησε περὶ τὰς κεφαλὰς τοῦ Ἑμμανουήλ καὶ τῆς Παναγίας (εἰκ. 16). Τοιούτους ὁμοῦς στεφάνους οὐδέποτε ἐφήρμοζεν ἡ αὐστηρὰ βυζαντινὴ τέχνη εἰ μὴ μόνον ἐνίοτε εἰς ἐξ ἀργύρου φορητὰς εἰκόνας², τὰς ὁποίας ἀργότερον ἀπεμιμήθησαν, ὡς ἐνταῦθα, διὰ γύψου.

¹ G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1916, σ. 656 ἔ.

² Ὡς π.χ. εἰς τὴν τύπου ἀγιοσοφίσεως Παναγίαν τοῦ Freising (ἀρχὼν 13ου) (M. Καλλιγὰς, ΑΕ 1937 Β, σ. 503 καὶ πίν. 1), τὴν Παναγίαν Ὁδηγήτριαν τοῦ Βατοπεδίου (13—14ου αἰ.) (N. Kondakov, Μνημεῖα Χριστιανικῆς τέχνης ἐν Ἀθῶ (ρωσ.) Πετρούπολιν 1915, II, εἰκ. σ. 206), τὴν Παναγίαν Ἀγ. Κλήμεντος Ἀχρίδος (14ου αἰ.) (N. Kondakov, Makedonija, πίν. VII, Wulff—Alpatov, Denkm. der Ikonmalerei, σ. 137 εἰκ. 5, M. Corocic—Ljubinković ἐν περ. Jugoslavia

“Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτελέσεως ὁ ζωγράφος μᾶς ἀκολουθεῖ πιστῶς τὴν Κρητικὴν σχολήν” διότι χρησιμοποιοῦ σκοτεινὸν προπλάσμον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου θέτει τὰ σαρκώματα ἢ ἀνοίγματα, ἥτοι τὰς φωτεινὰς ἐπιφανείας τῶν σαρκῶν εἰς οὐχὶ πολὺ μεγάλην ἀναλογίαν ἐν σχέσει πρὸς τὰ σκιερὰ μέρη (βλ. εἰκ. 21).

Τέλος ὅσον ἀφορᾷ τὸ ὕφος ἐν γένει τῶν εἰκονιζομένων προσώπων, τοῦτο δὲν παρουσιάζει βεβαίως—μάλιστα δὲ εἰς τοὺς ἀγγέλους (εἰκ. 20 καὶ 21)—τὴν ἑλληνιστικὴν ἐκείνην εὐγένειαν καὶ χάριν, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν εἰς τὰ ἐκ τῆς πρωτευούσης ἐμπνεόμενα ἔργα τῆς Μακεδονικῆς σχολῆς. Εἶναι ἐν τούτοις ἀξιοπαρατήρητος ἐνταῦθα ἡ ἀρκετὰ ζωντανὴ ἀπόδοσις τῶν γεροντικῶν μορφῶν (προφητῶν εἰκ. 22, ἀρχιερέων εἰκ. 23, 26), τὴν ὁποίαν ἐπέτυχεν ὁ ζωγράφος μας μὲ ὀλίγας ἀδράς πινελιάς τῆς λευκῆς κόμης καὶ τοῦ γενείου καὶ μὲ τὴν ζωηρὰν λευκὴν κηλίδα παρὰ τὴν μελανὴν κόρην τοῦ ὀφθαλμοῦ, ἥτις προσδίδει δύναμιν καὶ ἔκφρασιν εἰς τὸ βλέμμα¹.

Ἐν συμπεράσματι ὁ ἡμέτερος ζωγράφος, μέτριος πάντως καλλιτέχνης ἀλλὰ μὲ τινὰς φωτεινὰς ἀναλαμπάς, ἀκολουθεῖ τὴν Κρητικὴν Σχολήν, δὲν φαίνεται ὅμως νὰ εἶναι Κρής, ἀλλ’ ἴσως κάποιος Πελοποννήσιος ἀγιογράφος τοῦ 17ου αἰῶνος, ἐξ ἐκείνων οἵτινες, ἤδη ἀπὸ τοῦ 15ου αἰῶνος, περιώδευον καλούμενοι πρὸς ζωγραφῆσιν ναῶν εἰς τὴν Κρήτην, τὴν Πελοπόννησον, τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπειρόν².

Εἰς τοιοῦτος λοιπὸν ζωγράφος θ’ ἀνέλαβε πιθανώτατα καὶ τὴν ἀγιογραφίαν τοῦ καθολικοῦ τῆς Κορακονησιᾶς κληθεὶς ὑπὸ τοῦ ρέκτου ἀνακαινιστοῦ τῆς μονῆς ἡγουμένου Εὐγενίου (σ. 10) μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1670 καὶ 1682 (βλ. πίν. σ. 11). Συνηγορεῖ δὲ πρὸς τοιαύτην χρονολόγησιν τῶν τοιχογραφιῶν καὶ ὁ προσωπικὸς καὶ κατὰ παράταξιν τρόπος παραστάσεως τῆς Ἀγίας Τριᾶδος ἐπὶ τῆς πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καμάρας, ὅστις ἐδημιουργήθη μὲν ἤδη πρὸ τῆς ἀλώσεως, ἦτο ὅμως κατ’ ἐξοχὴν ἀγαπητὸς εἰς τοὺς Κρητὰς ἰδίως

1952 σ. 87, Felicetti-Liebenfels, *Gesch. der byz. Ikonenmalerei*, 1956, πίν. 90, *Εὐγγόπουλος*, Σχεδιάσμα κλπ. πίν. 2,1) κλπ.

¹ Τοιαύτας ζωηρὰς λευκὰς κηλίδας θὰ παρέλαβεν ὁ τεχνίτης μας ἐκ παλαιοχριστιανικῶν ἔργων, ὡς εἶναι π.χ. τὰ ψηφιδωτὰ τῆς ἐν Ρώμῃ βασιλικῆς τῆς Sta Maria Maggiore (C. Cecchelli, *I Mosaici della basilica di S. Maria Maggiore*, Torino 1956, πίν. 15, 20, 37, 46 κλπ.), αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος τῆς Ἐπισκοπικῆς ἐκκλησίας τῶν Στόβων (τέλους 6ου αἰ.), (Manno Zissi ἐν *Atti del V Congr. Int. di Studi Biz.*, Roma 1940, πίν. 64 εἰκ. 2), ἀλλὰ καὶ ἐκ κοπτικῶν ὑφασμάτων (Ἀ. Ἀποστολάκη, *Τὰ κοπτικὰ ὑφάσματα τοῦ Μουσείου Κοσμητικῶν Τεχνῶν*, Ἀθήναι 1932, εἰκ. 45-47) καὶ ἐκ παλαιότερων ἀκόμη κοπτικῶν τοιχογραφιῶν (Kl. Wessel, *Koptische Kunst*, Recklinghausen 1963, εἰκ. 112, 113).

² Ὡς π.χ. ὁ Ξένος Διγενής, ὅστις ἔχει διαπιστωθῇ, ὅτι ἐζωγράφησε πλὴν τῆς ἐν Αἰτωλῷ μον. Μυρτιάς τὸ 1491 (Ὁρλάνδος, *ABME Θ*, 1961, σ. 97) καὶ τινὰ ναὸν τοῦ Σελίνου τῆς Κρήτης (Gerola, *Monum. Veneti* II, 310 καὶ IV, 449) τὸ 1462, ἀκόμη δὲ καὶ ἕνα εἰς Παλαιὰ Φραστὰν τῆς Β. Ἡπείρου, (Λαμπριδής, *Ἡπειρωτ. Με*

ζωγράφους φορητῶν εἰκόνων τοῦ 16ου¹ καὶ τοῦ 17ου² αἰῶνος καὶ τινὰς τοιχογράφους τοῦ 17ου αἰ.³

ΟΙ ΧΡΟΝΟΙ ΑΝΕΓΕΡΣΕΩΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ

Ὡς ἤδη (σ. 5) ἀνεφέραμεν ἡ ἀρχαιοτάτη περὶ τῆς μονῆς τῆς Κορακονησιᾶς μνεία εὐρίσκεται εἰς σημείωσιν τοῦ ὑπ’ ἀριθμ. 20 Εὐαγγελίου τῆς Μ. Μεγάλου Σπηλαίου φέρουσας τὴν χρονολογίαν 1193. Ὑψίστατο ἐπομένως ἡ Μονὴ ἤδη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος, ὡς ἄλλωστε εἴχομεν συναγάγει (σ. 26) καὶ ἐκ τῆς τέχνης τοῦ γλυπτοῦ τῆς εἰκόνος 13. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλα τεχνοκριτικὰ τεκμήρια, ἐξ ὧν προκύπτει, ὅτι ἡ κτίσις τοῦ καθολικοῦ δύναται νὰ ἀναχθῇ εἰς χρόνους παλαιότερους τοῦ 12ου αἰῶνος.

Εἶναι δὲ ταῦτα 1) τὸ ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως ναοῦ σωζόμενον μαρμαρίνον ὁμφάλιον “τῶν 5 ἄρτων” (εἰκ. 7), ἡ παρουσία τοῦ ὁποίου δηλοῖ τοὺς περὶ τὰ μέσα καὶ τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰῶνος χρόνους 2) ἡ διὰ συνεχοῦς καμάρας κάλυψις τοῦ ἀδιαρθρώτου νάρθηκος, ἥτις εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τοὺς παλαιότερους τοῦ 11ου αἰῶνος ναοὺς, ὡς εἶναι π.χ. ὁ τῆς Σκριποῦς⁴ (873/4), ὁ τοῦ ναοῦ τῆς Σκύρου (894/5)⁵, ὁ τῆς Ἐπισκοπῆς τῆς Εὐρυ-

λετήματα Γ’, 1888, σ. 16 καὶ Ζ’, 1889, σ. 36· περὶ Α. Εὐγγόπουλον, (Σχεδιάσμα, σ. 70) καὶ Μ. Χατζηδάκη (ἐν Δ.Χ.Α.Ε. τ. Ε’, 1966-69, σ. 304).

¹ Εἰκὼν Συλλογῆς Δ. Λοβέρδου, ἔργον τοῦ Πορφύριου τοῦ 1524 (Α. Παπαγιαννόπουλος - Παλαιός, *Κατάλογος εἰκόνων Μουσείου Λοβέρδου*, σ. 71 ἀρ. 523, Ἀ. Εὐγγόπουλος, *Σχεδιάσμα*, ἐν Ἀθήναις 1957, σ. 129, πίν. 34,α) — Εἰκὼν Μουσείου Μπενάκη, ἔργον Μιχ. Δαμασκηνοῦ, τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰ. (Ἀ. Εὐγγόπουλος, *Κατάλογος εἰκόνων Μουσείου Μπενάκη*, σ. 15 πίν. 10).

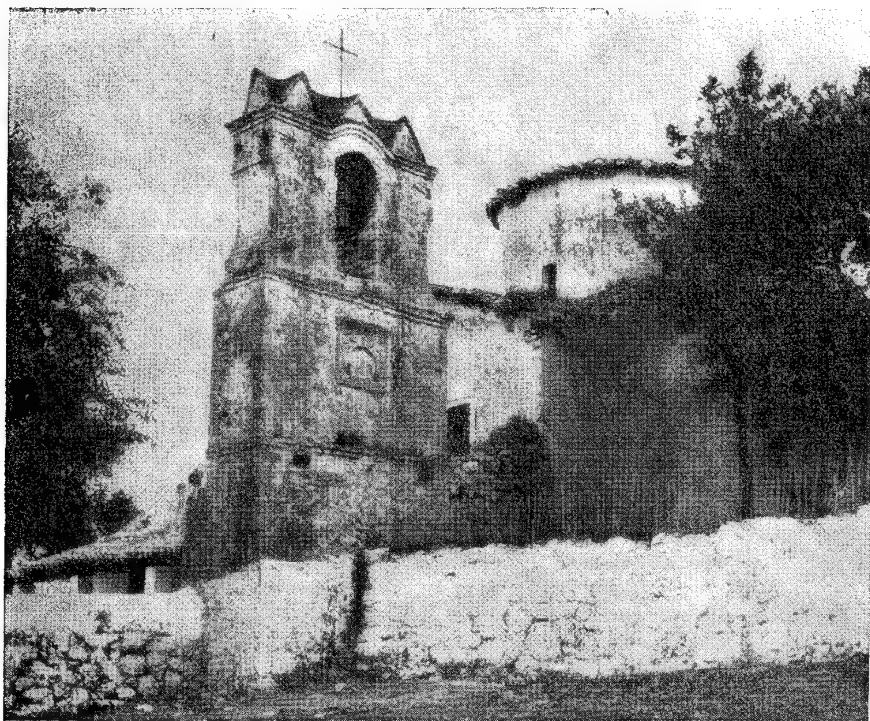
² Εἰκὼν Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ἔργον Τζανφουρνάρη (Γ. Σωτηρίου, Ὁδηγὸς Βυζ. Μουσείου, 1931, σ. 89 ἀριθ. 301) — Εἰκὼν Μουσείου Μπενάκη, ἔργον Ἰωάννου Μόσκου (Εὐγγόπουλος, *Κατάλογος εἰκόνων Μουσείου Μπενάκη*, πίν. 30, Β) — Εἰκὼν Σχολῆς Δαμασκηνοῦ ἐν Κερκύρᾳ (Γ. Παπαδημητρίου, Δ.Χ.Α.Ε. περ. Γ’, τόμ. Γ’, 1934/36, σ. 75 καὶ σ. 74 εἰκ. 6).

³ Τοιχογραφία νάρθηκος καθολικοῦ Μ. Καισαριανῆς, ἔργον τοῦ ἐκ Πελοποννήσου Ἰωάννου Ὑπάκου τοῦ ἔτους 1682 (Ν. Καλογερόπουλος, Ἐβδομηκονταετηρίδα Ριζαρίου Σχολῆς σ. 257, *Τοιχογραφίαι Ἐκκλησιῶν Ὑμηττοῦ*, Ἀθήναι 1936, σ. 75). J. Arn. Hamilton, *The Church of Kaisariani* [Scottish Ecclesiological Society’s Transactions] Aberdeen 1916, σ. 27.

⁴ Κάτοψις παρὰ Μ. Σωτηρίου, ΑΒ 1936, σ. 122, εἰκ. 3.

⁵ Κάτοψις παρὰ R. M. Dawkins, BSA 11, 1904/5, σ. 74 εἰκ. 2 καὶ C. Friedrich, AM 31, 1906, σ. 262 εἰκ. 6 καὶ ἐσχάτως παρὰ Χ. Μπούρα, Δ.Χ.Α.Ε. περ. Δ’, τόμ. Β’, 1960-61, σ. 65.

τανίας¹ 3) ὁ κυλινδρικός μετὰ 4 χαμηλῶν παραθύρων κατὰ τὰ 4 κύρια σημεία τοῦ ὀρίζοντος τροῦλλος (εἰκ. 3, 4), τὸν ὁποῖον συνηθίζουν κυρίως ναοὶ τοῦ 10^{ου} αἰῶνος² καὶ 4) ἡ ἀκανόνιστος τοιχοδομία (εἰκ. 5 καὶ 6), σύστημα ἐφαρμοζόμενον πρὸ τῆς ἀπὸ τοῦ 1000 μ.Χ. ἐπικρατήσεως τῆς συνήθους πλινθοπερικλείστου ἐκ κανονικῶν πωρολίθων δομῆς.

Εἰκ. 31. Τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Κορακονησιᾶς ἐν σχέσει πρὸς τὸν ναόν.

Πάντα τ' ἀνωτέρω ἔχοντες ὑπ' ὄψιν δυνάμεθα, νομίζω, νὰ τοποθετήσωμεν τὴν κτίσιν τῆς μονῆς εἰς τὰ τέλη τοῦ 10^{ου} ἢ τὸ πολὺ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ἐὰν δεχθῶμεν κάποιαν ἐπαρχιακὴν καθυστέρησιν τοῦ πλινθοπεριβλήτου τρόπου δομῆς, εἰς τὴν ἀπόμερον ταύτην χερσονησίδα.

¹ Κάτοψις Ἀ. Ὁρλάνδου ἐν ABME, Θ', 1961, σ. 5, καὶ Μ. Χατζηδάκη ἐν Propyläen Kunstgeschichte τ. 3, εἰκ 7β σ. 223, ὅστις τοποθετεῖ τὸν ναὸν εἰς τὸν 9^{ον} αἰῶνα.

² Βλέπε τὰ σχετικὰ παραδείγματα ἐν ABME Θ', 1961, σ. 9 καὶ σημ. 1.

ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ ΠΑΡΑ ΤΟ ΔΡΑΓΑΝΟ ΤΗΣ ΑΧΑΪΑΣ

Κατὰ μῆνα Ἰούνιον τοῦ 1959 ἐξεκίνησα ἀπὸ τὰς Πάτρας μὲ ἓνα τεχνίτην τῆς Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεως διὰ νὰ ἐπισκεφθῶ παλαιὸν ναὸν τῆς Ν.Δ. τῶν Πατρῶν περιοχῆς Ἀχαΐας, ὅστις ἐκινδύνευε νὰ καταπέσῃ¹. Μετὰ μακρὰν καὶ κοπιώδη διαδρομὴν ἀντικρούσαμεν ἐπὶ τέλους, ὑπὸ βροχὴν, ἡμίσειαν ὥραν πέραν τοῦ χωρίου Δραγάνου, εἰς θέσιν Μπάδα², ἐπὶ τοῦ ὄρους Μόβρας — προβούνου τοῦ Σανταμερίου³ — τὸν ζητούμενον ναόν. Ἐρημος, ἐγκαταλελειμμένος καὶ μὲ ἄφθονον βλάστησιν ἐπὶ τῶν στεγῶν του, ὑψοῦτο εἰς τὴν σιωπὴν ἐνὸς πετρώδους καὶ αὐχμηροῦ τοπίου, πλαισιουμένου ἀπὸ στεφάνην ὑψηλῶν βουνῶν (εἰκ. 1).

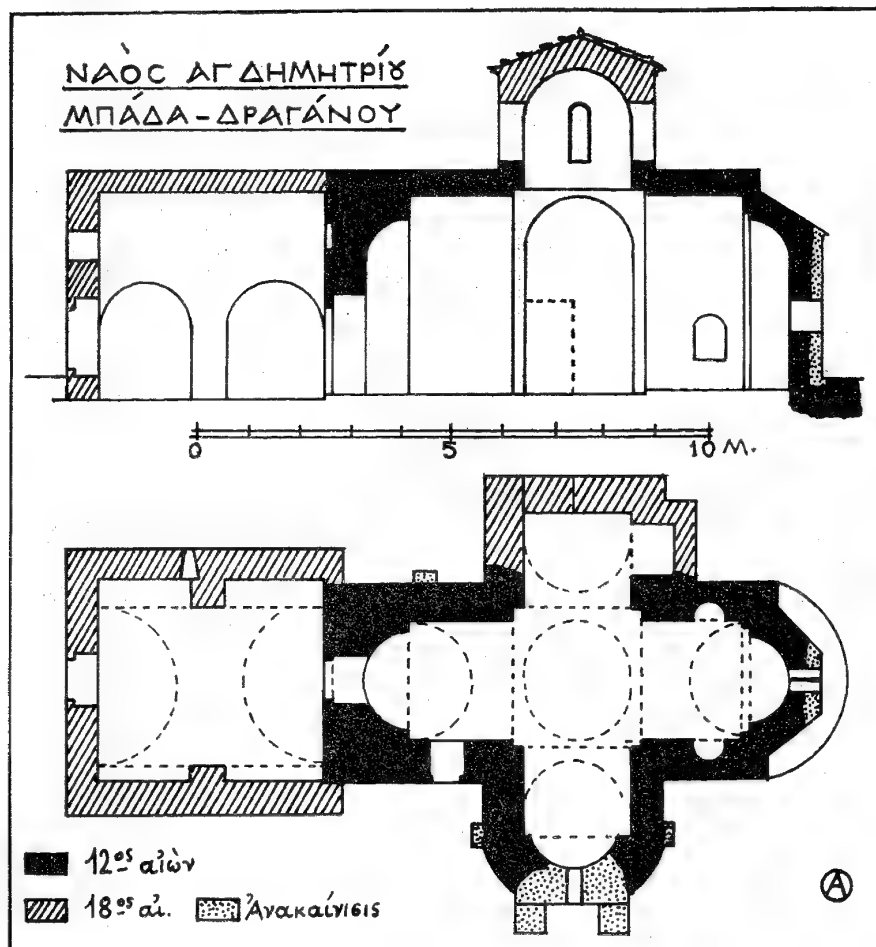
Ἡ πρώτη ἐντύπωσις τοῦ ἐπισκέπτου εἶναι, ὅτι πρόκειται περὶ μεταγενεστέρου ναοῦ τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας. Ὡς κτίσμα δὲ τοῦ 18^{ου} αἰ-

¹ Σύντομον μελέτην περὶ τοῦ ναοῦ τούτου ἐδημοσίευσα εἰς τὴν Πελοποννησιακὴν Πρωτοχρονιὰν τοῦ 1956, σ. 5-9. Σχετικαὶ ἐργασίαι στερεώσεως καὶ ἐξασφαλίσεως τοῦ ναοῦ τούτου ἀπὸ εἰσροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων ἐγένοντο τὸ 1965 διὰ τοῦ ἐφόρου κ. Ε. Μαστροκόστα (βλ. ΑΔ 20, 1965, Χρονικὰ Β' 2, σ. 220).

² Εἰς τὴν Κόνιτσαν ὑπάρχει χωρίον καὶ τοποθεσία Μπάδα. Τὸ ὄνομα προέρχεται ἐκ τοῦ ἀλβανικοῦ πάδε σημαίνοντος ἴσωμα. Βλ. σχετικῶς Κ. Δ. Στεργιόπουλον, Ἑπειρωτ. Χρονικὰ Π', 1938, σ. 151.

³ Στεφ. Θεοδοπούλου, Ἱστορία τῶν Πατρῶν, 1950, σ. 314 σημ. 1.

ῶνος χαρακτηρίζεται πράγματι τὸ μνημεῖον εἰς τὴν σύντομον μνείαν ποὺ τοῦ ἀφιέρωσεν εἰς τὸ πολύτιμον "Ἱστορικὸν λεξικὸν τῶν Πατρῶν,, ὁ λόγιος

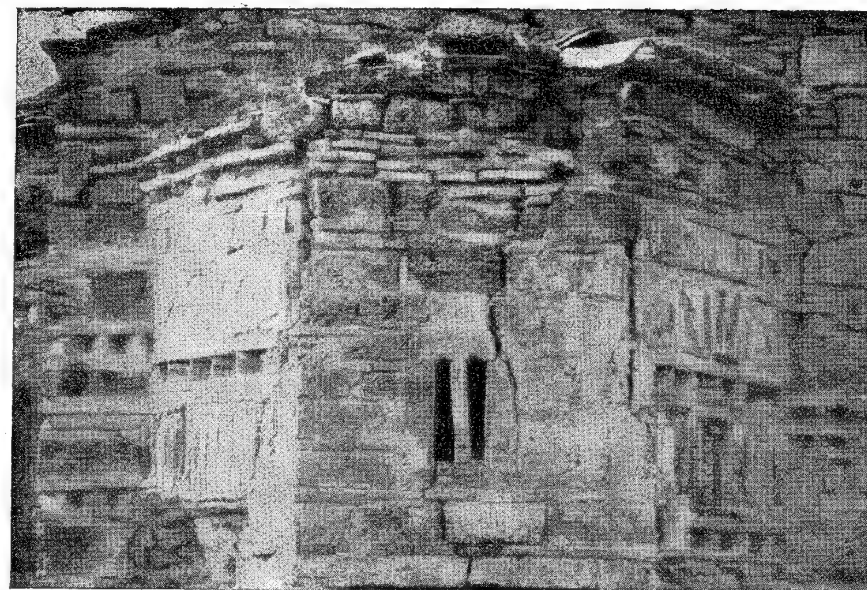
Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομή τοῦ παρὰ τὸ Δραγάνο ναοῦ.

δικηγόρος τῆς πόλεως ταύτης κ. Κωνστ. Τριανταφύλλου¹, ἀρυσθεὶς τὰς πληροφορίας του ἀπὸ εἰκονογραφημένον δημοσίευμα τοῦ κ. Π.Δ. Παπανδρουπόλου εἰς τὸν Νεολόγον τῶν Πατρῶν τῆς 6-12-1958. Δικαιολογεῖται ἄλλως

¹ Πάτρις 1959, σ. 393. Εἰς τὸν αὐτὸν φίλον συγγραφέα ὀφείλω καὶ δύο ἐκ τῶν ἐνταῦθα παρεχομένων ἐξωτερικῶν ἀπεικονίσεων τοῦ ναοῦ, ὡς καὶ τῶν ἐσωτερικῶν τοιχογραφιῶν του, εὐγενῶς παραχωρηθεῖσιν ὑπὸ τοῦ κ. Παπανδρουπόλου. "Ἄς δεχθοῦν ἀμφοτέρω καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τὰς θερμὰς μου εὐχαριστίας.

τε ἡ τοιαύτη ἐκ πρώτης ὄψεως χρονολόγησις τοῦ μνημείου ἀφ' ἑνὸς ἐκ τῆς τεχνοτροπίας τῆς ἐσωτερικῆς του ἀγιογραφίσεως, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ τῆς εἰς τὸν νάρθηκα σωζομένης ἐπιγραφῆς, ἣτις ἀναφέρει σκέπανσιν τοῦ ναοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1750 (βλ. κατωτέρω).

Λεπτομερεστέρᾳ ἐντούτοις ἐξέτασις τοῦ μνημείου ἀπέδειξεν, ὅτι τοῦτο ἐκτίσθη πολλοὺς αἰῶνας πρότερον, κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους,

Εἰκ. 3. Σημερινὴ κατάστασις τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

ὡς θέλω ἀποδείξει κατωτέρω, ἀφ' οὗ προτάξω τὴν γενικὴν περιγραφὴν τοῦ ναοῦ.

Ὡς ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως καὶ τῆς κατὰ μῆκος τομῆς (εἰκ. 2) ἐμφαίνεται, ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς — ἀφιερωμένος εἰς τὸν Ἁγ. Δημήτριον καὶ ἀποτελὼν ἄλλοτε τὸ καθολικὸν αὐτοτελοῦς μονῆς, ἣτις, διαλυθεῖσα ἀργότερον, ὑπάγεται σήμερον ὡς μετόχιον τῆς ἐπὶ τῆς Μόβρης μονῆς Μαρίτσης¹ — ἀποτελεῖται ἐκ δύο κυρίων μερῶν ἥτοι α) τοῦ κυρίως ναοῦ πρὸς ἀνατολὰς καὶ

¹ Βλέπε περὶ τῆς μονῆς ταύτης Στ ε φ. Θ ω μ ο π ο ὕ λ ο υ, Ἱστορία τῶν Πατρῶν, 2α ἐκδ., σ. 521 καὶ 600-1, ὡς καὶ Κ. Τριανταφύλλου, Ἱστορικὸν λεξικὸν τῶν Πατρῶν, Πάτρις 1959, σ. 388-89. Ἀμφοτέρους τούτους διέφυγε περιέργως ἡ ὠραία ἀποψις τῆς μονῆς Μαρίτσης, τὴν ὁποίαν παρέσχεν ὁ Le Bas εἰς τὸ βιβλίον του Voyage archéologique, Itinéraire I, πίν. 16, ὡς καὶ ἡ μνεία αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Pouqueville, Voyage de la Grèce², τ. IV, 1827, σ. 381. Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς εἶναι πεντάτρουλλον, ἀναφέρεται δὲ ὑπὸ τοῦ Α. Bon (Le Péloponnèse byzantin, Paris 1954, σ. 146, σημ. 2).

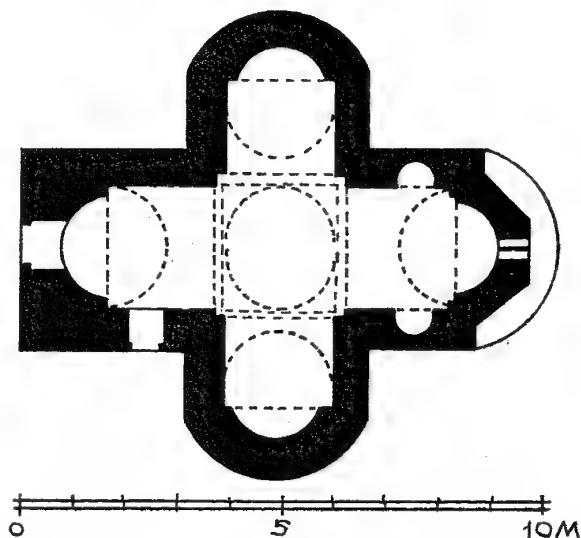
Εἰκ. 4. Ὁψις τοῦ παρὰ τὸ Δραγάνο ναοῦ ἀπὸ ΝΑ.

Εἰκ. 5. Ὁψις τοῦ ναοῦ ἀπὸ Νότου.

β) τοῦ μεταγενεστέρως εἰς τὸν κυρίως ναὸν πρὸς δυσμὰς προσκολληθέντος νάρθηκος (εἰκ. 2).

Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ μικρῶν διαστάσεων (10 μ. ἀπ' Ἀν. πρὸς Δ. καὶ 8.50 μ. περίπου ἀπὸ Β. πρὸς Ν.), ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ ὁποίου, καλυπτομένων διὰ καμαρῶν, ἴσταιται τροῦλλος (εἰκ. 2).

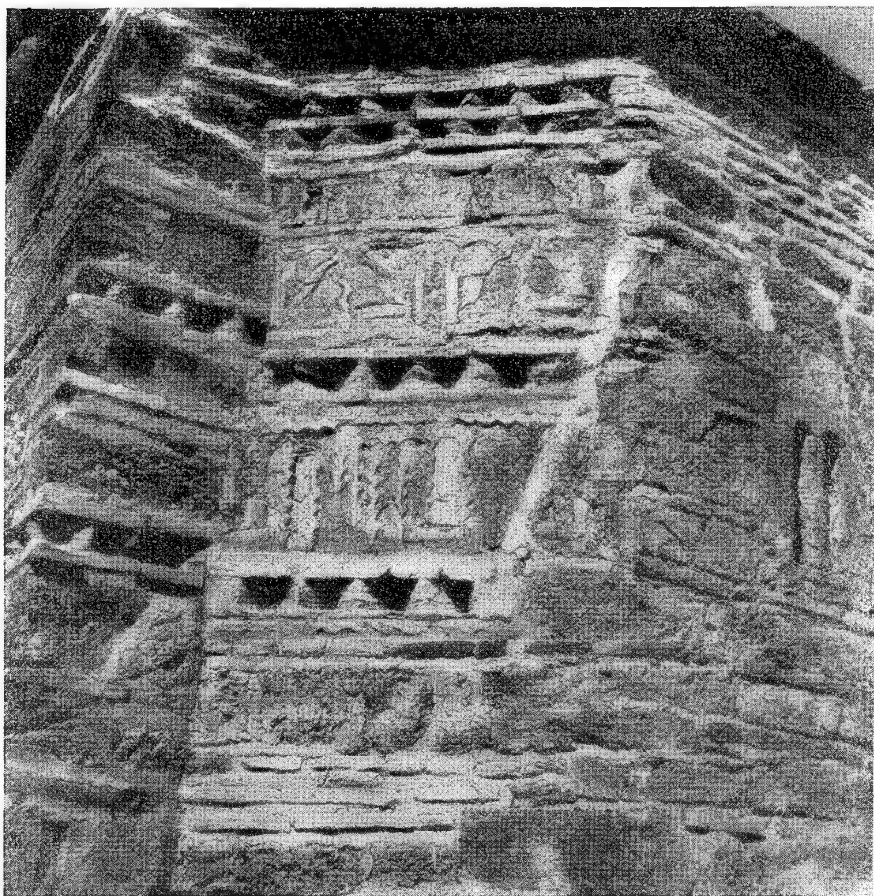

Εἰκ. 6. Πιθανὴ ἀποκατάστασις τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τῆς κατόψεως τοῦ κυρίως ναοῦ.

Τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ, ἔχοντα πάντα τὸ αὐτὸ περίπου μήκος, κατέληγον ἄλλοτε πάντα εἰς ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικὰς κόγχας ὁλοκλήρους τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ δυτικὸν καὶ χαμηλωμένας τὸ νότιον καὶ τὸ βόρειον. Ἐκ τῶν κογχῶν ὅμως τούτων σήμερον ἄρτιαι ἢ περίπου ἄρτιαι σώζονται μόνον ἡ δυτικὴ καὶ ἡ ἀνατολική (εἰκ. 7), ἐνῶ τῆς νοτίας σώζεται μικρὸν μόνον τμήμα. Ἡ βόρειος ἐλλεῖπει ὅλη, λόγῳ καταπτώσεως, ἐκ σεισμοῦ ἢ ἄλλης αἰτίας, ὁλοκλήρου τοῦ βορείου σκέλους καὶ ἀνακατασκευῆς τοῦ μεταγενεστέρως, ἄνευ κόγχης (βλ. κάτωφιν εἰκ. 2). Ἀλλοίωσιν ἐπίσης καὶ μερικὴν συμπλήρωσιν ὑπέστησαν καὶ ἡ ἀνατολικὴ κόγχη τοῦ ἱεροῦ, κατὰ τὸ μέσον αὐτῆς τμήμα (εἰκ. 3), μάλιστα δὲ ἡ κόγχη τοῦ νοτίου σκέλους κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν του ὄψιν, ἐνθα προσετέθησαν καὶ ἀντηρίδες (εἰκ. 2, 4 καὶ 5). Διετήρησεν ὅμως ἡ νοτία αὕτη κόγχη τμήμα τοῦ παλαιοῦ κυκλικοῦ ἐξωτερικοῦ της σχεδίου, ὡς ἐν τῇ σχετικῇ κατόψει (εἰκ. 2) ἐμφαίνεται διὰ μέλανος χρώματος.

Κατὰ ταῦτα ὁ ἀρχικὸς ναὸς παρουσίαζεν ὡς ἐξῆς ἐξωτερικῶς τὰς τέσσαρας κόγχας, εἰς τὰς ὁποίας κατέληγον τὰ σκέλη του : Τὴν ἀνατολικήν, ἐξωτερικῶς τριπλευρον, βαίνουσαν ἐπὶ εὐρέος ἡμικυκλικοῦ θεμελίου (εἰκ. 2 καὶ 6),

τὴν δυτικὴν, ἐγγεγραμμένην ἐντὸς ὀρθογωνίου, καὶ τέλος τὰς δύο πλευρικὰς (νοτίαν καὶ βόρειον) ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικὰς, ὡς ἡ παρατιθεμένη ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως (εἰκ. 6) δεικνύει. Τῆς νοτίας μάλιστα καὶ ὁπωσδήποτε καλύτερον σωζομένης διατηρεῖται καὶ τὸ ἡμικυκλικὸν ὑπόβαθρον, ὅμοιον πρὸς τὸ τῆς ἀνατολικῆς.

Εἰκ. 7. Ὁπίς τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ ΝΑ.

Τὸ καταπεδὸν βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ συμπαρέσυρεν εἰς τὴν πῶσιν του καὶ τὸν ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ βαίνοντα τροῦλλον, ὅστις, ὡς καὶ τὸ Β. σκέλος, ἀνακατεσκευάσθη πιθανῶς κατὰ τὸ 1750. Τοῦτο συμπεραίνομεν ἐκ τῆς εἰς τὸν νάρθηκα, ὑπεράνω τῆς εἰς τὸν ναὸν εἰσόδου διὰ μέλανος χρώματος ἡμικυκλικῶς γεγραμμένης ἐπιγραφῆς,

ἣτις λέγει ἀφ' ἐνὸς ἐσκεπάνστη... νσο, ἐν ἔτη 1750 Ἰουλίου 19 καὶ ἀφ' ἐτέρου, διὰ δευτέρας χειρὸς,..... ἀποστόλους.... Ἀνδρέου ἀναγνώστου ἀπὸ χορίου... (ἦτο δ' ὁ ἀναγνώστης Ἀνδρέας πιθανῶς ὁ ζωγράφος τῶν ἀγιογραφῶν, περὶ ὧν βλ. κατωτέρω).

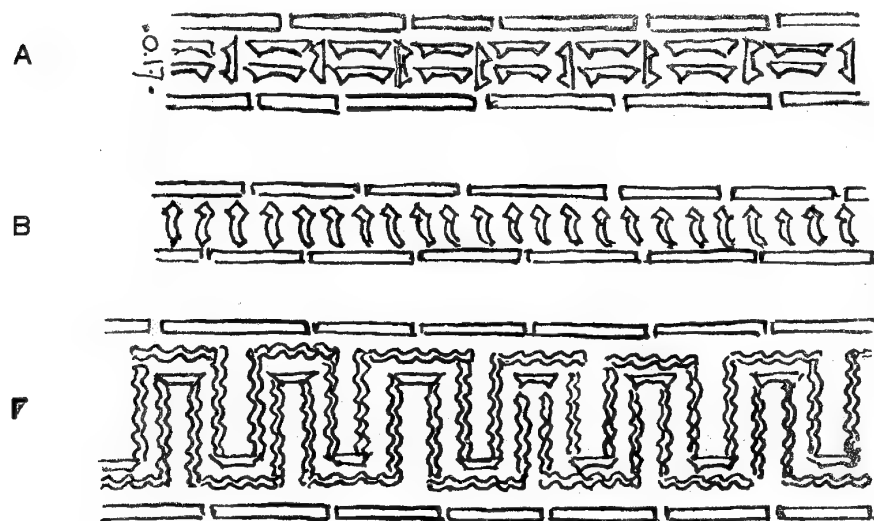

Εἰκ. 8. Σειραὶ ὀδοντωτῶν ταινιῶν μετὰ παρεμβαλλομένων ζωφύρων καὶ ἄλλων κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων.

Ὁ νεώτερος τροῦλλος, κτισθεὶς δι' ἀμελοῦς τοιχοδομίας (εἰκ. 1 καὶ 3), ἔχει ἐν κατόψει ἐλαφρῶς συμπεπιεσμένον σχῆμα (βλ. εἰκ. 2). Ἡ σφενδόνη του (τύμπανον) εἶναι ἐξωτερικῶς ὀκτάπλευρον πρῖσμα οὐχὶ ἐντελῶς κανονικόν, διατρυπώμενον ἐφ' ἐκάστης τῶν πρὸς τὰ τέσσαρα κύρια σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος ἐστραμμένων πλευρῶν αὐτοῦ, ὑπὸ ἐνὸς στενοῦ, μονολόβου, τοξωτοῦ

παραθύρου, ελαφρώς εισδύοντος εσωτερικῶς εἰς τὴν καμπύλην τοῦ ἡμισφαιρικοῦ θόλου (βλ. τομὴν εἰκ. 2).

Ὁ νάρθηξ, προσκολληθεὶς ἀργότερον εἰς τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ, εἶναι ἐκτισμένος δι' ἀμελοῦς τοιχοποιίας, ἔχει δὲ σχῆμα ὀρθογώνιον ἔχον εσωτερικῶς διαστάσεις: πλάτος 3.08 μ. καὶ μῆκος 4.45 μ. Φέρει πρὸς δυσμὰς μίαν μόνον χαμηλὴν (1.25) θύραν εἰσόδου (εἰκ. 1), φωτίζεται δ' ὑπὸ ἐνὸς μόνου παραθύρου, ὕψ. 0.60, ἀνοιγομένου ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου, καὶ μιᾶς πολεμίστρας κατὰ τὴν βόρειον πλευράν (βλ. εἰκ. 2). Εἰς τὰ τοιχώματα τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος ἀνοίγονται ἀνὰ δύο τυφλαὶ ἀψίδες, ὕψους 2.30 (εἰκ. 2) καὶ βάθος 0.50 μ., ἐλαφρύνουσαι καὶ ζωογονοῦσαι εσωτερικῶς τοὺς 1.20 μ. παχεῖς τοίχους, κατασκευασθέντας βεβαίως οὕτω, ἵνα ἀντέχωσιν εἰς τὰς ὠθήσεις τῆς μεγάλης καμάρας, ἥτις καλύπτει ὁλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ νάρθηκος, ἔχουσα τὴν κλεῖδα αὐτῆς εἰς ὕψος 4.10 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου.

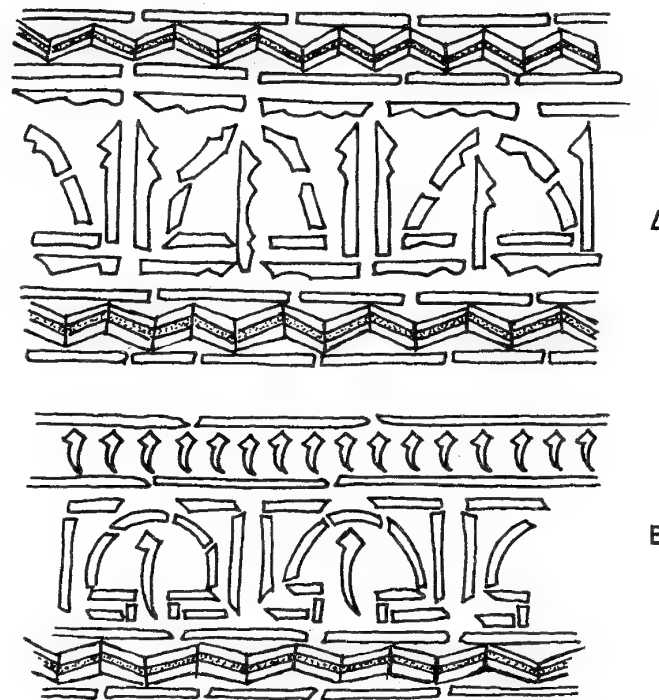

Εἰκ. 9. Στεναὶ καὶ πλατεῖα ζωφόροι ἐκ κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων.

Λόγω τοῦ σχεδίου του καὶ τῆς εὐτελοῦς τοιχοδομίας του, ὁ νάρθηξ κατεσκευάσθη προφανῶς πολὺ ὕστερότερον ἀπὸ τὸν κυρίως ναόν. Οἱ ἱσχυροὶ τοῖχοί του καὶ αἱ πολεμίστραι μαρτυροῦσι μᾶλλον τὸν πολεμικὸν προορισμὸν του.

Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς κατόψεως καὶ τῆς τομῆς τῶν δύο κυρίων μερῶν τοῦ ναοῦ θὰ ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν μελέτην τῆς δομῆς καὶ τῆς κεραμοπλαστικῆς διακοσμῆσεως τῶν τοίχων τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅπου οὗτοι διατηρήθησαν

Πράγματι, ὡς ἔχει ἤδη παρατηρηθῆ¹, ἡ συνύπαρξις πολλῶν ὀριζοντίων ταινιῶν καὶ ἀφθόνων κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ ναοὺς τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ὡς π.χ. ἡ τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου τῆς

Εἰκ. 10. Λεπτομέρειαι κεραμοπλαστικῶν ζωφώρων.

Μ. Ὁσ. Λουκά Φωκίδος², ἡ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων Σολάκη Ἀθηνῶν³ καὶ ἡ τῆς Σωτείρας Λυκοδήμου Ἀθηνῶν⁴. Εἰς τοὺς δύο μάλιστα τελευταίους τούτους ναοὺς συναντῶμεν καὶ περίπου ὅμοιον πρὸς τὸ ἰδικόν μας κεραμοπλαστικὸν

¹ H. Megaw, The Chronology of some middle byzantine Churches, Annual of the British School at Athens 32-33, 1932, σ. 116.

² Schultz — Barnsley, The Monastery of St Luke of Stiris..., London 1901, πίν. 11. Ὡς ὁμοῦς ἀπεδείχθη τελευταίως, ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου εἶναι μᾶλλον τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 10^{ου} αἰῶνος (Ε. Στίκας, Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μ. Ὁσ. Λουκά, Ἀθήναι 1970, σ. 194).

³ Volbach — Lafontaine Dosogne, Byzanz und der christliche Osten, Propyläen Kunstgeschichte 3, Berlin 1968, εἰκ. 148.

⁴ Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, (ἀ.ἐ.) εἰκ. 17.

κόσμημα (εικ. 11)¹, ὅπερ ἔχει μὲν, ὡς ἐκεῖνο, ὀρθίας μονάδας καὶ ταύτας μὲ δύο συνήθως ἀκίδας, τὰς ἐσωτερικὰς ὁμῶς καμπύλας του πολὺ ἀμελέστερον συντεθειμένας καὶ τοποθετημένας ἐντὸς ἀφθόνου κονιάματος (εικ. 10). Μίαν παραλλαγὴν τοῦ κοσμήματος Δ ἐκτελεσμένην διὰ τε ὀρθίων καὶ κατακορύφων στοιχείων ἄνευ ἀκίδων, διατεταγμένων κατὰ αὐστηρότερα, ἀπλοποι-

Εικ. 11. Κεραμοπλαστική ζωφόρος τῆς ἐν Ἀθῆναις Σωτείας Λυκοδήμου.

ημένα γεωμετρικὰ σχέδια, παρέχει ἡ ὑπὸ στοιχεῖον Ε, ἀσφαλῶς ἐκ μεταγενεστέρως ἐπισκευῆς ἢ ἐξ ἄλλου ἐργοστασίου προερχομένη ζωφόρος τῆς εἰκόνης 10.

Πλὴν ὁμῶς τῆς ζωφόρου Δ ἔχομεν, ὡς εἶπομεν, εἰς τὸ Δραγάνο καὶ μαίανδρον σχηματιζόμενον ὅχι δι' ἀπλῶν πλίνθων ἀλλὰ διὰ κυματιστῶν μονάδων. Τοιαύτας ὁμῶς μονάδας συναντῶμεν εἰς ναοὺς ἡδη ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ἀλλ' ἔξω πάντοτε τῶν Ἀθηνῶν, ἐνθα τὸ κόσμημα τοῦτο εἶναι ἄγνωστον, ὡς π.χ. εἰς τὴν Ἀργολίδα (ναὸς Ἀγ. Ἰωάννου εἰς Λυγουριό)², συνηθίζεται ὁμῶς τοῦτο εἰς ναοὺς τοῦ 12^{ου} αἰ. ὡς π.χ. εἰς τὸν ναὸν τοῦ Σωτῆρος Ἀμφίσσης³ (α' τέταρτον) καὶ εἰς τὸν ἐξωνάρθηκα τῆς ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος Μ. Ὁσίου Μελετίου (±1200)⁴. Μεμονωμένον ἐπίσης συναντῶμεν τὸ κυματιστὸν στοιχεῖον καὶ εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Πέτρου Καλυβίων Κουβαρά τῆς Ἀττικῆς⁵ καὶ εἰς τὸ τύμπανον τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ ἐν Σάμαρῃ⁶ τῆς Μεσσηνίας ναοῦ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος. Συνεχίζεται ὁμῶς τοῦτο καὶ ἀργότερον, κατὰ τὸν 13^{ον} αἰῶνα⁷.

¹ Ἀγ. Ἀπόστολοι: H. M e g a w, ἔ. ἀ. πίν. 30 ἀρ. 30, 33, 19, 37. Σωτεία Λυκοδήμου: αὐτόθι, σ. 105 εἰκ. 1. Πρβλ. καὶ Μ. Χ α τ ζ η δ ά κ η, ἔ. ἀ. εἰκ. 18.

² H. M e g a w, ἔ. ἀ. σ. 109, εἰκ. 3.

³ M i l l e t, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 255 εἰκ. 115Α καὶ Ἀ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, ABME τ. Α', 1935, σ. 191, εἰκ. 8. Σχετικὴν φωτογραφίαν παρέσχε καὶ ὁ R. K r a u t h e i m e r ἐν Early Christian and Byzantine Architecture, 1965, πίν. 163B, ἐνθα ὁμῶς ἐσφαλμένως αὕτη ἀποδίδεται εἰς τὴν παρὰ τὸ Νάυπλιον Ἀγ. Μονήν.

⁴ Ἀ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, ABME τ. Ε', 1939-40, σ. 96 εἰκ. 43.

⁵ Ἀ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀθηνά τ. 35, 1923, σ. 183 εἰκ. 13.

⁶ Φωτογρ. τῆς Συλλογῆς τῶν Hautes—Études ἀρ. C 2444.

⁷ Ναοὶ Ἀρτῆς: Μ. Βλαχερνῶν (Ἀ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, ABME τ. Β', 1936, σ. 19 εἰκ. 12), Κάτω Παναγιά (αὐτόθι σ. 79 εἰκ. 10).

Τὰ ἀφθονα κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ ἀφ' ἐνὸς εἶναι φυτευμένα ἐντὸς πυκνοῦ κονιάματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ δὲν εἶναι τόσον ἐπιμελῶς ἐπεξεργασμένα ὅσον τὰ τῶν μνημονευθέντων ναῶν τοῦ 11^{ου} αἰῶνος. Ὁμοιάζουσι κατὰ τοῦτο πρὸς τὰ κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα τοῦ ναοῦ τοῦ Χώνικα τῆς Ἀργολίδος, ἅτινα φαίνεται, ὅτι εἶναι ὀλίγον μεταγενεστέρα καὶ ἀτεχνοτέρα ἀπομίμῃσις τῶν θεμάτων τῆς Σωτείας Λυκοδήμου. Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν καὶ τὸν ἡμέτερον ναὸν ὡς σύγχρονον ἢ ὀλίγον μεταγενέστερον πρὸς τὸν τοῦ Χώνικα, ἥτοι ὡς κατασκευασθέντα τὸ βραδύτερον κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12^{ου} αἰῶνος.

Πρὸς τὴν τοιαύτην χρονολόγησιν δὲν ἀντιβαίνουν καὶ τὰ εἰς τὰς στενάς ζωφόρους κοσμήματα. Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Α (εικ. 9) μάλιστα κόσμημα ἐπανευρίσκομεν σχεδὸν ὁμοιον πάλιν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Χώνικα¹, εἰς τὸν ἐξωνάρθηκα τῆς Μ. Ὁσ. Μελετίου² καὶ ἀκόμη περισσότερον εἰς τὸν τοῦ Μέρμπακα³ (τελευταῖον τέταρτον 12^{ου} αἰ.), χωρὶς νὰ ταυτίζεται ἀπολύτως πρὸς αὐτό. Κατὰ ταῦτα ἡ χρονολογία κατασκευῆς τοῦ ναοῦ δύναται νὰ κατέλθῃ καὶ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, ἥτοι ὀλίγον πρὸ τῆς καταλήψεως τῆς Ἀχαΐας ὑπὸ τῶν Φράγκων τὸ 1205.

Ὁ ἐπαρχιακὸς τεχνίτης τῆς ἐκκλησίας τοῦ Δραγάνου ἐν τῷ ζήλῳ του τῆς μιμήσεως τῶν παλαιότερων προτύπων δὲν ἐξετέλεσε μόνον τὰ διακοσμητικὰ του θέματα μὲ κάποιαν ἀδεξιότητα ἀλλὰ καὶ ἐπεσώρευσε αὐτὰ οὐχὶ πάντοτε ὀργανικῶς ἥτοι κατὰ λογικὴν ἀκολουθίαν. Πάντως διὰ τοῦ ἡμετέρου παραδείγματος ἐπικυροῦται τὸ λεχθὲν ὅτι ἔξω τῶν Ἀθηνῶν ἡ παράδοσις τῶν κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων ἐπεβίωσε μᾶλλον ἀργά⁴.

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ εἰπῶμεν καὶ περὶ τῆς ἐσωτερικῆς γραπτῆς διακοσμῆσεως, ἣτις ἐξετελέσθη, ὡς ἐν ἀρχῇ ἐλέχθη, τὸ 1750, πιθανῶς ὑπὸ τοῦ ἀναγνώστου Ἀνδρέου. Δεῖγμα τῆς μετριοτάτης τέχνης τοῦ λαϊκοῦ ἀγιογράφου τούτου παρέχουσιν αἱ παρατιθέμεναι συνθέσεις, χαρακτηριζόμεναι ἀπὸ ἔλλειψιν ἐκφράσεως, ἀδεξιότητα σχεδίου καὶ ἀνεπιτυχῶν ἀναλογιῶν τῶν σωμάτων.

Ἡ εἰκονογραφίσις τοῦ ὅλου ναοῦ ἔχει ὡς ἀκολουθῶς: Εἰς τὸ μέσον τοῦ τρούλλου εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστὸ)ς ὁ Παντοκράτωρ (εικ. 12) ἐν προτομῇ ἐντὸς κύκλου προβαλλομένου ἐπὶ ἀστροειδοῦς ἐννεακτίνου σχεδίου καὶ περιβαλλομένου ὑπὸ τοῦ τόξου τῆς Ἰριδος καὶ ὑπὸ μεγαλογραμμάτου ἐπιγραφῆς εἰλημμένης ἐκ τοῦ Ψαλμ. 32: Ἐξ οὐρανοῦ ἐπέβλεψεν ὁ Κύριος καὶ εἶδε πάντας τοὺς... κατοικοῦντας τὴν γῆν. Ὁ πλάσας κατὰ μόνας

¹ M e g a w, ἔ. ἀ. σ. 119 εἰκ. 5, C.

² Ἀ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, ABME τ. Ε', 1939 - 1940, σ. 96 εἰκ. 43.

³ M e g a w, ἔ. ἀ. σ. 119 εἰκ. 5 E.

⁴ M e g a w, ἔ. ἀ. σ. 108.

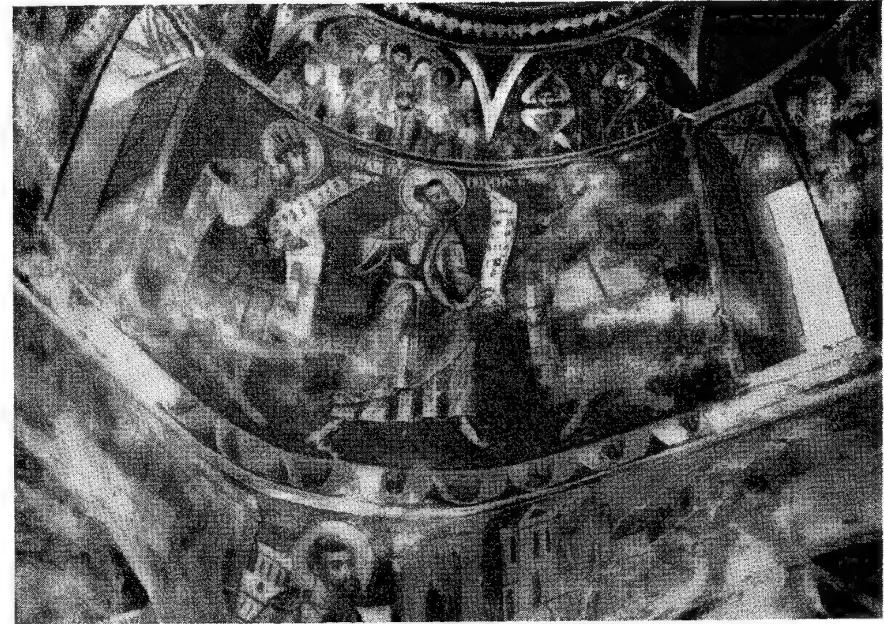
τὰς καρδίας αὐτῶν... οὐ σώζεται βασιλεὺς διὰ πολλὴν δύναμιν καὶ γίγας οὐ σωθήσεται¹.

Εἰκ. 12. Ὁ Παντοκράτωρ τοῦ τρούλλου.

¹ Τὸ αὐτὸ χωρίον, κάπως παρηλλαγμένον, συναντῶμεν καὶ εἰς τὸν Παντοκράτορα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Κουτλουμουσίου (1540) τοῦ Ἁγ. Ὁρους: C. arm. Capizzi, Παντοκράτωρ, Romae 1964, σ. 299.

Κάτωθεν τοῦ Παντοκράτορος εἰκονίζονται εἰς μικροτέραν κλίμακα ἐντὸς διαδοχικῶν ἡμικυκλικῶν τόξων ἀφ' ἑνὸς ἡ Παναγία καὶ ὁ Προδρόμος ἑκατέρωθεν ξυλογλύπτου θρόνου, ἐφ' οὗ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, καὶ ἀφ' ἑτέρου τάξεις Ἀγγέλων καὶ ὁμάδες οὐρανίων δυνάμεων (Χερουβεὶμ, Σεραφεὶμ, Τροχῶν). Ἐπὶ δὲ τῆς σφενδόνης τοῦ τρούλλου εἰκονίζονται δώδεκα Προφῆται

Εἰκ. 13. Οἱ ἐπὶ τῆς κάτω ζώνης τῆς σφενδόνης τοῦ τρούλλου εἰκονιζόμενοι Προφῆται κρατοῦντες ἀνεπτυγμένα εἰλητά.

(εἰκ. 13), ἀνὰ τρεῖς μεταξὺ τῶν τεσσάρων παραθύρων τοῦ τρούλλου, εἰς στάσεις μᾶλλον θεατρικᾶς, κρατοῦντες πάντες ὑψηλὰ καὶ βιαίως κινούμενα εἰλητάρια, φέροντα ἀναγεγραμμένα ρητὰ ἐκ τῶν προφητειῶν των. Εἰς τὰ εὐθὺς κάτωθεν λοφία εἰκονίζονται, ὡς συνήθως, οἱ τέσσαρες Εὐαγγελισταί.

Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ παρίσταται ἐν προτομῇ ἡ Πλατυτέρα κατὰ τὸν τύπον τῆς Βλαχερνίτιδος, ἥτοι μετὰ τὸν Χριστὸν πρὸ τοῦ στήθους αὐτῆς ἐν μεταλλίῳ εὐλογοῦντα δι' ἀμφοτέρων τῶν ὑψωμένων του χειρῶν, κάτωθεν δὲ αὐτῆς καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ παραθύρου τῆς κόγχης ἀνὰ εἰς ἀρχάγγελος κρατῶν δύο λειτουργικὰ ριπίδια, ἐφ' ὧν ἡ ἐπιγραφή Ἅγιος, Ἅγιος καὶ παρ' αὐτοὺς ἀνὰ εἰς ἱεράρχης πρὸς Β. μὲν ὁ Ἅγιος Βασίλειος (εἰκ. 14), πρὸς Νότον δὲ ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, εὐλογοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς, καὶ κρατοῦντες διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνεπτυγμένον εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἐπιγραφή ἐκ τῆς ἀντιστοίχου λειτουργίας των.

Εἰς τὰ ἐκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοιχώματα εἰκονίζονται, ὡς συνήθως, πρὸς Βορρᾶν μὲν ὁ διάκονος πρωτομάρτυς Στέφανος, πρὸς Νότον δὲ ὁ ἐπίσης διάκονος Ἁγ. Ρωμανός. Εἰς τὰς δύο μικρὰς ἡμικυκλικὰς κόγχας, αἵτινες ἀνοίγονται εἰς τὸ μέσον τῶν εἰρημένων τοιχωμάτων, ἐπέχουσιν θέσιν προθέσεως καὶ διακονικοῦ, ἐξωγραφήθησαν πρὸς Βορρᾶν μὲν ἡ Ἄκρα Ταπεινῶσις, πρὸς Νότον δὲ ὁ δίκαιος Μελχισεδέκ. Ἐτι περαιτέρω τῶν κογχῶν εἰκονίζεται πρὸς Β. μὲν ὁ Ἁγ. Πέτρος ὁ Ἀλεξανδρείας, πρὸς Ν. δὲ ὁ Ἁγ. Ἀθανάσιος. Τέλος ἐπὶ τῆς καμάρας τῆς ὀροφῆς, διηρημένης εἰς τέσσαρα διά-

Εἰκ. 14. Παράστασις τοῦ ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ κρατοῦντος δύο λειτουργικὰ ῥιπίδια καὶ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

χωρα εἰκονίζεται κατὰ μὲν τὴν κλεῖδα ἐντὸς ρόμβου λευκὰ ἐνδεδυμένος γενειοφόρος καὶ καθήμενος ὁ Χριστὸς (;) ἢ μᾶλλον ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς σφαῖραν, ἣν ἀκκουμβᾷ ἐπὶ τῶν μηρῶν του. Τὰς ἔξω τοῦ ρόμβου τέσσαρας γωνίας πληροῦσι περῶται κεφαλαὶ ἀγγέλων, ἐντελῶς δυτικῆς ἐμπνεύσεως. Τὰ ἐκατέρωθεν τοῦ ρόμβου τέσσαρα διάχωρα καταλαμβάνονται: ἀπὸ τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου, τὴν Γέννησιν, τὴν Ὑπαπαντὴν καὶ τὴν Βάπτισιν, κάτωθεν δ' αὐτῶν εἰκονίζεται σειρὰ στηθαρίων μαρτύρων ἐντὸς κυκλικῶν μεταλλίων.

Εἰς τὸ βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ τὸ μὲν τύμπανον τοῦ τοίχου κατα-

λαμβάνεται ἄνω μὲν ἀπὸ τὴν παράστασιν τῆς Πεντηκοστῆς, κάτω δὲ ἀπὸ τὴν παράστασιν τῶν Ἁγίων Θεοδώρων καὶ τῶν Ἁγ. Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης. Ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τοῦ βορείου σκέλους εἰκονίζονται ἐπὶ μὲν τοῦ ἀνατολικοῦ ὁ Ἁγ. Δημήτριος, ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ οἱ Ἁγιοὶ Μερκούριος, Τρύφων καὶ Ἰάκωβος.

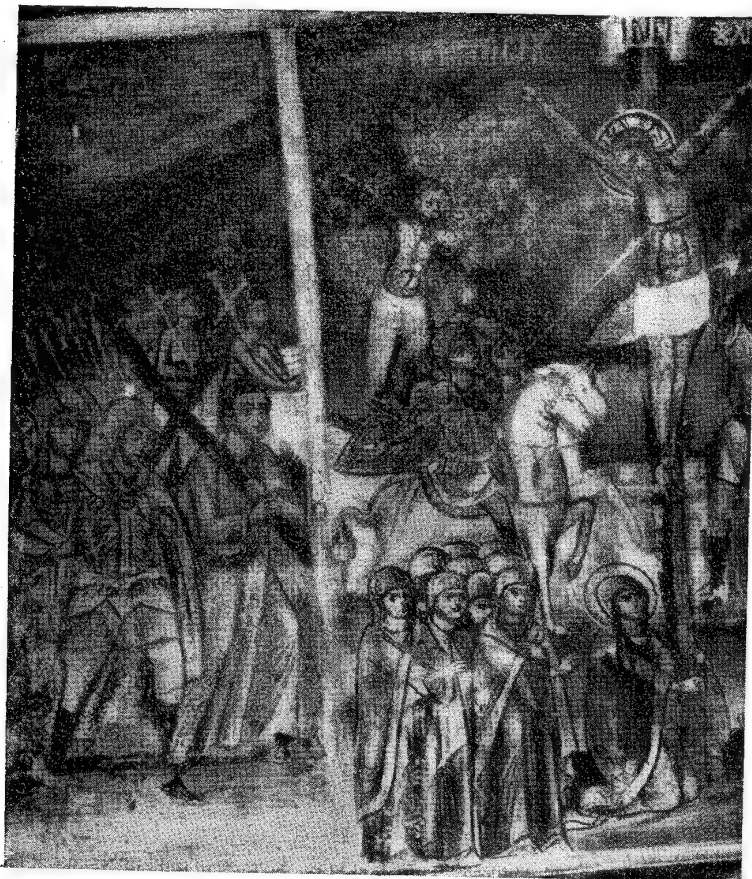
Εἰς τὸ νότιον σκέλος τοῦ σταυροῦ δὲν ἐσημείωσα ἁγίους, ἴσως διότι εἶναι κατεστραμμένοι. Τὸ σχετικὸν ἄλλως τε σκέλος ἔχει ἐν μέρει ἀνακατασκευασθῆ.

Εἰκ. 15. Ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου καὶ ἡ Βαῖοφόρος. Διακρίνονται κάτωθεν αἱ κεφαλαὶ τριῶν μαρτύρων ἐντὸς μεταλλίων.

Τέλος εἰς τὸ δυτικὸν σκέλος εἰκονίζεται ἄνωθεν τῆς θύρας εἰσόδου, ὡς συνήθως, ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, ἐκατέρωθεν δ' αὐτῆς οἱ Ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ (φύλαξ τῆς εἰσόδου) καὶ Γαβριὴλ καὶ παρ' αὐτοὺς σειρὰ 3 ὁλοσώμων Ἱεραρχῶν κάτω, ὑπεράνω δὲ ζωφόρος ἐκ κυκλικῶν μεταλλίων μὲ παραστάσεις ἁγίων μαρτύρων. Ἐπὶ τῆς καλυπτούσης τὸ δυτικὸν σκέλος καμάρας εἰκονίσθη ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος, ἡ Ἀνάστασις καὶ ἡ Σταύρωσις (εἰκ. 16) περιλαμβάνουσα πλὴν τοῦ Χριστοῦ καὶ τοὺς δύο ἐκατέρωθεν ἐσταυρωμένους ληστές, τὴν Παναγίαν γονατιστὴν ἀκολουθουμένην ὑπὸ πλῆθος Μυροφόρων καὶ ἐναγκαλιζομένην τὴν βάσιν τοῦ Σταυροῦ, κατὰ δυτικὰ πρότυπα, ὡς καὶ δύο ἐφίππους στρατιώτας, ὧν ὁ εἷς λογχίζει τὴν πλευρὰν τοῦ Ἐσταυρωμένου. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ τοποθέτησις τῆς κεφαλῆς τοῦ Χριστοῦ ἀρκετὰ κάτω ἐπὶ τῆς κατακορύφου κεραίας, οὕτως ὥστε αἱ πλαγίως τεταμέναι χεῖρες

του να σχηματίζουν μετά της οριζοντίας κεραίας εν περίπου ισόπλευρον τρίγωνον, τουθ' ὅπερ μαρτυρεῖ καὶ πάλιν δυτικὴν ἐπίδρασιν¹. Τὴν αὐτὴν ἐπίδρασιν μαρτυροῦσιν ἐπίσης α) ἡ δι' ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἡλου καθήλωσις τῶν δύο ποδῶν τοῦ Κυρίου καὶ β) ἡ παρουσία τῶν ἱππέων στρατιωτῶν². Εἰς τὸ

Εἰκ. 16. Τμήμα τῆς Σταυρώσεως καὶ τῆς ἄρσεως τοῦ Σταυροῦ ὑπὸ τοῦ Σίμωνος.

ἄριστερόν ἡμῖς τῆς Σταυρώσεως εἰκονίζεται καὶ Σίμων ὁ Κυρηναιὸς αἰρων τὸν Σταυρόν (εἰκ. 16). Εἰκονίζονται ἐπίσης ἐπὶ τῶν καμαρῶν καὶ ὁ Ἐλκόμενος, ἡ Βαϊοφόρος καὶ ἡ Ἔγερσις τοῦ Λαζάρου (εἰκ. 15).

¹ Βλ. προχείρως τὴν Σταύρωσιν τοῦ Retable τοῦ Colmar, Musée Unterlinden, 1510-15 (P. Thoby, Le Crucifix, Nantes 1959, πίν. 181, bis) καὶ τοῦ Retable τοῦ Duccio τῆς Μητροπόλεως Σιέννας (R. Vailland, Aquilée et les origines byzantines de la Renaissance, Paris 1963, εἰκ. 6).

² Σταυρώσεων μὲ λογχοφόρους στρατιώτας ἱππεῖς παρέχω προχείρως τὰ ἐξῆς

Τὰς τοιχογραφίας ταύτας, συμφώνως πρὸς τὴν ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος ἐπιγραφὴν, ἐξετέλεσεν Ἀνδρέας τις ἀναγνώστης. Τὸ «ἀναγνώστης» δὲν εἶναι βεβαίως ἐπίθετον, ἀλλὰ δηλωτικὸν τοῦ λειτουργήματος τοῦ κατέχοντος τὴν πρὸ τοῦ ὑποδιακόνου βαθμίδα κληρικοῦ. Τοῖς γὰρ ἀναγνώσταις διακονία ἐδόθη οὐχὶ τὸ ψάλλειν ἀλλὰ τὸ ἀναγινώσκειν τὰς θείας γραφάς, ἐπὶ κοινῇ ἀκροάσει¹. Πολλοὶ ἀναγνώσται ἦσαν ταυτοχρόνως καὶ ζωγράφοι. Οὗτοι δὲ ἀναγράφονται συνήθως μόνον διὰ τοῦ βαπτιστικοῦ τῶν ὀνόματος. Ἀναφέρω προχείρως τὸν ἀναγνώστην Ἰωάννην ζωγραφήσαντα τὸ 1629 φορητὴν εἰκόνα τοῦ Βασιλέως τῶν Βασιλευόντων καὶ Μεγάλου Ἀρχιερέως εἰς τὸν ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως Ἀμοργοῦ², τὸν ἀναγνώστην «ἐκ κόμης Σακαρέτζι» (Βάλτου) ἀναφερόμενον εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ 1712 τοῦ ναοῦ Ἀγ. Παρασκευῆς τοῦ χωρίου Στενώματος Εὐρυτανίας καὶ εἰς εἰκόνα Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τοῦ τέμπλου τοῦ ἰδίου ναοῦ³, τὸν ἀναγνώστην Δημήτριον ἐκ Μετσόβου, ἱστορήσαντα τὸ 1719 τὸν ναὸν Ἀγ. Δημητρίου Ρεντίνης⁴, τὸν ἀναγνώστην Γεώργιον, ἐξ ἐπιγραφῆς ὑπὲρ τὴν μεσημβρινὴν θύραν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Πρου-

αραδείγματα: Κιβωτίδιον τῆς Βολωνίας ἐκ στεατίτου (τέλους 14^{ου} αἰ.) (G. Millet, Recherches... σ. 456 εἰκ. 481). Πίνακες τῆς Accademia τῆς Βενετίας τῶν Tintoretto (1518-1594) ἀρ. 404 καὶ P. Veronese (1528-1588) ἀρ. 142 (G. Fiocco, Le Reggie Gallerie dell' Accademia di Venezia. Catalogo, Bologna 1924, ἀρ. 213 (ὁ ὑπ' ἀρ. 142). Τοιχογραφία τοῦ Ἀϊ - Κυργιάννη Ἀλυσκίου Κρήτης (Ἀ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Η', 1955-56, σ. 204). Φορητὴ εἰκὼν συλλογῆς Δ. Δοβέρδου, ἔργον Ἑμ. Λαμπάρδου, 1635 (Ἀ. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα, 1957, πίν. 45, 2, σ. 193) καὶ ἀντίγραφον αὐτῆς ὑπὸ Ἀνδρ. Παβία ἐν τῇ Ἑθνικῇ Βιβλιοθήκῃ (Ἀ. Ξυγγόπουλος, ἔ.δ. πίν. 48, 2, σ. 174). Τοιχογραφία παρεκκλησίου Τριῶν Ἱεραρχῶν Μ. Βαρλαάμ (1637), ἔργον Ἰωάννου ἱερέως ἐκ Σταγῶν (Ἀ. Ξυγγόπουλος, ἔ.δ. πίν. 49, 2, σ. 193). Φορητὴ εἰκὼν τοῦ Κων/νου Παλαιόκαππα Μ. Γωνιᾶς Κισιάμου Κρήτης (G. Millet, Recherches εἰκ. 480. Kl. Wessel, Die Kreuzigung, Recklinghausen 1966, σ. 85) καὶ κατὰ τὸ πρότυπον αὐτῆς εἰκὼν Σταυρώσεως Μουσείου Μπενάκη (Ἀ. Ξυγγόπουλος, Κατάλογος εἰκόνων, Ἀθήναι 1936, ἀρ. 46 πίν. 35). Φορητὴ εἰκὼν Σταυρώσεως τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἑλλήν. Ἰνστιτούτου Βενετίας, ἔργον Γεωργίου Margazi[n...], 17^{ου} αἰ. (Μ. Chatzidakis, Icônes, σ. 151, ἀρ. 134, πίν. 70). Τῆς αὐτῆς ὡς ἄνω Συλλογῆς εἶναι καὶ εἰκὼν Σταυρώσεως, ἔργον τοῦ Ἰωάννου Μόσκου, τοῦ 1711 (Μ. Chatzidakis, ἔ.δ. σ. 160, πίν. 72) καὶ τέλος τοιχογραφία τῆς Σκήτης τῆς Μ. Ξενοφῶντος, 1757 (Millet, Athos, πίν. 264.1).

¹ Βαλαμῶνος, Ὑπόμνημα εἰς κβ' κανόνα τῆς ἐν Λαοδικεῖᾳ Συνόδου παρὰ Πάλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα Θεῶν καὶ ἱερῶν Κανόνων Γ', σ. 191. Πρβ. Ζωναραν, αὐτόθι σ. 192: Τὸ γὰρ ἀναγινώσκειν ἀποδοτέον τοῖς ἀναγνώσταις.

² Κ. Καλοκύρης, ΠΑΕ 1960, σ. 263.

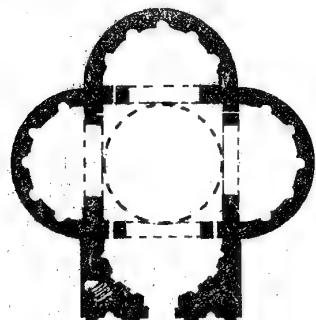
³ Π. Πουλίτσας, Ἐπιγραφαί, ἐνθυμήσεις καὶ σιγίλλια, ΕΕΒΣ 3, 1926, σ. 263.

⁴ Δ. Σισιλιάνου, Ἑλληνες ἀγιογράφοι μετὰ τὴν ἄλωση, 1935, σ. 191.

σοῦ ¹, τὸν ἀναγνώστην Ἰωάννην ὑπογράψαντα φορητὴν εἰκόνα ἐνθρόνου βρεφοκρατοῦσης εἰς τὸν ναὸν Ἀγ. Νικολάου Ἐλαφοτόπου Ἡπείρου ², τὸν ἀναγνώστην Ἀναστάσιον ἐξ ἐπιγραφῆς τοῦ ὑπερθύρου τοῦ ναοῦ Ἀγίας Τριάδος Καβαλαρίου Ζαγορίου (1816) ³, τὸν ἀναγνώστην Ἰωάννην ἐξ ἐπιγραφῆς μαρμαρίνης βάσεως ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς Τροιζήνης ⁴, τέλος «διὰ χειρὸς ἀναγνώστου προσκυνητοῦ βυζαντίου» ἐγένετο τὸ 1820 ἡ εἰκὼν τοῦ ἐνθρόνου Χριστοῦ τοῦ παρεκκλησίου Ἀγ. Θέκλης τοῦ Πατρ. Ἱεροσολύμων ⁵. Τὸ ἀναγνώστης κατήντησεν ἀργότερον κύριον ὄνομα καὶ ἐπώνυμον λίαν διαδεδομένον μέχρι καὶ σήμερον εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπείρου ⁶.

ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΤΕΤΡΑΚΟΓΧΩΝ ΝΑΩΝ

Ὁ περιγραφεὶς ναὸς ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μετὰ τρούλλου μονοκώρων τετρακόγχων. Οἱ τοιοῦτοι ναοὶ εἶχον προφανῶς ὡς πρότυπα αὐτῶν ⁷

Εἰκ. 17. Κάτοψις ρωμαϊκοῦ μασσαλλείου κατὰ Montano.

ρωμαϊκὰ κτίσματα ⁸ (μαυσωλλεῖα κλπ.) (εἰκ. 17) ὡς καὶ περίκεντρα παλαιοχριστιανικὰ τετράκογχα (μαυσωλλεῖα ἢ μαρτύρια), ὡς π.χ. τὸ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς Γεροσκήπου τῆς Κύπρου ⁹ (εἰκ. 18α) καὶ τὰ ἀνάλογα τετράκογχα παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τοῦ Tigzirt ¹⁰ (εἰκ. 18β), τῆς Πριήνης ¹¹ (εἰκ. 18γ) καὶ τοῦ Λεχαίου ¹² (εἰκ. 18δ). Τὸ βασικὸν σχέδιον πάντων τῶν κτηρίων τούτων ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓν κεντρικὸν τετράγωνον, καλυπτόμενον διὰ χαμηλωμένου ἢ ὀλίγον ὑψομένου τυφλοῦ ἡμισφαιρικοῦ θόλου καὶ ἀπὸ τέσσαρας ἀκριβῶς ἡμικυκλικὰς κόγχας,

διαμέτρου ἴσης πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ βασικοῦ τετραγώνου, ἀνοιγομένης ἀπ'

¹ Π. Πουλίτσας, ἔ.δ. σ. 266. Βλ. καὶ Π. Βασιλείου, Ἡ Ἐπισκοπὴ Λιτῆς καὶ Ἀγρόφων, Ἀθῆναι 1960, σ. 17, σημ. 21.

² Π. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 21, 1966, Β' 2 σ. 310.

³ Χρ. Σούλη, Ἐπιγραφαὶ Ἡπειρωτικαί, Ἡπειρ. Χρον. 9, 1934, σ. 109.

⁴ Α. Κ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Ε', 1939-40, σ. 31.

⁵ Α. Κ. Ὁρλάνδος, Ὀνόματα ζωγράφων κλπ., ΕΕΒΣ 26, 1956, σ. 351.

⁶ Α. Θ. Μπούτουρα, Τὰ νεοελληνικὰ κύρια ὀνόματα, 1912, σ. 109.

⁷ A. Grabar, Martyrium I, Architecture, Paris 1945, σ. 175 καὶ 195.

⁸ Π.χ. τὸ ὑπὸ τοῦ Montano, Scielta di varii tempietti antichi, Roma 1964, τ. II, πίν. 36, ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκ. 17.

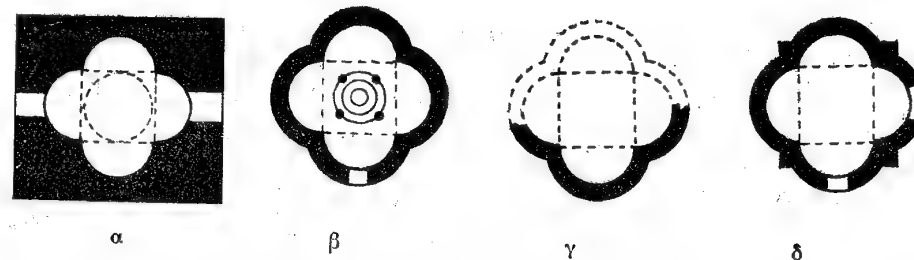
⁹ Γ. Α. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου, Λεύκωμα, Ἀθῆναι, 1935, σ. 17 εἰκ. 11 (μαρτύριον ἢ μασσαλλεῖον).

¹⁰ M. Leglay, Actes du Ve Congrès Intern. d'Archéologie Chrétienne, Città del Vaticano—Paris 1957, σ. 401 εἰκ. 1.

¹¹ Wiegand—Schradet, Priene, Berlin 1904, σ. 488 εἰκ. 600.

¹² Δ. Παλάας, ΠΑΕ 1961, σ. 139 εἰκ. 2.

εὐθείας ἐφ' ἑκάστης τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ βασικοῦ τετραγώνου καὶ καλυπτομένης διὰ τεταρτοσφαιρίου. Καὶ εἰς μὲν τὰ ὑπόγεια κτίσματα αἱ κόγχαι ἐνεργάζοντο, χάριν εὐκολίας τῆς κατασκευῆς, ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντος τὸ ὅλον συγκρότημα τετραγώνου (εἰκ. 18α), εἰς δὲ τὰ ἐλευθέως ἱστάμενα ὑπέργεια μασσαλλεῖα καὶ βαπτιστήρια αἱ πλευρικαὶ κόγχαι κατεσκευάζοντο ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικαί (εἰκ. 18 β, γ, δ). Ὅταν ἀργότερον τὸ τετράκογχον παλαιοχριστιανικὸν σχέδιον μετεφέρθη ἀπὸ τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν εἰς τὴν

Εἰκ. 18. Τετράκογχα: α Γεροσκήπου, β Tigzirt, γ Πριήνης, δ Λεχαίου.

θεῖαν λατρείαν καὶ ἐφημερόσθη εἰς ναοὺς, διετερήθη μὲν ὑπ' αὐτῶν κατ' οὐσίαν ἢ θεμελιώδης τετράκογχος περὶ βασικὸν τετράγωνον διάταξις, ἐπὶ ἡλθον ὅμως εἰς αὐτὴν ἐλαφραὶ τινες μεταβολαί, σύμφωνοι πρὸς τὰς λειτουργικὰς ἀνάγκας καὶ τὰς συνήθειας τῆς ἐποχῆς. Οὕτω π.χ. εἰς τὸν ναὸν Ἀγ. Γεωργίου τῶν Λουκισίων τῆς Βοιωτίας ¹ (11ου αἰ.) (εἰκ. 19) αἱ τέσσαρες κόγχαι δὲν κατεσκευάσθησαν, ὡς πρότερον, ἀκριβῶς ἡμικυκλικαί, ἀλλὰ κατὰ τι ὑπερνωμέναι ἐν κατόψει, προφανῶς πρὸς ἀπόκτησιν μεγαλυτέρου χώρου. Πλὴν δὲ τούτου καὶ ἐξωτερικῶς δὲν κατεσκευάσθησαν πλέον ἡμικυκλικαί ἀλλὰ ἡμιεξάπλευροι, κατὰ τὴν τότε ἐπικρατοῦσαν συνήθειαν. Ἐπίσης ὁ καλύπτων τὸ βασικὸν τετράγωνον ἡμισφαιρικός θόλος δὲν κατεσκευάσθη τώρα πλέον χθαμαλὸς καὶ τυφλός, ἀλλὰ ὡς κανονικὸς τρούλλος βαίνων ἐπὶ ὑψηλοῦ τυμπάνου (σφενδόνης) διατυπωμένου ὑπὸ παραθύρων. Φυσικὰ δὲ τώρα καὶ τὸ σύστημα τοιχοποιίας παρηκολούθησε τὸ κατὰ τὴν ἀντίστοιχον ἐποχὴν ἐφαρμοζόμενον πλινθοπερίκλειστον.

Μία πρώτη ἀλλὰ σημαντικὴ τροποποίησις τοῦ βασικοῦ σχεδίου ἐμφανίζεται εἰς τετράκογχα νεκρικὰ παρεκκλήσια καὶ βαπτιστήρια ἀπὸ τοῦ 6ου αἰῶνος καὶ ἐξῆς. Συνίσταται δ' αὕτη εἰς τὴν αὔξησιν τῆς πλευρᾶς τοῦ βασικοῦ τετραγώνου πέραν τῆς διαμέτρου τῶν κογχῶν καὶ ἐπομένως εἰς τὴν αὔξησιν τῆς

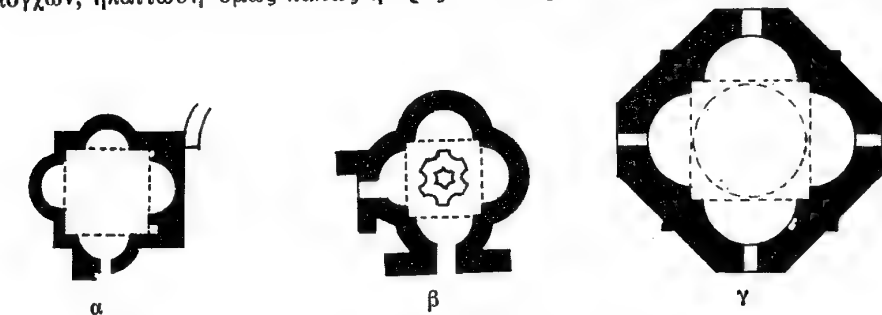
¹ Α. Κ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Γ', 1937, σ. 168 εἰκ. 2.

διαμέτρου τοῦ καλύπτοντος τὸ τετράγωνον τρούλλου, τοῦθ' ὅπερ προεκάλεσε καὶ μεγαλυτέραν τὴν ἀντιστήριξιν αὐτοῦ, ἀρξαμένην ἤδη ἀπὸ τοῦ Λεχαίου (εἰκ. 18δ). Παραδείγματα σχετικὰ παρέχουσι τὸ ἐν Ἀρνίθῃ τῆς Ρόδου¹

μαρτύριον (εἰκ. 20α) καὶ τὸ βαπτιστήριον τῶν Στόβων² (εἰκ. 20β) ἀργότερον δέ, κατὰ προέκτασιν, καὶ ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου Σαλάκου Ρόδου³ (εἰκ. 20γ).

Μία ἄλλη ἐπίσης σπουδαία τροποποίησις συνίσταται εἰς τὴν κατὰ τὰ ἄκρα τῆς διαμέτρου τῶν τεσσάρων κογχῶν τοποθέτησιν μικρῶν τετραγώνων πεσσῶν συνδεομένων ἄνω δι' ἡμικυκλικῶν τόξων καὶ βασταζόντων τὸν ὑπερθεὶς ὑψηλὸν ἐπὶ τυμπάνου θόλον, χάριν ἀντερείσεως τῶν ὠθήσεων τοῦ ὁποῦ ἀσφαλῶς καὶ θὰ κατεσκευάσθησαν. Ἐνεβλήθη λοιπὸν τώρα ἐντὸς τοῦ κτηρίου τετραστήρικτον κουβούκλιον (balda-

quin). Διὰ τῆς νέας διατάξεως ἡυξήθη μὲν συγχρόνως ἀρκετὰ τὸ βάθος τῶν κογχῶν, ἡλαττώθη ὁμως κάπως ἡ πρὸς τὸ κεντρικὸν τετράγωνον ἐκβολὴ αὐ-

Εἰκ. 20. Τετράκογχα : α Ἀρνίθας, β Στόβων, γ Σαλάκου Ρόδου.

τῶν, λόγῳ τῆς παρεμβολῆς τῶν πεσσῶν. Σχετικὰ παραδείγματα παρέχουσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ νεκρικὸν παρεκκλήσιον τῆς ἐν Ἰσπανίᾳ Cocosa⁴ (εἰκ. 21α),

¹ A. C. Orlandos, Les monuments paléochrétiens découverts ou étudiés en Grèce de 1938 à 1954, Actes du Ve Congr. Intern. d'Archéologie Chrétienne, Città del Vaticano—Paris 1957, σ. 115 εἰκ. 7.

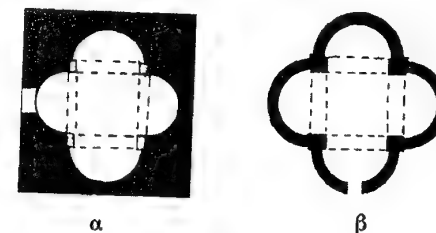
² G. Mano Zissi, Starinar X-XI, 1935-36, σ. 164 καὶ A. Khatcharian, Les baptistères paléochrétiens, Paris 1962, ἀρ. 178.

³ Α. Κ. Ὁρλάνδος, ABME τ. ΣΤ', 1948, εἰκ. 91.

⁴ I. de Serray Rafols ἐν Atti dello VIII Congr. Intern. di Studi Biz. II, Roma 1953, σ. 243 (=Studi Biz. e Neoecl. 8). P. de Palol, Arqueologia Cristiana de la Espana Romana, Madrid 1967, σ. 136 εἰκ.

ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ ἐν Τυνησίᾳ νεκρικὸν παρεκκλήσιον τοῦ Henschir Maatria¹ (εἰκ. 21β) καὶ ἀργότερον (9^{ον} αἰ.) κατὰ προέκτασιν τὸ βαπτιστήριον τῆς ἐν Β. Ἰταλίᾳ Biella² (εἰκ. 22α), ὁ ναὸς εἰς Zanjewa³ τῆς Π. Σερβίας (εἰκ. 22β) καὶ ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου ἐν Veljusa⁴, τοῦ 11^{ου} πιθανῶς αἰῶνος (εἰκ. 22γ).

Μία παραλλαγή τῶν μετὰ κουβουκλίου τετρακόγχων, ἐφαρμοσθεῖσα ἤδη ἀπὸ τοῦ 6^{ου} αἰ. καὶ ἀργότερον καὶ καθιστῶσα ἀκόμη ἐμφανεστέραν τὴν

Εἰκ. 21. Τετράκογχα : α Cocosa, β Henschir Maatria.

μορφὴν τοῦ κουβουκλίου, συνίσταται εἰς τὴν ἀντικατάστασιν τῶν πεσσῶν διὰ κίωνων ἐφαπτομένων τῶν ἄκρων τῆς διαμέτρου τῶν κογχῶν ἢ καὶ τελείως, ἀλλ' εἰς μικρὰν ἀπὸ τῆς γωνίας ἀπόστασιν τοποθετημένων.

Παραδείγματα σχετικὰ παρέχουσι τὸ βαπτιστήριον τοῦ Τσαριτσίν Γράδ (Grabar, Martyr. 604), τὸ τοῦ Galliano⁵ (εἰκ. 23α) καὶ Παναγιάς Μουχλιώτισσα⁶ (ἢ ὁρθότερον Παναγιώτισσα⁷) τῆς Κων/λεως (εἰκ. 23β). Ἡ δὲ διάταξις αὕτη δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς πρόδρομος τῶν συνθέτων μετὰ τεσσάρων ἐσωτερικῶν στηριγμάτων τετρακόγχων ναῶν, περὶ ὧν βλ. κατωτέρω.

Ἐπανερχόμενοι εἰς τοὺς μονοχώρους τετρακόγχους παρατηροῦμεν τὴν ἐξῆς περαιτέρω ἐξέλιξιν τοῦ τύπου, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν οἱ τετράκογχοι ναοὶ τοῦ Χουρμαλί Μεδρεσῆ⁸ (εἰκ. 24α) καὶ τοῦ Ἀγ. Νικολάου Διμυ-

¹ P. G. Lapeyre ἐν Atti del IV Congr. Intern. di Arch. Cristiana I, Città del Vaticano—Roma 1940, σ. 197 εἰκ. 14.

² L. Crema, L'architettura religiosa del Medio Aevo occidentale, Milano 1958, σ. 214-215. A. Rosaca, Biella-Battistero ἐν Palladio II, 1938, σ. 63-67. Ὁ αὐτός, Il Battistero di Biella, Biella 1936.

³ Dj. Boscovié ἐν Starinar I, 1950, σ. 205 εἰκ. 54. Dj. Striéevié—Gojko Subotić, Fouilles de l'église de Zanjewa, Starinar 9-10 1958-59, σ. 307 εἰκ. 1 καὶ 3.

⁴ Vl. Petrovié, Pregled, σ. 594, εἰκ. 150. G. Babié, Les Chapelles annexes, Paris 1968, σ. 94.

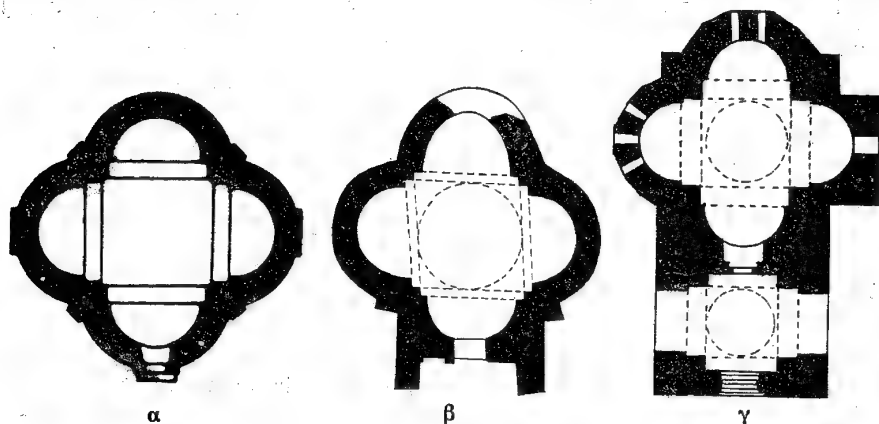
⁵ L. Crema, L'architettura religiosa del Medioevo Occidentale, σ. 144-145. A. Kingsley Porter, Lombard Architecture, New-Haven-London 1917, IV, πίν. 95.

⁶ A. van Millingen, Byz. Churches in Con/ple, London 1912, σ. 279 εἰκ. 96. N. Brunov ἐν Byz. Neogr. Jahrb. 6, 1927-28, σ. 515.

⁷ A. M. Schneider, Byzanz, Berlin 1936, σ. 67.

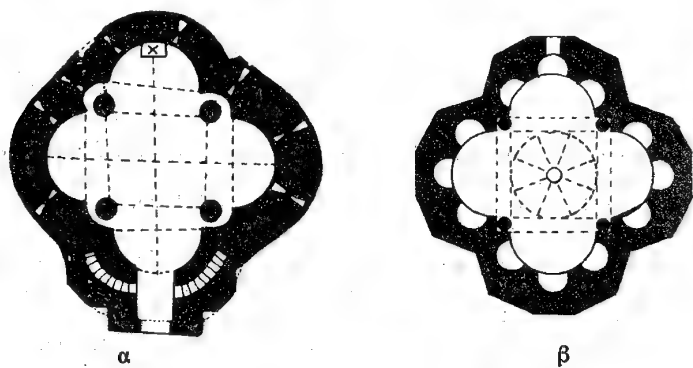
⁸ Α. Ὁρλάνδος, ABME τ. ΣΤ', 1948, σ. 105 εἰκ. 92.

λιάς (Φουντουκλί)¹ (εἰκ. 24β) ἀμφότεροι τῆς Ρόδου καὶ ἐν μέρει ὁ ναὸς Τριῶν Ἱεραρχῶν παρὰ τὴν Δεράνι τῆς Π. Σερβίας² (εἰκ. 24γ). Εἰς τούτους

Εἰκ. 22. Τετρακόγχαι: α Biella, β Zanjan, γ Veljusa.

ἡ ἀνατολικὴ κόγχη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ὑπολοίπους τρεῖς, πρὸ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται στεναὶ καμάραι, ἔχει προωθηθῇ πρὸς Ἀνατολὰς διὰ τῆς παρεμβολῆς ἀρκετὰ μεγάλῃς κυλινδρικῆς καμάρας. Διὰ τῆς προσθήκης ὁμοῦς τῆς

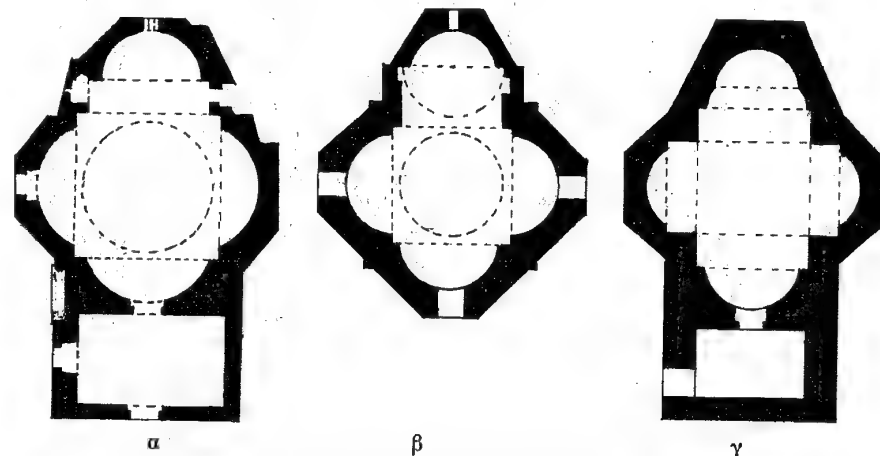
Εἰκ. 23. Τετρακόγχαι: α Galliano, β Μουχλιώτισσα.

καμάρας ταύτης διατεράχθη ἡ αὐστηρῶς περικέντρος διάταξις, ἥτις ἐπεκράτει κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον εἰς πάντα τὰ μέχρι τοῦδε μνημονευθέντα παραδείγματα, ὁ δὲ ναὸς ἀπέκτησε νέον δεσπίζοντα κατὰ μῆκος ἄξονα, ἢ ἐκ τοῦ ὁποί-

¹ Α. Ὁρλάνδος, ἔ.δ. σ. 101 εἰκ. 87.

² Dj. Boscović, Dečani I (Mon. Art. Serbicae Med. II) Beograd 1941, σ. 118 εἰκ. 117. V. Petrović, Pregled, Beograd 1950, σ. 690 εἰκ. 287.

ου ἐντύπωσις ἐπιτείνεται καὶ διὰ τῆς κατασκευῆς τῶν πλαγίων κογχῶν οὐχὶ ὡς ἡμικυκλίων ἀλλ' ὡς χαμηλωμένων τόξων κύκλου (εἰκ. 24α). Ἐὰν τώρα τοιαύτας μεγάλας καμάρας φαντασθῶμεν παρεμβαλλομένας καὶ πρὸ τῶν τριῶν ἄλλων κογχῶν, φθάνομεν εἰς τὸν τύπον τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ συνδεδυ-

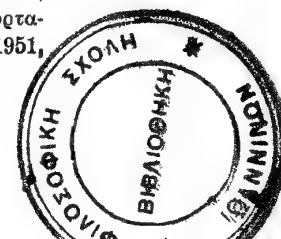
Εἰκ. 24. Τετρακόγχαι ναοί: α Χουρμαλί Ρόδου, β Φουντουκλί Ρόδου, γ Δεράνι.

σμένου μετὰ τοῦ τετρακόγχου. Τοῦτον δ' ἀκριβῶς τὸν τύπον ἀντιπροσωπεύει καὶ ὁ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενος παρὰ τὸ Δραγάνο τῆς Ἀχαΐας ναὸς τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, ὅστις παρουσιάζει καὶ πάλιν ἐλάττωσιν τῆς διαμέτρου τῶν κογχῶν ἐν σχέσει πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ βασικοῦ τετραγώνου, ὡς καὶ ποικιλίαν διαμορφώσεως τῶν ἐξωτερικῶν παρειῶν τῶν πλευρικῶν κογχῶν, μετὰ τὴν δυτικὴν καὶ πάλιν ἐγγεγραμμένην ἐντὸς ὀρθογωνίου.

Ἄλλην, πολὺ σοβαρωτέραν, παρέκκλινει ἀπὸ τοῦ αὐστηρῶς περικέντρον τετρακόγχου τύπου παρουσιάζει ὁ ἐν Χάλκῃ ναὸς¹ τῆς Παναγίας Καμαριώτισσας (εἰκ. 25α). Εἰς τοῦτον ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ τροῦλλος δὲν βαίνει πλέον ἐπὶ τετραγώνου ἀλλ' ἐπὶ ἀκανονίστου ὀκταγώνου², εἰς τὰς στενάς πλευράς τοῦ ὁποίου ἀνοίγονται μικραὶ ἡμικυκλικαὶ κόγχαι, ἀφ' ἑτέρου δ' ἑκατέρωθεν τῆς ἀνατολικῆς κόγχης προσετέθησαν, ὡς πρόθεσις καὶ διακονικόν, δύο ἐπιμήκη διαμερίσματα (εἰκ. 25β). Παρομοίαν μετὰ προθέσεως καὶ διακονικοῦ καὶ μι-

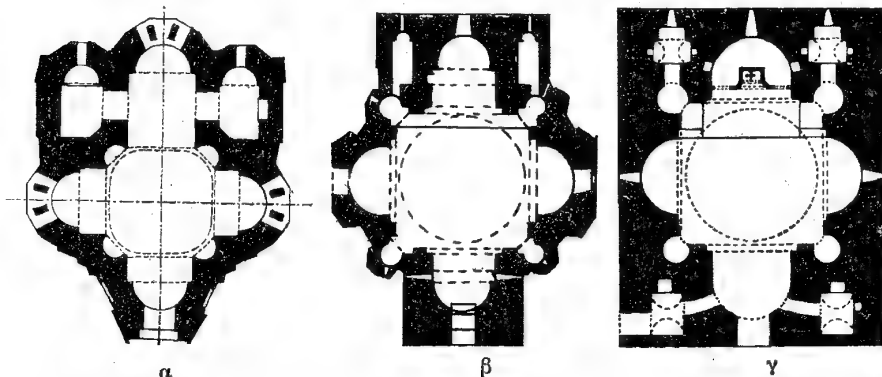
¹ N. Brunov ἐν Byz.-Neugr. Jahrb. 6, 1927-28, σ. 510.

² Τροῦλλοι βαίνοντες ἐπὶ ἀκανονίστου ὀκταγώνου κατόψεως μετὰ τὰς στενάς πλευράς τοῦ ὀκταγώνου ἐφωδιασμένας διὰ μικρῶν ἡμικυκλικῶν κογχῶν ἐφηρμοσθήσαν 1) εἰς τετρακαμάρους ψευδοκταγώνους κατασκευάς, ὡς ἡ τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς παρὰ τὸ Δερεβνοσάλεσι Μονῆς τῆς Παναγίας ('Α. Κ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Α', 1935, σ. 163, εἰκ. 2 καὶ τ. Ζ', 1951, σ. 172 εἰκ. 4,1) καὶ ἡ τοῦ νάρθηκος τῆς Πόρτα Παναγίας ('Α. Κ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Α', 1935, σ. 12, εἰκ. 3 καὶ τ. Ζ', 1951,

κρῶν γωνιαίων κογχῶν διάταξιν ἐμφανίζουν καὶ ναοὶ τῆς Ἀρμενίας, ὡς π.χ. ὁ τοῦ Ἀχταμάρ¹ (εἰκ. 25β), ὁ τοῦ Βαράκ-Βάν² (εἰκ. 25γ) καὶ ἄλλοι.

Εἶπομεν ἀνωτέρω ὅτι ἡ διάταξις, καθ' ἣν τὸ κουβούκλιον τοῦ κεντρι-

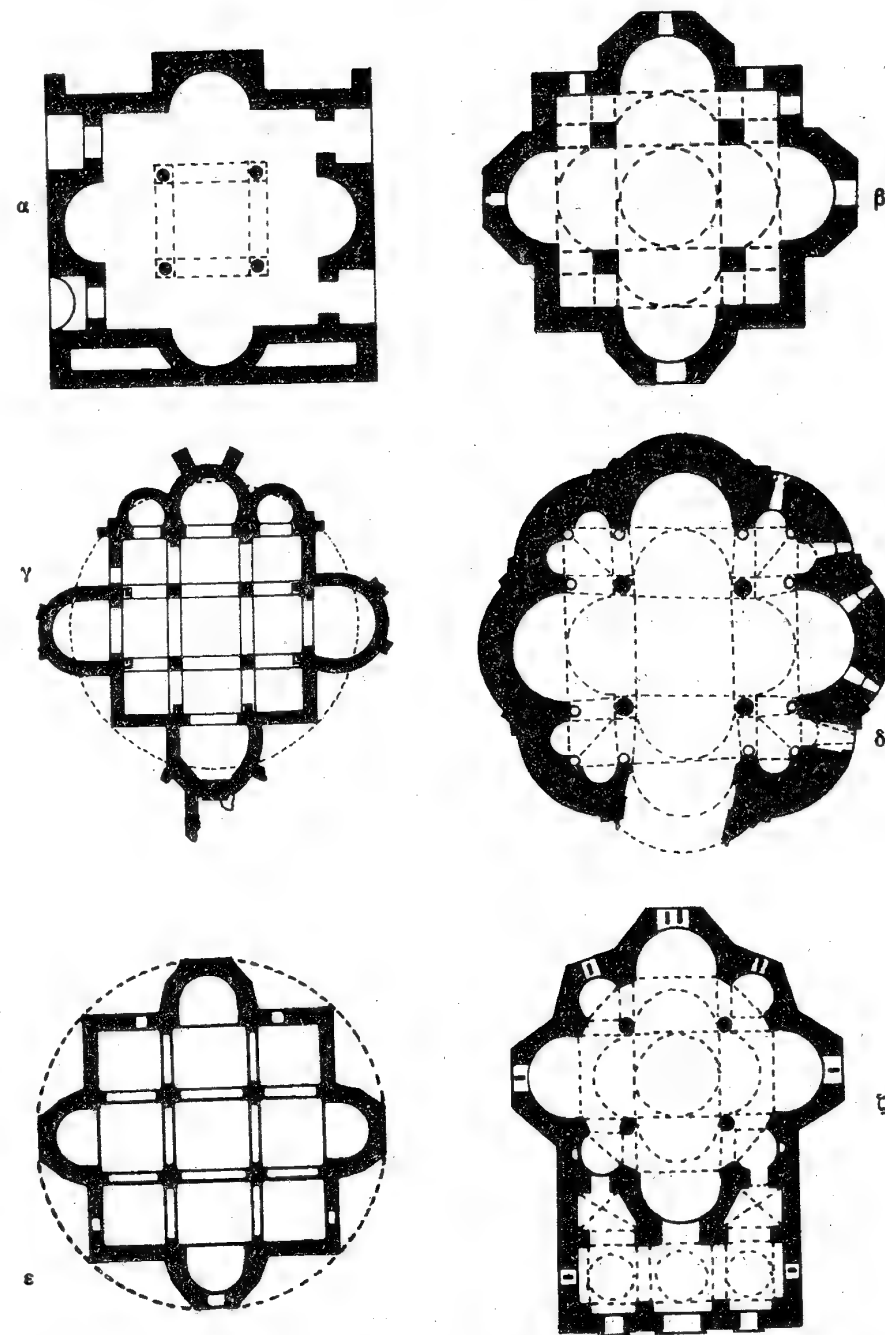
Εἰκ. 25. Τετράκογχοι ναοὶ ἐξειλιγμένου τύπου: α Χάλκης, β Ἀχταμάρ, γ Warak Wan.

κοῦ θόλου ἔχει τὰ τέσσαρα αὐτοῦ στηρίγματα ἐφαπτόμενα ἢ ἐλαφρῶς ἀπεσπασμένα ἀπὸ τὰς γωνίας τοῦ βασικοῦ τετραγώνου, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς πρόδρομος τῶν συνθέτων μετὰ τεσσάρων ἐσωτερικῶν στηριγμάτων (κιόνων

172, εἰκ. 4.2), 2) εἰς τὸν μετὰ δύο καμαρῶν καὶ δύο πλευρικῶν κογχῶν ναὸν τοῦ Ἀγ. Δημητρίου παρὰ τὸ χωρίον Ἅγιος τῆς Εὐβοίας (ABME τ. Ζ', 1951, σ. 169 εἰκ. 1). Ὡς μακρινὴ πρόδρομος μορφή τῆς ἐν λόγῳ διατάξεως δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ τῆς κατόψεως καμαροσκεπᾶστων τινῶν ρωμαϊκῶν σταυρικῶν κτηρίων, καθ' ἣν ἡ ὑπὸ τὸν ἡμισφαιρικὸν θόλον γωνία συναντήσεως τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἀποτείνεται λοξῶς κατὰ γραμμὴν καμπύλην, ὅποτε ἡ διάμετρος τοῦ τρουύλλου ἀποβαίνει μεγαλυτέρα τῆς τῶν καμαρῶν τοῦ σταυροῦ. Ρωμαϊκὰ παραδείγματα τῆς καμπύλης ἀποτμήσεως παρέχει ἡ ἐν Ρώμῃ Domus Transitoria (L. Crema, Architettura Romana, Torino 1959, Enciclopedia Classica τ. XII, εἰκ. 306-7) καὶ τὸ παρὰ τὸ Cassino Μουσολεῖον (Crema, ἔ.δ. εἰκ. 305), παλαιοχριστιανικῶν δὲ καὶ βυζαντινῶν κτηρίων οἱ ἐξῆς ναοί: τῆς Γιάλοβας (βυζαντινῆς Πυθίας) (S. Eyicé ἐν Cah. Archéol. 10, 1959, σ. 257 εἰκ. 11), Ἀγ. Ἀνδρέου τοῦ Rimini, 5ου-6ου αἰ. (C. Bettini, L'architettura di San Marco, Padova 1946, πίν. IVa), τοῦ ἐν Μεσσήνῃ τῆς Σικελίας San Salvatore de Rometta, τοῦ 7ου αἰ. (C. Cecchelli ἐν Studi Biz. e Neoellen. 4, 1935, σ. 29, 2 καὶ Agnello, Monumen biz. della Sicilia, Firenze 1937, πίν. 85), τῆς Παλιοπαναγίας Μανολάδος (Α. Ὁρλάνδος, ABME τ. Α', 1935, σ. 118 εἰκ. 15 καὶ Χ. Μπούρας, ἐν Ἑπετ. Πολυτ. Σχολῆς Ἀριστ. Παν/μίου Θεσσαλονίκης 4, 1969, σ. 236), τῆς Βίνενης (Miljukov ἐν Izvestija τοῦ Ρωσ. Ἀρχ. Ἰνστιτούτου Κων/λεως IV, σ. 55. M. Slokonie ἐν Starinar III, 1924-25, σ. 140. Α. Κ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Α', 1935, σ. 117 εἰκ. 14) καὶ τῆς Ἀγίας Φωτεινῆς Θηβῶν (Α. Κ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Ε', 1939-40, σ. 144 εἰκ. 1).

¹ J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, σ. 82 εἰκ. 67.

² J. Strzygowski, ἔ.δ. σ. 83 εἰκ. 68.

Εἰκ. 26. Σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένοι ἐντὸς τετρακόγχου ναοί: α Σίδης Παμφυλίας, β Bagaran Ἀρμενίας, γ Germigny-des-Près, δ Ἀγ. Σατύρου Μιλάνου, ε Etschmiadjin Ἀρμενίας, ζ Ἀγ. Ἀποστόλων Ἀθηνῶν.

ή πεσσών) τετρακόγων ναών. Ἐὰν πράγματι τὰ στηρίγματα τοῦ κουβουκλίου προωθηθοῦν πρὸς τὸ κέντρον τοῦ ναοῦ, κατασκευασθῶν δὲ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ περιγεγραμμένου τετραγώνου καμάραι, ἀνέχουσαι τὸν τροῦλλον, σχηματίζεται εἰς σταυρὸς ἐγγεγραμμένος ἐντὸς τοῦ βασικοῦ τετραγώνου (τὸ ὁποῖον φυσικὰ ἐδῶ ἔχει πλευρὰν πολὺ μεγαλυτέραν τῆς διαμέτρου τῶν πλευρικῶν κογχῶν) συνάμα δὲ καὶ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τοιούτων σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ἐντὸς τετρακόγχου ναῶν ἔχομεν ἤδη λίαν ἑνωρίς: πρῶτον εἰς τὸ μέσον τμήμα τοῦ βαπτιστηρίου τῆς Σίδης τῆς Παμφυλίας¹ (6ου αἰ.) (εἰκ. 26α) καὶ ὀλίγον ἄργότερον εἰς τὸ Bagaran τῆς Ἀρμενίας² (624-631) (εἰκ. 26β). Εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο ἰδίᾳ παρουσιάζεται σαφέστατα ὁλόκληρος τετρακλόνιος, τύπου ἐγγεγραμμένου σταυροῦ, ναὸς ἄριστα συνδεδεασμένος πρὸς τὸ βασικὸν μετὰ τεσσάρων κογχῶν τετραγώνων. Ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ἐξετελέσθησαν ἄργότερον: ἡ δευτέρα φάσις (9ου αἰ.) τοῦ ναοῦ τοῦ Germigny-des-Près³ (εἰκ. 26γ), ὁ Ἅγιος Σάτυρος τοῦ Μιλάνου (εἰκ. 26δ)⁴, μετὰ τὰ ἐξωτερικῶς καμπύλως διαμορφωμένα τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ τετραγώνου καὶ τὸν ὑπεράνω τοῦ περιβλήματος προβάλλοντα ἀναγλύφως σταυροειδῆ ναόν, ἡ Μητρόπολις τοῦ Etschmiadjin⁵, αὐστηρῶς περικεντρὸς μετὰ ἑννέα ὁμοῖα ἐσωτερικὰ διάχωρα, ἐγγραφομένη ἐντὸς κύκλου (εἰκ. 26ε), οἱ ἐν Ἀθήναις Ἅγιοι Ἀπόστολοι Σολάκη⁶ (α' τέταρτον 11ου αἰῶνος⁷ καὶ οὐχὶ 12ου⁸), οἵτινες παρουσιάζουν ταύτην τὴν παρέκκλινιν ἀπὸ τοῦ τυπικοῦ σχεδίου, ὅτι ἡ δυτικὴ τῶν κόγχη συνοδεύεται ἐκατέρωθεν ἀπὸ δύο διαμερίσματα, ὁλόκληρος δὲ ἡ δυτικὴ πλευρὰ φέρει πρὸ αὐτῆς τριμερῆ νάρθηκα (εἰκ. 26ζ). Εἰς τὴν αὐτὴν

¹ S. Eyrié, Un baptistère byzantin à Side en Pamphylie, Actes du Ve Congrès Int. d'Arch. Chrét., Città del Vaticano-Paris 1957, σ. 577 εἰκ. 1.

² J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier I, Wien 1918, σ. 95 εἰκ. 84. Reallexikon zur byz. Kunst I, σ. 316.

³ A. Khatchatrian, Notes sur l'architecture de l'église de Germigny-des-Près, Cah. Archéol. 7, 1954, σ. 161 ε. πίν. LV, 2.

⁴ Τῆς κατόψεως τοῦ ναοῦ τούτου ἐγένοντο πλείους ἀναπαραστάσεις ὑπὸ R. Cattaneo, G. Giovannoni, G. Chierici, L. Beltrami καὶ P. Verzone. Βλ. P. Verzone, L'architettura religiosa del alto Medio aevo nell'Italia settentrionale, Milano 1942, σ. 128 εἰκ. 59. G. Dimitrokalles, Osservazioni sull'architettura di San Satiro a Milano ἐν «Archivio Storico Lombardo» ser. IX, τόμ. VII, 1968, εἰκ. 8.

⁵ A. Khatchatrian, ε.δ. πίν. LV, 3.

⁶ Al. Frantz, The Middle Ages in the Athenian Agora, Princeton N.J. 1961, εἰκ. 47.

⁷ H. Megaw, The Chronology of some Middle Byz. Churches, BSA 32, 1931-32, σ. 129.

⁸ Ὡς δέχεται ὁ Δημητροκάλλης, ε.δ. σ. 7.

κατηγορίαν θὰ ὑπῆγοντο πιθανώτατα α) ὁ ὑπὸ τῶν Συνεχιστῶν τοῦ Θεοφάνους¹ ἀναφερόμενος ὡς ἀνακαινισθεὶς ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Ζ' τετράκογχος ναὸς τοῦ Ἀγ. Παύλου, ὁ εὕρισκόμενος ἐντὸς τοῦ πεντακουβουκλίου τοῦ Μεγάλου Παλατίου, ὡς καὶ ἡ ἀναπαριστώσα πεντάτρουλλον τετράκογχον ναὸν λειψανοθήκη τοῦ Θησαυροφυλακείου τοῦ Ἀγ. Μάρκου τῆς Βενετίας (12ου αἰ.)².

ΝΑΟΙ ΜΕΤΑ ΠΕΡΙΔΡΟΜΟΥ. Ἐξητάσαμεν ἀνωτέρω τὴν πιθανὴν τυπολογικὴν ἐξέλιξιν α) τῶν ἐλευθέρων μονοχώρων τετρακόγχων ναῶν, οἷος εἶναι καὶ ὁ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενος Ἀγ. Δημήτριος παρὰ τὸ Δραγάνο καὶ β) τῶν περιεχόντων ἐσωτερικῶς σταυρόμορφον ναόν. Ὑπάρχουσιν ἐν τούτοις πλὴν αὐτῶν καὶ πλείονες σύνθετοι τετράκογχοι ναοί, μεγαλυτέρου ἐμβαδοῦ, χρησιμοποιηθέντες διὰ μεγαλυτέρας κλίμακος μνημεῖα, π.χ. μητροπόλεις κλπ. Ἀποτελοῦνται δ' οὗτοι ἐξ ἑνὸς πυρῆνος μετὰ τὸ ἄρχικόν περικεντρὸν τετράκογχον σχέδιον — τοῦ ἑξελιγμένου ὅμως πάντοτε τύπου, ἥτοι τοῦ παρουσιάζοντος τὸ βασικὸν τετράκογχον μετὰ πλευρὰν μεγαλυτέραν τῆς διαμέτρου τῶν τεσσάρων κογχῶν (βλ. ἀνωτέρω σ. 75), πέριξ δὲ τοῦ πυρῆνος τούτου συνεχῆ διάδρομον ἢ περίπατον (déambulatoire), τὸ σχέδιον τοῦ ὁποῖου ἄλλοτε μὲν εἶναι κατὰ πάσας τὰς πλευρὰς ὁμόλογον πρὸς τὸ τοῦ πυρῆνος (Μαρτύριον Σελευκείας Πιερίας (εἰκ. 27α)³, Μαρτύριον «ἀνατολικῆς» Μητροπόλεως Ἀπαμείας Συρίας⁴, Ἀγ. Λαυρέντιος τοῦ Μιλάνου, β' ἡμίσεος 4ου αἰ. (εἰκ. 27β)⁵, ἄλλοτε δὲ μόνον κατὰ τὰς τρεῖς (βόρειον, νοτίαν καὶ δυτικὴν: Μεγάλῃ Παναγίᾳ Ἀθηνῶν τῆς Βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ⁶ (εἰκ. 27γ), Κόκκινῃ Ἐκκλησίᾳ εἰς Perustica τῆς Βουλγαρίας (εἰκ. 27δ)⁷, ὅπου προσ-

¹ Κατὰ τοὺς Συνεχίζοντας τὸν Θεοφάνη (VI, 21 ἐκδ. Βόννης σ. 458) Κωνσταντῖνος ὁ Ζ' ἀνεκαίνισε τὸ τετράκογχον τοῦ Ἀγ. Παύλου, ὅστις εὕρισκετο ἐντὸς τοῦ πεντακουβουκλίου τοῦ Μ. Παλατίου.

² M. Murano — A. Grabar, Les Trésors de Venise, Genève 1963, σ. 70. Πρβλ. καὶ A. Khatchatrian, ε.δ. πίν. LVI, 5α-5β.

³ Reallexikon zur byz. Kunst I, σ. 187-188, εἰκ. 5, W. A. Campbell, The Martyrion at Seleucia Pieria ἐν Antioch on the Orontes III, Princeton 1941, σ. 35 ε. (κάτοψις: σ. 37 εἰκ. 44-45) καὶ E. B. Smith, The Dome, Princeton Univ. Press 1950, εἰκ. 181, 182.

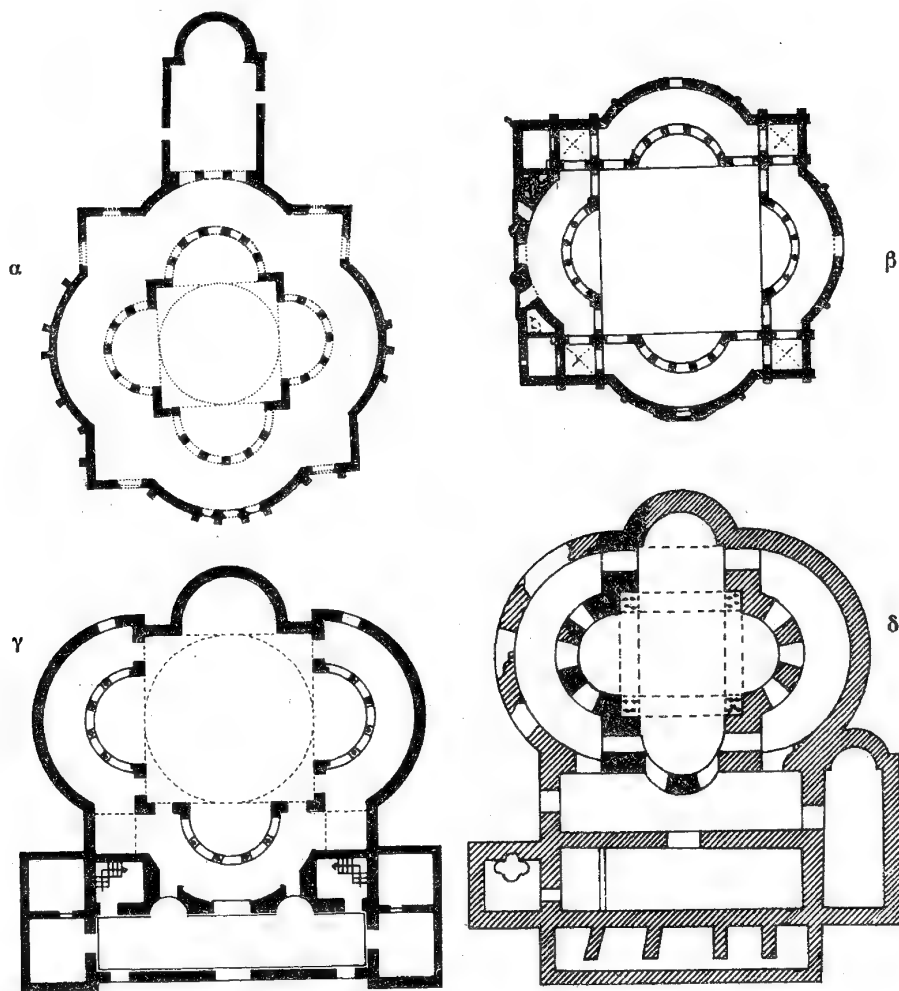
⁴ Βλ. κάτοψιν ὑπὸ J. et J. Balty ἐν Actes du Colloque Apamée de Syrie, Bruxelles 1969, σ. 39, εἰκ. 3 (κατὰ V. Verhoogen).

⁵ A. Calderini — G. Chierici — C. Cecchelli, La basilica di S. Lorenzo Maggiore in Milano, Milano 1951, σ. 70 εἰκ. 5. Gino Traversi, Architettura Paleocristiana Milanese, Milano 1964, σ. 66, εἰκ. 6.

⁶ ΠΑΕ 1950, σ. 47 εἰκ. 4. Reallexikon zur byz. Kunst I, σ. 365.

⁷ M. Bitchev, L'architecture religieuse en Bulgarie, Sofia 1961, σ. 15. A. Grabar, L'architecture religieuse en Bulgarie, I, εἰκ. 1. Protière, L'architecture religieuse bulgare, εἰκ. 4.

τίθεται κατά την δυτικήν πλευράν άλλοτε διπλοῦς καὶ άλλοτε ἀπλοῦς νάρθηξ. Περιδρομὸς περιβάλλει ἐνίοτε οὐχὶ τὸ ἀπλοῦν τετράκογχον βασικὸν

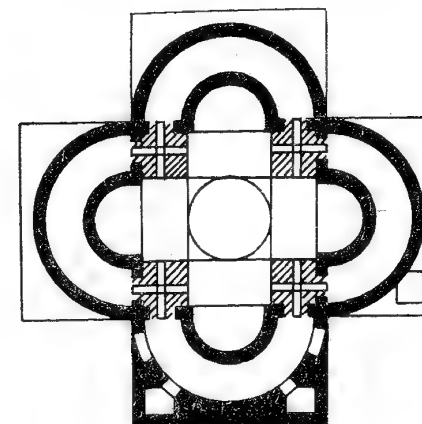

Εἰκ. 27. Σύνθετα τετράκογχα μετὰ πλήρους (α,β) ἢ κατὰ τρία τέταρτα (γ,δ) περιδρομῶν ἐκκλησιαστικὰ κτίσματα: α Μαρτύριον Σελευκείας (ὅμοιον καὶ τὸ τῆς Ἀπαμείας), β Ἁγ. Λαυρέντιος Μιλάνου, γ Μεγάλη Παναγία Βιβλιοθήκης Ἀδριανουῦ, δ Κόρκινη Ἐκκλησιὰ εἰς Perustița Βουλγαρίας.

τετράγωνον, ὥς εἰς τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα παραδείγματα, ἀλλὰ ἐκεῖνο εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι ἐγγεγραμμένος σταυρὸς βαίνων ἐπὶ τεσσάρων γωνιαίων πεσσῶν, πρόδρομον τοῦ ὁποῖου ἀποτελεῖ καὶ ὁ ναὸς τῆς Perustița μετὰ τὸ ἐν αὐ-

τῷ ἐμφαινόμενον τετραστήρικτον κουβούκλιον. Παράδειγμα τῆς περιπτώσεως ταύτης παρέχει ὁ ἐν Βουλγαρίᾳ ναὸς Ἁγ. Σοφίας εἰς Ὀντρίν¹ (εἰκ. 28).

Ὁ βασικὸς πυρὴν τοῦ αὐτοῦ πάντοτε ἐξειλιγμένου τύπου ἐγγράφεται

Εἰκ. 28. Ἁγ. Σοφία εἰς Ὀντρίν Βουλγαρίας.

συνήθως ἐντὸς κύκλου, άλλοτε καὶ αὐτοῦ ἐγγεγραμμένου ἐντὸς τετραγώνου τῇ βοηθείᾳ τεσσάρων γωνιαίων κογχῶν (Μητρόπολις Ἀγίων Σεργίου, Βάκχου καὶ Λεοντίου εἰς Bosra, εἰκ. 29α)² καὶ άλλοτε ἐλευθέρου. Ἡ τελευταία αὕτη περίπτωσις προτιμᾶται ἰδιαίτερος ἐν Ἀρμενίᾳ, ὁπότε ὁ πυρὴν φέρει κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ τετραγώνου τριγωνικὰς ἐξοχὰς (Zwartnotz³, παρὰ τὸ Wagharshapat (εἰκ. 29β), Ἁγ. Γρηγόριος Gagik⁴ εἰς Ani (εἰκ. 30). Εἰς τοὺς μετὰ διαδρόμου ναοὺς τῆς Ἀνατολῆς προστίθενται πρὸς Ἀνατολὰς διαμερίσματα τοῦ ἱεροῦ άλλοτε πολλαπλᾷ (Bosra (εἰκ. 29α), Μαρτύριον Σε-

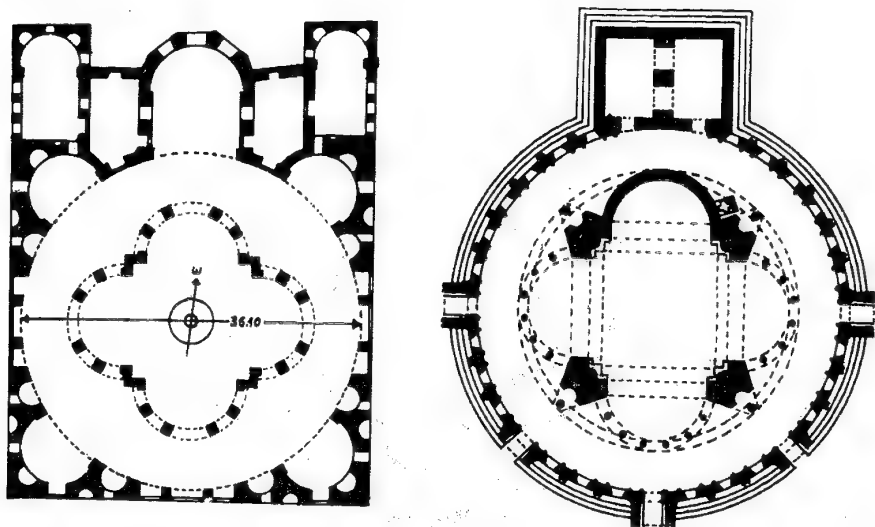
¹ Nik. Mavrodinov, Βυζ. Ἀρχιτεκτ., (βουλγ.), Σόφια 1955, εἰκ. 47.

² Crowfoot, Churches at Bosra and Samaria-Sebaste, BSArch. in Jerus. Suppl. Papers 4, 1937, πίν. 2α. Creswell, Early Muslim Architect. I, London 1933, σ. 72-74.

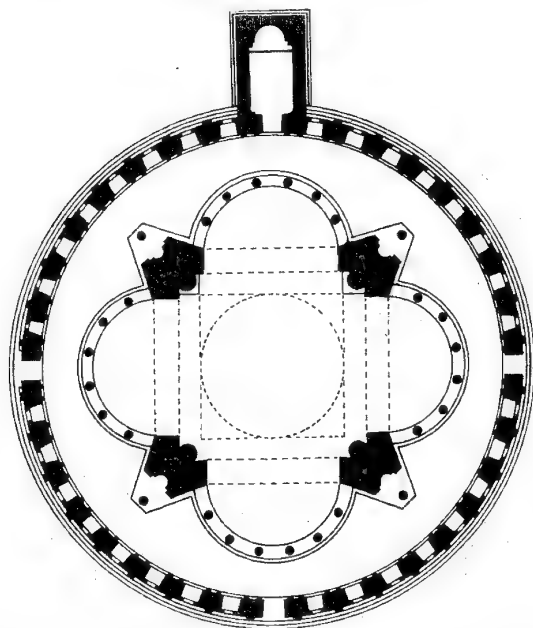
³ J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier I, 1918, σ. 113, εἰκ. 112. Reallexikon I, σ. 315 εἰκ. 13.

⁴ J. Strzygowski, ἐνθ. ἀνωτ. I, σ. 120, εἰκ. 122. Reallexikon zur byz. Kunst I, σ. 165-166.

λευκείας (εἰκ. 27α), Ἀμίδα¹, Ρούσαφα², δημιουργοῦντα ἓνα κατὰ μῆκος ἄξονα.

Εἰκ. 29. α Μητρόπολις Ἁγίων Σεργίου, Βάχχου καὶ Λεοντίου εἰς Bosra Συρίας.
β Ἀνακτορικὸς ναὸς εἰς Zwartnotz Συρίας.

Εἰκ. 30. Ναὸς Ἁγ. Γρηγορίου Gagik εἰς Ani Ἀρμενίας.

¹ H. Spanner-Guyer, Resafa, Berlin 1926, σ. 57. Reallexikon I, σ. 134, εἰκ. 1. E. B. Smith, ἐνθ' ἀνωτ. εἰκ. 183-184.

² H. C. Butler, Early Churches in Syria, 1929, σ. 166 εἰκ. 177.

ΕΚ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

Εἶναι ἀπορίας ἄξιον, ὅτι ἐν ᾧ εἰς τοὺς πλείστους ἐρειπιῶνας εἰδωλολατρικῶν ἱερῶν ἐβεβαιώθησαν σαφῆ τὰ λείψανα χριστιανικῆς λατρείας, οὐδὲν τοιοῦτον ἦλθε μέχρι σήμερον εἰς φῶς εἰς τὰς ἀπὸ τοῦ 1957 ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου ἐνεργουμένας ἀνασκαφὰς τῆς σημαντικῆς ἀρχαίας Μεσσήνης¹. Πράγματι οὔτε ὁ ἐσχάτως ἐν τῷ κέντρῳ τῆς ἀγορᾶς ἀποκαλυφθεὶς μέγας καὶ κύριος αὐτῆς ναὸς ἐνεφάνισε σημεῖα μετατροπῆς του εἰς χριστιανικὴν ἐκκλησίαν, οὔτε εἰς ἄλλο τι τῶν ἀνασκαφέντων πολυαρίθμων κτισμάτων τῆς πόλεως εὐρέθη χριστιανικόν τι λείψανον. Παλαιοχριστιανικὰ μόνον γλυπτὰ καὶ τινες βυζαντινοὶ ναοὶ ἐπεσημάνθησαν ἐπὶ τῆς βορείου κλιτύος τῆς περιοχῆς, ἥτοι τῆς ἀναγούσης πρὸς τὴν ὑψηλὴν καὶ ὄχυρὰν Ἰθώμην, ὀλίγον κάτωθεν καὶ ἐντὸς τοῦ σημερινοῦ χωρίου Μαυροματί καὶ ἔξω τῶν πυλῶν τοῦ τείχους τῆς ἀρχαίας πόλεως. Φαίνεται λοιπὸν βέβαιον, ὅτι ἡ ἐν τῇ κοιλάδι ἀκμάζουσα εἰσέτι κατὰ τὸν 2ον καὶ τὸν 3ον μ.Χ. αἰῶνα ἀρχαία Μεσσήνη, καταστραφεῖσα πιθανῶς ὑπὸ τῶν Γότθων² κατὰ τὰ

¹ Α. Κ. Ὁρλάνδος, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἐτ. 1957, σ. 75-80. ΠΑΕ 1957, σ. 121-122—Τὸ Ἔργον 1958, σ. 142-148. ΠΑΕ 1958, σ. 177-183—Τὸ Ἔργον 1959, σ. 110-117. ΠΑΕ 1959, σ. 162-173—Τὸ Ἔργον 1960, σ. 159-167. ΠΑΕ 1960, σ. 210-227—Τὸ Ἔργον 1962, σ. 119-132. ΠΑΕ 1962, σ. 99-112—Τὸ Ἔργον 1963, σ. 88-102. ΠΑΕ 1963, σ. 122-129—Τὸ Ἔργον 1964, σ. 90-101. ΠΑΕ 1964, σ. 96-101—Τὸ Ἔργον 1969, σ. 97-132. ΠΑΕ 1969, σ. 98-120.

² Κατὰ τὸν Φιλοσφόργιον (Ἐκκλησ. Ἱστορία σ. 240, στ. 16 κε', Λειψία 1913) οἱ Γότθοι ἐξῆλθον εἰς τὴν γῆν τῶν Ῥωμαίων καὶ ἠρῆμωσαν πολλὰς ἐπαρχίας, Σκυθίαν, Μυσίαν, Θράκην, Μακεδονίαν καὶ Ἀχαΐαν καὶ πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα, περὶ τὰς εἴκοσιν ἐπαρχίας. Ἀφ' ἐτέρου δὲ Ζώσιμος (Ἱστορία Νέα V, 6, ἐκδ. Βόννης, σ. 253) γράφει ὅτι ὁ φύλαρχος τῶν Βησιγότθων Ἀλάριχος κυριεύσας τὰς Ἀθήνας (τὸ 396) ἐπὶ τὴν Μεγαρίδα παρῆι, καὶ ταύτην ἐλὼν ἐξ ἐπιδρομῆς τῆς ἐπὶ τὴν Πελοπόννησον ἐλάσεως εἶχετο, μηδεμιᾶς πειρώμενος ἀντιστάσεως... Εὐθέως οὖν ἡ Κόρινθος πρώτη κατὰ κράτος ἡλίσκετο καὶ τὰ πρόσθια ταύτῃ πολίχνια καὶ ἐπὶ ταύτῃ τὸ Ἄργος καὶ ὅσα ἦν αὐτῆς τε καὶ Λακεδαιμόνος ἐν μέσῳ χωρία. Καὶ αὕτη δὲ ἡ Σπάρτη συναπῆγετο τῇ κοινῇ τῆς Ἑλλάδος ἀλώσει, μήτε ὅπλοις ἔτι, μήτε ἀνδράσι μαχίμοις τειχιζομένη. Οἱ Γότθοι παρέμειναν εἰς Πελοπόννησον ἐπὶ ἐν περὶ τοῦ ἔτους δηοῦντες τὴν Ἀρκαδίαν καὶ τὴν Ἥλιν. Τούτῃ εὐρίσκωμεν πρᾶγματι παρὰ τὴν Φολόην (Ζώσιμος σ. 254) ὅταν ἦλθεν

τέλη τοῦ 4^{ου} αἰ. μετετέθη, ὥςως χάριν ἀσφαλείας, ὀλίγον βορειότερον, ἐπὶ τῆς ἀποτόμου κλιτύος τῆς Ἰθώμης.

Ἡ οὕτω μετατεθεῖσα πόλις τῆς Μεσσηνίας δὲν ἥλλαξεν ἀμέσως—ἐπισήμως τοῦλάχιστον—οὔτε πολιτικῶς οὔτε θρησκευτικῶς τὸ ἀρχαῖον αὐτῆς ὄνομα. Ἀναφέρεται πράγματι ἡ Μεσσηνία εἰς τὸν πρὸ τοῦ 535 ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ συνταχθέντα Συνέκδημον τοῦ Ἱεροκλέους¹ ὡς μία τῶν 79 πόλεων τῶν ἀνηκουσῶν εἰς τὴν «ἐπαρχίαν Ἑλλάδος ἡγουν Ἀχαΐας ὑπὸ ἀνθύπατον». Ἀφ' ἐτέρου ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 5^{ου} μέχρι τοῦ 6^{ου} αἰῶνος ἡ Μεσσηνία καταλέγεται μεταξὺ τῶν 7 ἐπισκοπικῶν ἐδρῶν τῆς Πελοποννήσου, ἥτοι Κορίνθου, Ἀργους, Λακεδαιμόνος, Μεσσηνίας, Μεγαλοπόλεως, Τεγέας καὶ Πατρῶν², ἀναφέρονται δὲ καὶ ἐπίσκοποι αὐτῆς συμμετασχόντες καὶ συνυπογράψαντες τὰ πρακτικὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων.

Οὕτω ὑπὸ τοῦ Le Quien³ μνημονεύονται διὰ τὴν ἐξεταζομένην περιόδον οἱ ἑξῆς δύο ἐπίσκοποι Μεσσηνίας:

1) Ἀλέξανδρος. Οὗτος ὑπέγραψε τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου τῆς Σαρδικῆς τοῦ 343, ἐνθα αἱ ὑπογραφαὶ (ὡς παρέχει καὶ ὁ Duchesne⁴) εἶναι λίαν παραμορφωμέναι. Ἐκεῖ λοιπὸν ὁ Ἀλέξανδρος ἀναγράφεται ὡς Alexander ab Achaia de Morenis, ὅπερ ὁ Le Quien διορθώνει εἰς «de Messeniis ἢ de Messene, ἀπὸ Μεσσηνίας». Ὁ Mansi⁵ ὅμως, ὀρθότερον, ἀκολουθῶν γραφὴν ἄλλου κώδικος λέγοντος Alexander Cyparensis Achaiae διορθώνει εἰς «Alexander Cyparissensis» ἥτοι ὁ Κυπαρισσίας, πόλεως ἀναφερομένης καὶ ἐν τῷ Συνεκδήμῳ τοῦ Ἱεροκλέους⁶. Πρόκειται λοιπὸν οὐχὶ περὶ τῆς Μεσσηνίας ἀλλὰ περὶ τῆς Κυπαρισσίας, ἐπισκοπῆς μνημονευομένης ὑπὸ

ἐναντίον των ὁ Στελίχων. Διὰ τὰ μεταβῶσιν ὅμως ἀπὸ τὴν Σπάρτην ἕως ἐκεῖ οἱ Γότθοι θὰ πρέπει νὰ διέσχισαν καὶ τὴν Μεσσηνίαν (βλ. σχετικῶς καὶ J. Finlay ἐν Speculum 7, 1932, σ. 477) μεγάλας ἐπιφέροντες ζημίας εἰς τὰ ἐπιφανῆ τῶν Ἑλλήνων ἱερὰ (Σπ. Λάμπρου. Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Γ', ἐν Ἀθήναις, σ. 383) μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν πιθανώτατα καὶ τὰ τῆς Μεσσηνίας. Ταῦτα θὰ εἶχον ὑποστῇ ἤδη ζημίας καὶ ἐκ τοῦ κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος (395) ἐπισυμβάντος μεγάλου σεισμοῦ τῆς Πελοποννήσου: βλ. Ζώσιμον, Ἱστορία Νέα IV, 18 (Βόννης σ. 192).

¹ Hieroclis, Synecdemos, ἐκδ. Burckhardt, 1893 σ. 10 (647, 14) ἐκδ. Honigmann, Bruxelles 1939, σ. 18 (647, 14).

² L. Duchesne, Les anciens évêchés de la Grèce, Mém. d'Archéol. et d'Hist. 15, 1895, σ. 378 σημ. 1.

³ Le Quien, Oriens Christianus II, Parisiis 1740, σ. 195-196.

⁴ Les anciens évêchés de la Grèce, Mélanges d'Arch. et d'Histoire 15, 1895, σ. 378 σημ. 2.

⁵ J. D. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio, Florentiae 1761 (=Paris καὶ Leipzig 1901) VI, σ. 1220.

⁶ E. Honigmann, Le Synecdemos d'Hiérôklès, Bruxelles 1939, σ. 18 (648, 1).

τοῦ Τακτικοῦ τοῦ Παρισιοῦ κώδικος 1555 A¹ (14^{ου} αἰῶνος), τοῦ ὁποίου ὅμως μεγάλως ἀμφισβητεῖται ἡ ἱστορικὴ ἀξία².

2) Ἰωάννης. Οὗτος παρέστη: α) εἰς τὴν β' ἐν Ἐφέσῳ (τὴν λεγομένην ληστρικὴν) Σύνοδον τοῦ 431³, ἣν καὶ ὑπέγραψε. β) Εἰς τὴν Δ' ἐν Χαλκηδόνι (τοῦ 451) Οἰκουμενικὴν Σύνοδον⁴. Ὁ Ἰωάννης οὗτος ἀνήκει εἰς τοὺς 4 νέους πελοποννησιακοὺς ἐπισκόπους (Ὁφέλιμον Τεγέας, Ὀνήσιμον Ἀργους, Πατρῶν Ἰωάννην), οἵτινες ἀπετέλεσαν μετὰ τοῦ ἀρχαίου Μεγάρων Νικίου λαμπρὸν ἐπισκοπικὸν σύστημα περὶ τὸν μητροπολίτην Κορίνθου, Πέτρον⁵. γ) Ὑπογράφει ἐπίσης καὶ εἰς ἐπιστολὴν Συνόδου, τοῦ 458 τῆς ἐπαρχίας Κορίνθου, πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Α' τὸν ἐπιλεγόμενον Μακέλλην⁶.

Πρέπει ἐνταῦθα νὰ μνημονευθῇ, ὅτι καὶ τρίτος ἐπίσκοπος Μεσσηνίας, Ἀθανάσιος, ἀναφέρεται ὑπὸ τινων⁷ ὡς μετασχὼν τῆς Δ' ἐν Χαλκηδόνι Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Ἀθανάσιος, πράγματι, Μεσσηνίας ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Schwartz⁸. Τὸ Μεσσηνίας ὅμως τοῦτο ἐγγράφη προφανῶς ἐσφαλμένως ἀντὶ

¹ G. Konidaris ἐν Χαριστ. εἰς Ἀ.Κ. Ὁρλάνδον Δ', 1967-68, σ. 247 ἐ.

² Ὁ κώδιξ οὗτος κατὰ μὲν τὸν De Boor (Zeitschr. für Kirchengeschichte XII, 1891, σ. 520) καὶ τὸν Gelzer (Die kirchliche Geographie Griechenlands ἐν Zeitschr. für Wissensch. Theologie 25, 1892, σ. 419 ἐ.) χρονολογεῖται ἀπὸ τῆς α' περιόδου τῆς Εἰκονομαχίας. Ὁ Ν. Βέης (Beiträge zur kirchlichen Geographie Griechenlands, Oriens Christ. IV, 1914, σ. 238) τὸν τοποθετεῖ πρὸ τοῦ 723. Ὁ Γ. Κονιδάρις (Μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἴκου. Πατριαρχείου, Texte u. Forschungen ἀρ. 13 (1934) σ. 26 καὶ 84) μεταξὺ 723 καὶ 748. Τέλος ὁ Μητροπολίτης Ἀθηναγόρας (Τὸ τακτικὸν τοῦ ὑπ' ἀρ. 1555 Α παρισιοῦ κώδικος καὶ τὸ βιβλίον τοῦ κ. Κονιδάρι. Νέα Σιών, Ἱεροσόλυμα 1936, σ. 23 τοῦ ἀνατύπου) μεταξὺ 543 καὶ 640. Τόσον ὁ Duchesne (ἐ. ἀ. σ. 381) ὅσον καὶ ὁ Δ. Α. Ζακυθηνός (Le Despotat grec de Morée II, 1935, σ. 149 σημ. 1) θεωρεῖ τὰς πλείστας τῶν ἀνωτέρω χρονολογιῶν ἐπιφαλεῖς. Πάντως, κατὰ τὸ Τακτικὸν τοῦτο, ὑφίσταντο ἐν Πελοποννήσῳ δύο ἀνεξάρτητοι ἀρχιεπισκοπαί, ἡ τῶν Πατρῶν καὶ ἡ τῆς Ἀρκαδίας, καὶ ἡ Μητρόπολις Κορίνθου μὲ 32 ὑποτεταγμένας ἐπισκοπάς.

³ Le Quien, ἐ. ἀ. σ. 195-196.

⁴ Le Quien, ἐ. ἀ. Πρῶξις πρώτη: Mansi VI σ. 578 (Ἰωάννου Μεσσηνίας). Schwartz, Acta Consil. Oecum. II, 1, 1, σ. 64—Πρῶξις δευτέρα: Mansi VI, σ. 847 (Ἰωάννου τῆς Μεσσηνίας τῆς Ἀχαΐας). Schwartz II, 1, 1, σ. 80. Ἐπίσης Schwartz II, 1, 2, σ. 150 (Ἰωάννης ἐπίσκοπος πόλεως Μεσσηνίας ὁρίσας ἐπέγραψε).

⁵ Herzberg, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (μετάφρ. Π. Καρολίδου) Γ' 1902, σ. 544.

⁶ Le Quien, ἐ. ἀ. σ. 197. Πρβλ. καὶ Duchesne, ἐ. ἀ. σ. 378.

⁷ Π. Κομνηνοῦ, Λακωνικά, ἐν Ἀθήναις 1896, σ. 286. Δ. Χρ. Δουκᾶκης, Κατάλογος ἐπισκόπων Μεσσηνίας καὶ Ἀνδρούσης, Ἐκκλησιαστικὸν Φῶς, τ. Β' 1908, σ. 340-342.

⁸ Acta Concil. Oecumenicorum II, 1, 2, σ. 4 (ἀρ. 67): Ἀθανασίου Μεσσηνίας.

τοῦ Μοσύνων, ὅπερ παρέχει ὁ Mansi¹ δηλ. τῆς ἐν Φρυγίᾳ ἐπισκοπῆς². Καὶ δὲν ἠδύνατο νὰ ἔχη τὸ πρᾶγμα ἄλλως, ἀφοῦ κατὰ τὴν αὐτὴν Δ' Οἰκου-
μενικὴν Σύνοδον ὡς ἐπίσκοπος Μεσσήνης ὑπογράφει, ὡς εἶδομεν, ὁ Ἰωάν-
νης. Ἀποκλείεται λοιπὸν τοῦ καταλόγου καὶ ὁ Ἀθανάσιος, ἀπομένοντος οὕτω
μόνον τοῦ Ἰωάννου.

Μεταξὺ 600 καὶ 800 ἔχομεν τὰς σλαβικὰς ἐπιδρομὰς, αἵτινες τόσῃ ἐκ-
κλησιαστικῇ³ καὶ δημογραφικῇ ἀναστάσει ἐπέφερον εἰς τὴν Ἑλλάδα⁴.
Τότε τινὲς τῶν μεσογειῶν ἐπισκοπῶν — Μεγαλοπόλεως, Τεγέας, Μεσσήνης —
ἐξαφανίζονται⁵, ἄλλαι ὁλοσχερῶς (Μεγαλόπολις) καὶ ἄλλαι ἐπ' ὀλίγον. Διὰ τοὺς
μετὰ τὸ 800 χρόνους ὁ Le Quien ἀναφέρει ἐπίσκοπον Μεσσήνης Φίλιππον,
μετασχόντα τῆς λεγομένης Φωτιανῆς ψευδοσυνόδου Μητροπολιτῶν τοῦ 879⁶.
Ἄλλ' ὡς ὑπεστήριξεν ἤδη ὁ A. Bon⁷ «ὅλαι αἱ μνεῖται ἀρχιεπισκοπῆς Μεσσή-
νης⁸, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τοὺς καταλόγους, ἀφορῶσιν εἰς τὴν Μεσσήνην τῆς
Θράκης⁹ καὶ ὄχι εἰς τὴν ἀρχαίαν Μεσσήνην τῆς Πελοποννήσου». Ἡ τελευ-
ταία αὕτη περιέπεσεν ἀργότερον εἰς τὴν τάξιν ἀπλοῦ χωρίου, ὀνομαζομένη
κατὰ τὸν 10^{ον} αἰῶνα Βουρκάνο, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ Βίου Ὁσ. Νίκω-
νος τοῦ Μετανοεῖτε¹⁰. Τοπωνύμιον Βουλκάνη ἀναφέρεται εἰς τὸ χρο-
νόβουλλον τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου¹¹ τοῦ 1301, ἄγνωστον ὅμως
ἂν πρόκειται περὶ τοῦ ἰδίου μέρους. Τὸ ὄνομα Μεσσήνη συνεχωνεύθη πρὸς

¹ VI σ. 1063.

² Real Encyklop. XVI σ. 376 (Ruge, ἐν λ. Mos(s)yna).

³ Βλ. σ. F. Dvornik, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, σ. 240-41.

⁴ Δ. Α. Ζακυθηνού, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, 1945.

⁵ Ὁ κώδιξ τῆς Μητροπόλεως Λακεδαιμονίας τοῦ 1755 ἀναφέρει ὅτι ἐν ἀντιθέ-
σει πρὸς τὴν Τεγέαν, τὴν Μαντίνειαν καὶ τὸ Μουχλί, αἱ ἄλλαι παλαιαὶ πόλεις πόλεις
τῆς Πελοποννήσου ὡς ἡ Ἀρκαδία (Κυπαρισσία), ἡ Μεγαλόπολις καὶ ἡ Μεσσήνη «ἐγι-
ναν ἐρείπια» (J. A. C. Buchon, Recherches historiques sur la Principauté
française de Morée I, Paris 1845, Annexe A, σ. LXXVII).

⁶ Mansi, ἔ.δ. τόμ. XVIIA καὶ XVIIIA, σ. 373.

⁷ Le Péloponnèse byzantin, Paris 1951, σ. 123, σημ. 1.

⁸ Ὡς π.χ. καὶ ἡ τῆς Συνόδου τῆς Κων/λεως κατὰ τῆς αἰρέσεως τῶν Βογομί-
λων, ἡ συγκληθεῖσα τὸ 1147 ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Κοσμᾶ τοῦ Ἀττικοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν
ὑπογράφει ὁ εὐτελής Μητροπολίτης Μεσσήνης Ἰωάννης ὁρίσας ὑπέγραψα. Mansi, ἔ.δ.
τόμ. XXI, σ. 708. Δέων Ἀλλάτιος, De Concensu, κεφ. II.

⁹ Τοιαύτη μεσαιωνικὴ πόλις ὑπῆρχε πράγματι εἰς Ἀν. Θράκην, Ν.Α. τῆς Ἀρκα-
διουπόλεως (βλ. Α. Σ. Σαμποθράκη ἐν ΜΕΕ τ. 17, 1931, σ. 11) ἀποικισθεῖσα
κατὰ τινὰ παράδοσιν ὑπὸ ἀποίκων Μεσσηνίων ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀττίλα κα-
ταστραφείσης (τὸ 443 μ.Χ.) ἀρχαίας Δρουζιῦπάρας καὶ ἔχουσα ἀνεξάρτητον ἐπισκοπὴν.

¹⁰ Ἐκδ. Σπ. Λάμπρου, Νέος Ἑλληνομν. Γ', 1906, σ. 161: Μιούνης, ἣν καὶ
Βουρκάνον ἐγχωρίως καλοῦσιν.

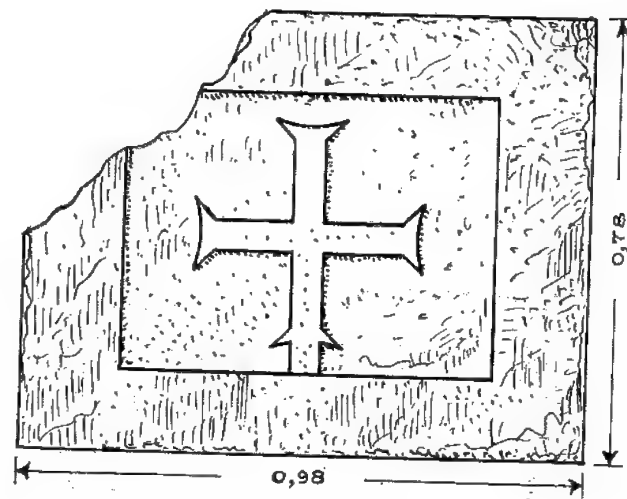
¹¹ Miklosich-Müller, Acta et Diplomata V, 1887, σ. 164.

τὸ τῆς Ἰθώμης, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Φραντζῆ¹, ὅστις ὁμιλεῖ
«περὶ τῆς ἰχυροτάτης Ἰθώμης, ἣ καὶ Μεσσήνη ἐκαλεῖτο» λέγει δὲ περαιτέρω²
«καὶ Ἰθώμη, ἣ νῦν λεγομένη Μεσσήνη».

ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Κινητὰ

Μεταβαίνομεν τώρα εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν περισωθέντων κινητῶν χρισ-
τιανικῶν μνημείων τῆς Μεσσήνης. Ἐκ τούτων ἄλλα μὲν εἶχον εἰσαχθῇ πα-
λαιότερον εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν συλλογὴν Μαυροματίου, ἄλλα δέ, εὑρεθέντα
κατὰ τὰς ἀναζητήσεις μου ἐπὶ τῆς ὑπερθεῖν τῶν ἀνασκαφῶν κλιτύος, ἐφρόν-
τισα νὰ μεταφερθοῦν εἰς ταύτην. Τέλος ἐν ἐξ αὐτῶν εἶναι ἐντοιχισμένον εἰς
τὸν ναὸν Ἀγ. Ἰωάννου Ριγανᾶ Μαυροματίου, ἄλλο δὲ πάλιν ἀπειτοιχίσθη ἐκ

Εἰκ. 1. Μαρμάρινον θωράκιον.

τῆς ἐντὸς τοῦ χωρίου οἰκίας Ἀδάμη, ἀποκείμενον τώρα καὶ αὐτὸ εἰς τὴν ἀρ-
χαιολογικὴν συλλογὴν. Τὰ γλυπτὰ εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον μαρμάρινα, πλήν
τινῶν ἐκ λευκῆς σκληρᾶς πέτρας. Διακρίνονται εἰς παλαιοχριστιανικά καὶ εἰς
βυζαντινά.

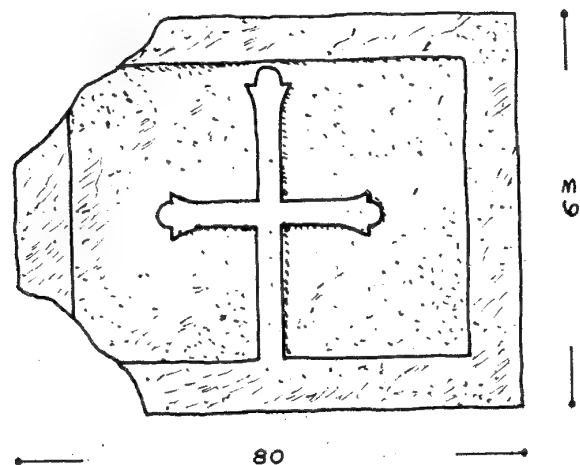
Ι. ΤΑ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ εἶναι θωράκια, κιονόκρανα ἢ ἐπιθήματα
καὶ ἐπιγραφαί.

Α'. Θωράκια. Τοιούτων διεσώθησαν τέσσαρα τεμάχια. Ἐξ αὐτῶν
τὸ τῆς εἰκ. 1, διαστάσεων 0.78 × 0.98 μ. καὶ πάχους 0.11, εἶναι μαρμάρινον

¹ Βιβλ. Β', κεφ. 2,30 (Βόννης σ. 132,10).

² Βιβλ. Β', κεφ. 2,30 (Βόννης σ. 133,7).

καὶ κολοβὸν κατὰ τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν. Φέρει κατὰ τὴν μίαν του ἐπιφάνειαν ἀνάγλυπτον ἰσοσκελῆ σταυρὸν, περιβαλλόμενον ὑπὸ λείου, ἐλαφρῶς ἐξέχοντος πλαίσιου, πλάτους ἄνω καὶ κάτω 0.135 καὶ πλαγίως 0.165 μ.

Εἰκ. 2. Μαρμάρινον θωράκιον.

Αἱ κεραῖαι τοῦ σταυροῦ εἶναι μᾶλλον πλατεῖαι (0.055 μ.) εὐρυνόμεναι κατὰ τὰ ἄκρα καὶ καταλήγουσαι εἰς ἀκίδας. Τὸ κάτω μέρος τοῦ κατακορύφου σκέ-

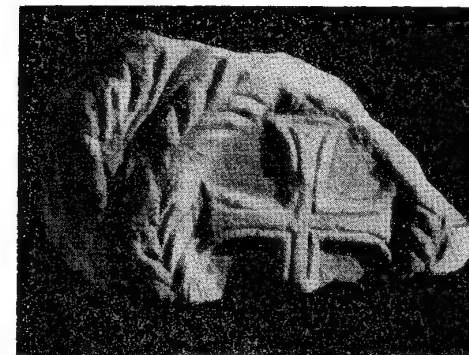

Εἰκ. 3. Θραῦσμα ἀναγλύφου θωρακίου.

λους προεκτεινόμενον σχηματίζει εἶδος βάσεως. Εἶναι τοῦ τέλους τοῦ 4ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰῶνος. Ἐχρησιμοποιήθη ὡς καλυπτῆριος πλάξ τοῦ ἐν τῷ νάρθηκι τοῦ Ἀγ. Νικολάου ἀρκοσολίου (βλ. κατωτέρω). Ἔτερον ὅμοιον

τεμάχιον ἐχρησιμοποιήθη καὶ εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ αὐτοῦ ἀρκοσολίου (βλ. τομὴν Ἀγ. Νικολάου κατωτέρω).

Τὸ θωράκιον τῆς εἰκόνος 2 εἶναι μαρμάρινον, κολοβὸν ἀριστερά, ἄνω καὶ κάτω. ἔχει διαστάσεις 0.63×0.80 μ. καὶ πάχος 0.08 μ. Φέρει καὶ αὐτὸ ἐν τῷ μέσῳ τῆς μιᾶς πλευρᾶς ἀνάγλυπτον σταυρὸν περιβαλλόμενον ὑπὸ λείου πλαίσιου, πλάτους 0.08 μ. Αἱ τρεῖς κεραῖαι τοῦ σταυροῦ του (πλάτους

Εἰκ. 4. Θραῦσμα ἀναγλύφου θωρακίου.

0.035 μ.), διευρυνόμεναι καὶ ἐδῶ κατὰ τὰ ἄκρα, καταλήγουσιν εἰς ἀκίδας, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται ἡμικυκλικὴ ἀπόφυσις. Εὐρέθη τὸ 1964 εἰς τὸν ἐπὶ τῆς κλιτύος ἀγρὸν τῆς Μπετζέχως Μπαλοπούλου. Εἶναι τοῦ 6ου πιθανῶς μ.Χ. αἰῶνος.

Δύο ἄλλα τεμάχια θωρακίων (εἰκ. 3 καὶ 4) εἰκονίζουσιν ἰσοσκελεῖς σταυροὺς περιβαλλομένους ὑπὸ κύκλου, ἐξ ὧν ὁ μὲν τῆς εἰκόνος 3 ἀποτελεῖται ἀπὸ διμερῆ ταινίαν, ὁ δὲ τῆς εἰκόνος 4 ἀπὸ παχὺν ἔξεργον φυλλοφόρον στέφανον. Ἀμφοτέρων οἱ σταυροὶ φέρουσιν ἐσωτερικῶς βαθείας χαραγὰς, ὁ μὲν ἀπλᾶς, ὁ δὲ διπλᾶς παρακολουθούσας τὸ περίγραμμα τῶν κεραίων. Σωζόμεναι διαστάσεις τοῦ μὲν τεμαχίου τῆς εἰκόνος 3 εἶναι 0.26×0.29 καὶ πάχος 0.09 μ. τοῦ δὲ τῆς εἰκόνος 4 εἶναι 0.29×0.17 μ. Τὸ ὑπ' ἀρ. 3, μαρμάρινον, εἶναι ἄγνωστον ποῦ εὐρέθη, τὸ δὲ ἐξ ἀσβεστολίθου τῆς ὑπ' ἀρ. 4 εἰκόνος εὐρέθη παρὰ τὴν ἀρχαίαν στοὰν Μπαλοπούλου¹. Εἶναι τοῦ 5ου τὸ μὲν καὶ τοῦ 6ου τὸ δὲ μ.Χ. αἰῶνος.

Β'. Κιονόκρανα καὶ ἐπιθήματα.

Ἐκ τούτων ἐν (εἰκ. 5) εἶναι ἐντοιχισμένον ὑπεράνω τοῦ παραθύρου τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἐν τῷ χωρίῳ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ. Ἀνήκει εἰς

¹ Ἀ. Ὀρλάνδος, ΠΑΕ 1958, σ. 183.

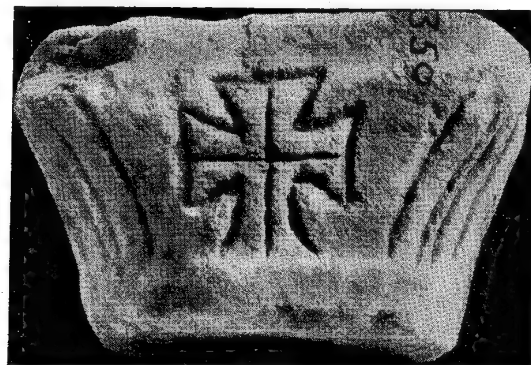
τὸν συνήθη μετὰ φύλλων ἀκάνθης τύπον, μικρῶν κιονοκράνων φερόντων ἐξηρητημένους καρπούς (;) κάτωθεν τῶν γωνιῶν τοῦ ἄβακος καὶ χρησιμοποιουμένων εἰς κιονίσκους τέμπλων. Ἀκριβῶς ὅμοιον παράδειγμα παρέχει κιονίσκος τῆς ἐν Λέσβῳ βασιλικῆς τοῦ Ἀφεντέλλη¹.

Εἰκ. 5. Κιονόκρανον κιονίσκου τέμπλου ἐντοιχισμένον εἰς ναὸν Ἀγ. Ἰωάννου Ριγανᾶ.

εὐρέθη ἂν ἴσκει πιθανῶς εἰς τὸ τέλος τοῦ 5ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου αἰῶνος.

Ἐπίθημα (εἰκ. 7 α - β) σχήματος ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος.

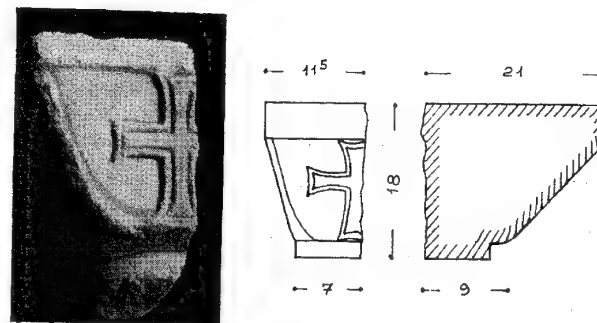
Εἰκ. 6. Κιονόκρανον ἐν τῷ Μουσείῳ.

Κολοβὸν κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ τε πλάτους καὶ τοῦ μήκους. Ὑψους 0.18 μ., σωζομένου μήκους ἄνω 0.24 μ. Φέρει κάτωθεν συμφυῆς τμήμα τοῦ κορμοῦ διαχωριστικοῦ κιονίσκου παραθύρου (ὑψ. 0.02 μ.). Ἐπὶ τῆς στενῆς προσθίας κεκλιμένης ἐπιφανείας του φέρει ἀνάγλυπτον σταυρὸν μετ' ἐσωτερικῶν ὁμο-

¹ Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 12, 1929, σ. 50 εἰκ. 53.

λόγων χαραγῶν. Ἄγνωστον ποῦ εὐρέθη. Εὐρίσκεται νῦν ἐν τῇ συλλογῇ. Εἶναι τοῦ 5ου ἢ τοῦ 6ου μ.Χ. αἰῶνος.

Ἐπίθημα ἐκ μαρμάρου σχήματος ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος (εἰκ. 8) κολοβὸν τὸ μήκος, ὕψους 0.30 μ., μεγίστου σωζ. μήκους 0.17, πλά-

Εἰκ. 7. Κολοβὸν ἐπίθημα κιονοκράνου ἐν τῷ Μουσείῳ καὶ τομὴ αὐτοῦ.

τους ἄνω 0.29 καὶ κάτω 0.27 μ. Φέρει ἐπὶ τῆς στενῆς κεκλιμένης πλευρᾶς του σταυρὸν, τύπου τοῦ κακῶς λεγομένου λατινικοῦ. Εἰς τὰ τέσσαρα ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἐλεύθερα διαμερίσματα εἰκονίζονται ἄνω μὲν ἁπλᾶ τρίφυλλα, κάτω δὲ τριπλᾶ. Εἶναι τοῦ τέλους τοῦ 5ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰῶνος. Ἀπετοιχίσθη ἐκ τῆς ἐν τῷ χωρίῳ οἰκίας Ἀδάμη.

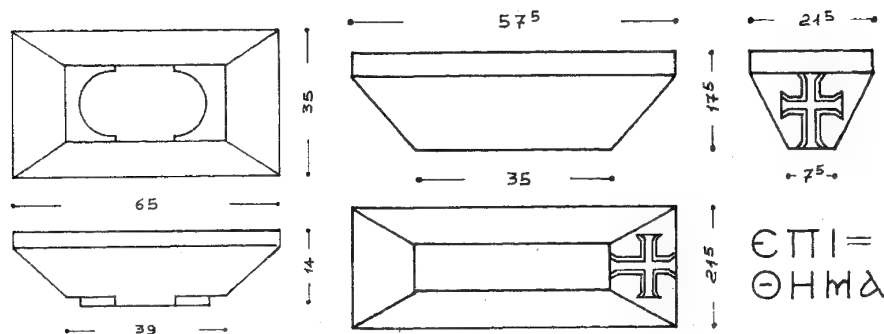
Μαρμάρινον ἐπίθημα διαχωριστικοῦ ἀμφικιονίσκου παραθύρου (εἰκ. 9) ἀποκείμενον ἐντὸς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ. Διατηρεῖται ἀκέραιον. Ἡ ἄνω του πλευρὰ ἔχει διαστάσεις 0.65 × 0.35, ἡ δὲ κάτω 0.39 × 0.18 μ. Τὸ ὕψος εἶναι 0.14 μ. Τοῦ κορμοῦ τοῦ ἀμφικιονίσκου τὸ συμφυῆς τμήμα ἔχει ὕψος 0.035 μ. Δὲν φέρει διάκοσμον καὶ εἶναι τοῦ 6ου πιθανῶς αἰῶνος.

Ἐπίθημα σχήματος ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος (εἰκ. 10). Διαστάσεις τῆς ἄνω πλευρᾶς του 0.575 × 0.215 μ., τῆς κάτω 0.35 × 0.075 μ. ὕψος 0.175. Φέρει ἐπὶ τῆς στενῆς κεκλιμένης πλευρᾶς του ἀνάγλυπτον σταυρὸν μετ' ἐσωτερικῶν ὁμο-

Εἰκ. 8 Ἀνάγλυφον ἐπίθημα κιονοκράνου.

πόκειται και αυτό ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου Ριγανᾶ τοῦ 5ου ἢ τοῦ 6ου μ. Χ. αἰῶνος.

Εἰκ. 9. Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου παραθύρου.

Εἰκ. 10. Ἐπίθημα κιονίσκου παραθύρου.

II. ΤΑ BYZANTINA γλυπτά εἶναι κοσμήται καὶ θωράκια :

Α'. Κοσμήτης ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κοσμούμενος δι' ἀλυσοειδοῦς πλοχοῦ, πολὺ καλῆς ἐργασίας, περιβαλλομένου ὑπὸ πλαισίον. πλάτους 0.030μ.

Εἰκ. 11. Τεμάχιον κοσμήτου μετ' ἀναγλύφου πλέγματος.

(εἰκ. 11). Μέγιστον σωζόμενον μῆκος 0.60, πλάτος 0.23 μ. Τὸ πάχος του κυμαίνεται μεταξὺ 0.105 καὶ 0.15 μ. Ὅμοια παραδείγματα κοσμητῶν ἔχομεν εἰς Σμύρνην καὶ Φιλαδέλφειαν¹. Ἀγνωστον ποῦ εὗρέθη.

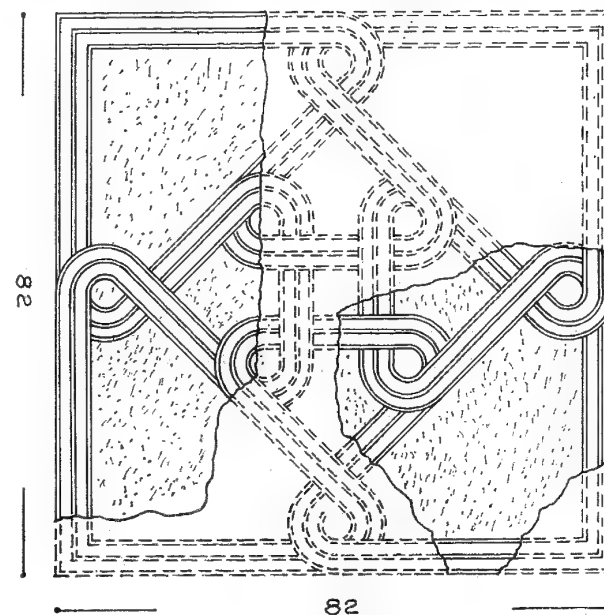
¹ Γ. Λαμπάκης, Οἱ ἑπτὰ ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως, Ἀθήναι 1909, σ. 180 εἰκ. 101, σ. 382 εἰκ. 186, σ. 383 εἰκ. 190, σ. 384 εἰκ. 199 καὶ 201.

β) Δύο κολοβά τεμάχια θωρακίων ἐκ σκληροῦ φαιοῦ ἀσβεστολίθου. Τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν χρησιμεύει ὡς κατώφλιον τῆς θύρας τοῦ νεκροταφείου, τὸ

Εἰκ. 12. Θραῦσμα βυζαντινοῦ θωρακίου.

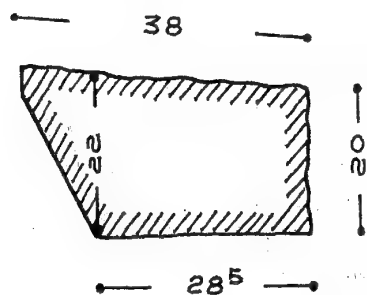
δὲ ἄλλο εὗρίζεται εἰς τὴν πρὸ τοῦ ναοῦ τοῦ νεκροταφείου αὐλήν. Τοῦ

Εἰκ. 13. Ἀναπαράστασις τοῦ θωρακίου τῆς εἰκόνος 12.

δευτέρου (εἰκ. 12) αἱ σωζόμεναι διαστάσεις εἶναι 0.41×0.48 καὶ τὸ πάχος

0.08 μ. Ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου σχηματιζομένου ἐκ τριμεροῦς ταινίας εἶναι ἐγγεγραμμένον τετράγωνον σχέδιον ἐκ τριμεροῦς ἐπίσης ταινίας, ἔχον κατὰ τὰς γωνίας καὶ τὰ μέσα τῶν πλευρῶν του κυκλικούς κόμβους συνδέσεως ἀφ' ἑνὸς πρὸς τὸ πλάσιον καὶ ἀφ' ἑτέρου πρὸς ἄλλο τι σχέδιον δυσδιάκριτον, καταλαμβάνον τὸ κέντρον τοῦ τετραγώνου. Προέρχεται πιθανῶς ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ ἐν τῷ νεκροταφείῳ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου (βλ. κατωτέρω). Ἡ ἀναπαράστασις εἰς εἰκόνα 13.

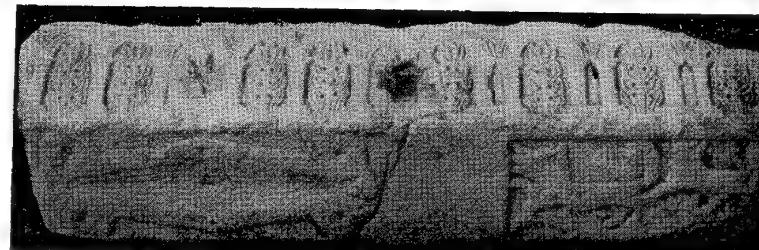
Εἰκ. 14. Τομή τοῦ κοσμήτου τῆς εἰκόνας 15.

0.38, ἡ δὲ κάτω 0.28 μ. Ἡ ἐμπροσθία κεκλιμένη ἐπιφάνειά των κοσμεῖται διὰ τοῦ λεγομένου μικρασιατικοῦ θέματος, ἥτοι σειρᾶς τοξυλλίων, ἐξ ὧν ἄλλα μὲν στηρίζονται ἐπὶ διδύμων, ἄλλα δὲ ἐπὶ ἀπλῶν κιονίσκων φερόντων βάσιν καὶ κιονόκρανον. Τὰ ὑπὸ τὰ τοξύλλια κενὰ πληροῦνται δι' ὑψικόρμων ἀνθεμίων ἀκάνθης εἰργασμένων διὰ τοῦ τρυπάνου. Ἐπὶ τινων τοξυλλίων ἐπεκάθηντο ἔξωρα διάτρητα κομβία, σήμερον ἡμικατεστραμμένα (εἰκ. 15α,β). Ἐπὶ τῆς κάτω ὀριζοντίας ἐπιφανείας, ἣτις ἦτο διακεκοσμημένη, ὑπάρχουσιν ἀκόσμητά τινα τετράγωνα, τὰ ὁποῖα ἤρχοντο εἰς ἐπαφὴν πρὸς τοὺς ἄβακας τῶν κιονοκράνων τῶν κάτωθεν κιονίσκων (εἰκ. 15β, γ). Τὰ μεταξὺ τῶν τετραγώνων τούτων κενὰ ἔφερον ἑλαφρὰν μᾶλλον διακόσμησιν ἐκ ζώων διωκόντων ἄλληλα (εἰκ. 15β) καὶ τινων γεωμετρικῶν σχημάτων, δυσδιακριτῶν, λόγῳ τῆς φθορᾶς τοῦ μαρμάρου (εἰκ. 15β καὶ γ). Ἐνεκα τῶν ἑξέργων κομβίων, ἅτινα φέρει, πρέπει τὸ ἐπιστύλιον τὰ χρονολογηθῆ μᾶλλον εἰς τὸν 12ον ἢ τὸν 13ον αἰῶνα.

Τὸ μετὰ παρατεταγμένων τοξυλλίων ἐπὶ διδύμων κιονίσκων διακοσμητικὸν θέμα ἐξακριβώθη ὑπὸ τοῦ δημοσιεύσαντος τὸ πρῶτον τοιαῦτα καθ. J. Strzygowski ὡς μικρασιατικόν¹, ἐφαρμοσθὲν ἤδη ἀπὸ τοῦ 10ου αἰ.

¹ Wiener Studien τ. XXIV, σ. 1 ἔ. καὶ πίν. V (Πέργαμον, Μαγνησία).

ῶνος. Καὶ εἶναι πράγματι τοιοῦτο διότι συναντᾶται κυρίως μὲν εἰς μικρασιατικὰ μνημεῖα¹, ἀλλ' ὅμως καὶ εἰς πλεῖστα τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ

Εἰκ. 15. Τεμάχια λοξοτμήτων ἐπιστυλίων τέμπλου. α: διακόσμησις κεκλιμένης ἐπιφανείας. β καὶ γ: ἡ αὐτὴ ἐπιφάνεια μετὰ τῆς κάτωθεν διακεκοσμημένης πλευρᾶς.

10ου αἰῶνος², χρησίς του δὲ συχνὴ ἐγένετο καὶ κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας³ (11ον ἕως 14ον).

¹ Ὡς π.χ. τῆς Σμύρνης: Ἀ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Γ', 1937, σ. 149 εἰκ. 22.

² Κοσμήτης τέμπλου ναοῦ Ἀσωμάτων Κίττας Μάνης (Ν. Δρανδάκης, Βυζαντιναὶ Τοιχογραφίαι τῆς Μέσας Μάνης, 1964, πίν. 14α).

³ Τέμπλον προθέσεως καθολικοῦ Μ. Ὁσ. Λουκά, ἀρχῶν 11ου αἰ. (Shultz)

III. ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

1. Ἐπὶ μικρᾷ πλακῶς ἐκ λευκοῦ χονδροκόκκου μαρμάρου δεξιὰ καὶ κάτω τετραυσιμένης. Διαστάσεις: ὕψος 0.22, πλάτος 0.195, πάχος 0.02 μ. Τὸ κείμενον ἔχει ὡς ἑξῆς (εἰκ. 16):

ἐνθάδε κεῖ-
ται Ἀντιοχίς
Θ(εο)ῦ δούλη πα-
σιφίλητος
ζήσασα ἔτη
Π (= 80)

Ὑψος γραμμάτων 0.025. Ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ Corpus τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μεσοσηνίας (IG V, 1, ἀρ. 1494). Ἀγνωστον ποῦ εὑρέθη. Εἶναι τοῦ 3ου ἢ τοῦ 4ου μ. Χ. αἰῶνος. Τὰ ἐν τέλει τῆς ἐπιγραφῆς χαραγμένα τρία φύλλα κισσοῦ, εἶναι συνήθη καὶ εἰς ρωμαϊκὰς καὶ πρωίμους παλαιοχριστιανικὰς ἐπιγραφάς (ὡς π.χ. τῆς Πάτμου¹, τῆς Κρήτης² καὶ ἀλλαχοῦ).

2. Ἐπιγραφή εὐρεθεῖσα κατὰ τὴν διάνοξιν ἀποχετευτικῆς τάφρου βο-
ρείως τῆς Ἀγορᾶς, ἀντικαταστησάσης τὸν διὰ μέσου τῆς Ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας

καὶ Barnsley, The Monastery of St. Luc, 1901, πίν. 22), κοσμήτης τέμπλου ναοῦ εἰς ΒρέσθENA Λακωνίας, 12ου αἰ. (:) (ἀδημοσίευτος), ἐπιστύλιον τέμπλου διακονικοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου Ἀπιδιάς τῆς Λακωνίας, 13ου αἰ. (Ἄ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Α', 1935, σ. 126, εἰκ. 1 καὶ 129 εἰκ. 4), κοσμήτης τέμπλου ναοῦ Κοιμήσεως Μαγούλας Σπάρτης (Ν. Δρανδάκης, Α.Ε. 1969, Χρονικά πίν. ΙΑ' καὶ σ. 11), κοσμήται τέμπλων ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρά, 14ου αἰ. (G. Millet, Mon. byz. de Mistra, Paris 1910, πίν. 49,3,6) καὶ τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρά, 14ου αἰ. (Millet, ἔ. ἀ. πίν. 48,6) ὡς καὶ κοσμήτης τοῦ ναοῦ Ἄγ. Ἀποστόλων εἰς Λεοντάρι, 14ου αἰ. (A. Orlandos, R.E.G. 34, 1921, σ. 174 εἰκ. 6D). Ἐπὶ τῶν πλείστων ἐξ αὐτῶν ὑπάρχουσι προσκεκολλημένα καὶ ἔξεργα κομβία (cabochons). Τὸ μοτίβο αὐτὸ εὐρίσκεται καὶ εἰς τὴν Δύσιν κατὰ τὴν Μεσοβυζαντινὴν ἐποχὴν μὲ κάπως παρῆλλαγμένους τοὺς κιονίσκους καὶ τὰ ὑπὸ τὰ τόξα κοσμήματα ὡς ἀποδεικνύει ὁ ἐν Μασσαλίας Μουσεῖον Borély, ἀνάγλυφος κοσμήτης (L. Blanc, Catalogue no. 50 καὶ F. Benoît ἐν Cah. Archéol. 10, 1959, σ. 43 εἰκ. 18).

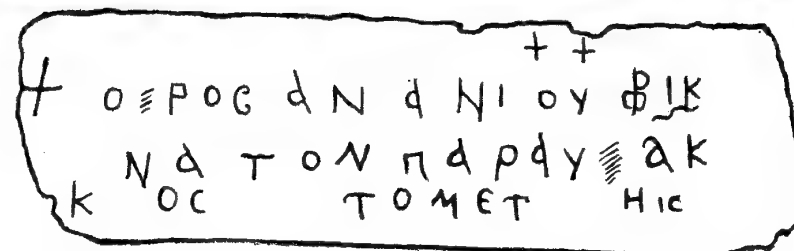
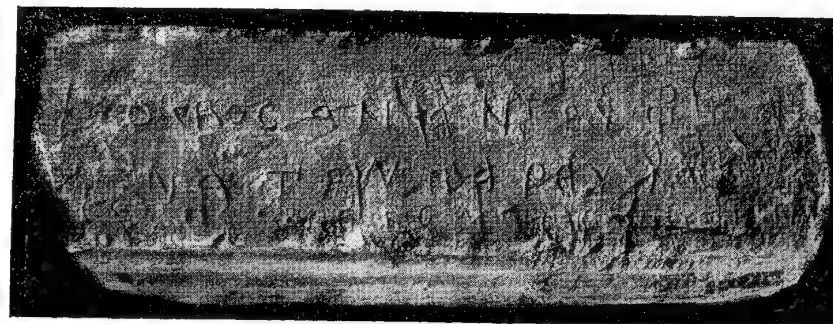
¹ Ἄ. Ὁρλάνδου, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἰ. βυζ. τοιχογραφία τῆς Μ. Ἀγ. Ἰω. Θεολόγου Πάτμου, Πραγμ. Ἀκαδ. Ἀθ. ἀρ. 28, Ἀθῆναι 1970, σ. 12.

² Ἐπιγραφή ἐκ τῆς βασιλικῆς Χερσονήσου (Ἄ. Ὁρλάνδος, ΠΑΕ 1959, σ. 225-227 εἰκ. 12 καὶ πίν. 177α, πρβλ. καὶ A.C. Bandy, The Greek Christian Inscriptions of Crete, Athens 1970, σ. 10).

Μεσοσηνίας διαρρέοντα χεῖμαρρον. Ἐλαξενύθη ἐπὶ ἀρχαίου κυματιοφόρου ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους. Διαστάσεις (βάσεως): ὕψος 0.23, πλάτος 0.83 μ. Ὑψος γραμμάτων: 0.03 μ. Τὸ ἀμελῶς χαραγμένον κείμενον αὐτῆς (εἰκ. 17) λέγει:

+ ὁρος Ἀνανίου Φρικ
ἵνα τον παραν[λ]ακ[ιστήν;]
κ... ος... το μετ... ης

Ἡ λέξις ὁρος καὶ ὁροι (= ὁρια περιοχῆς τινος) ἀπαντᾷ συνηθέστατα εἰς παλαιοχριστιανικὰς ἐπιγραφάς (πόλεων, ναῶν κλπ.)¹.

Εἰκ. 17. Χριστιανικὴ ἐπιγραφή ἐπὶ ἀρχαίου ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους.

Τὸ ἐν τέλει τοῦ πρώτου στίχου συμπλήρωμα τοῦ Φ καὶ τοῦ Ρ (εἰκ. 17) σημαίνει «πρεσβυτέρου»². Ὁ 2ος στίχος δύναται ἴσως νὰ συμπληρωθῇ: ἵνα τον παραν[λ]ακ[ιστήν ἀποτρέπῃ]. Ἡ λέξις παρανλακιστής, ἀνάλογος πρὸς τὴν παραλυσιστής, ἀπαντᾷ ἤδη κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα παρὰ Ἰωάννη τῷ Νηστευτῇ (593 μ.Χ.)³, σημαίνει δέ, κατὰ τὸν Sophocles¹ καὶ

¹ Βλ. σχετικὰς παραπομπὰς ἐν ABME τ. ΣΤ', 1948, σ. 12 καὶ σημ. 1,2,3,4, 5. Βλ. ἐπίσης H. Grégoire, Recueil des Inscr. grecques chrét. d'Asie Mineure, ἀρ. 60, 61, 243, 334. Mendel ἐν BCH 1901, σ. 55. L. Robert, Hellenica X, 1965, σ. 230 σημ. 1 καὶ A. C. Bandy, The Greek Christian Inscriptions of Crete, Athens 1970, σ. 90, ἀρ. 61.

² Πρβλ. Avi-Yonah, Abbreviations in Greek Inscriptions, Jerusalem-London 1940, σ. 110 (ἐπιγρ. Συρίας).

³ Migne, E. Π. τ. 88, στ. 1924C.

τὸ Πατριστικὸν Λεξικόν², τὸν κλέπτοντα τὴν γῆν τοῦ γείτονος διὰ μεταβολῆς τῆς θέσεως τῶν ὀριζουσῶν τὰ κτήματα αὐλάκων. Ἡ λέξις καὶ ἡ σχετικὴ τιμωρία τοῦ παραυλακιστοῦ ἀπαντᾷ συνηθέστατα εἰς μεταβυζαντινὰς εἰκόνας κολαζομένων τῆς Δευτέρας Παρουσίας³. Ὁ 4ος στίχος δὲν παρέχει νόημα. Ἀνήκει εἰς τὸν 4ον ἢ τὸν 5ον μ.Χ. αἰῶνα.

ΝΑ Ο Ι

Ἅγιος Νικόλαος. Τὸ νεκροταφεῖον τοῦ Μαυροματίου εὐρίσκειται ἐπὶ τῆς μεταξὺ τοῦ χωρίου καὶ τῆς ἀρχαίας πόλεως κλιτύος καὶ εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ ὕψους αὐτῆς, ἥτοι ὀλίγον ὑπεράνω τοῦ ἀρχαίου μεγάλου θεάτρου, ἐπὶ τοιχοπεριβλήτου πατώματος, τὸ κέντρον τοῦ ὁποίου καταλαμβάνει ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ὁ παλαιὸς οὗτος ναὸς δὲν σώζεται σήμερον ἀκέραιος ἀλλὰ μέχρις ὕψους 2.50 μ. περίπου. Ἐρειπωθεὶς ὑπὸ τῶν σεισμῶν συνεπληρώθη κατὰ τὰ ἄνω του μέρη καὶ ἐστεγασθῆ διὰ νέας ξυλίνης στέγης κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα.

Ὁ ναὸς ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον, ἐξωτερικῶν διαστάσεων: πλάτους 6.32 καὶ μήκους 10.60 μ. μὴ συμπεριλαμβανομένης τῆς πρὸς Ἀνατολὰς ἐξεχούσης τριπλεύρου ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, τὸ μέσον τμήμα τῆς ὁποίας ἐρειπωθὲν ἀνεκτίσθη ἐφοδιασθὲν διὰ νέου στενοῦ παραθύρου (εἰκ. 18). Ὁ ναὸς βαίνει ἐπὶ εὐθυνηρίας ἐκ σκληροῦ φαιοκυάνου ἀσβεστολίθου, ὁρατῆς κυρίως κατὰ τὴν δυτικὴν, τὴν νοτιαν καὶ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευράν. Ἡ εὐθυνηρία αὕτη, ὕψους 0.16-0.20 μ., ἔξέχει εἰς τὸ ἄνω αὐτῆς μέρος κατὰ 0.15 μ. λόγῳ τῆς πρὸς Ἀνατολὰς κλίσεως, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει τὸ ἔδαφος ἀποκτᾷ δὲ κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν καὶ τὸ ἱερὸν ἀκόμη μίαν χαμηλοτέραν βαθμίδα, ὕψους 0.38 καὶ νέαν ἐσοχὴν 0.13 μ.⁴ Τὴν πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν ἐπικοινωνοῦ-

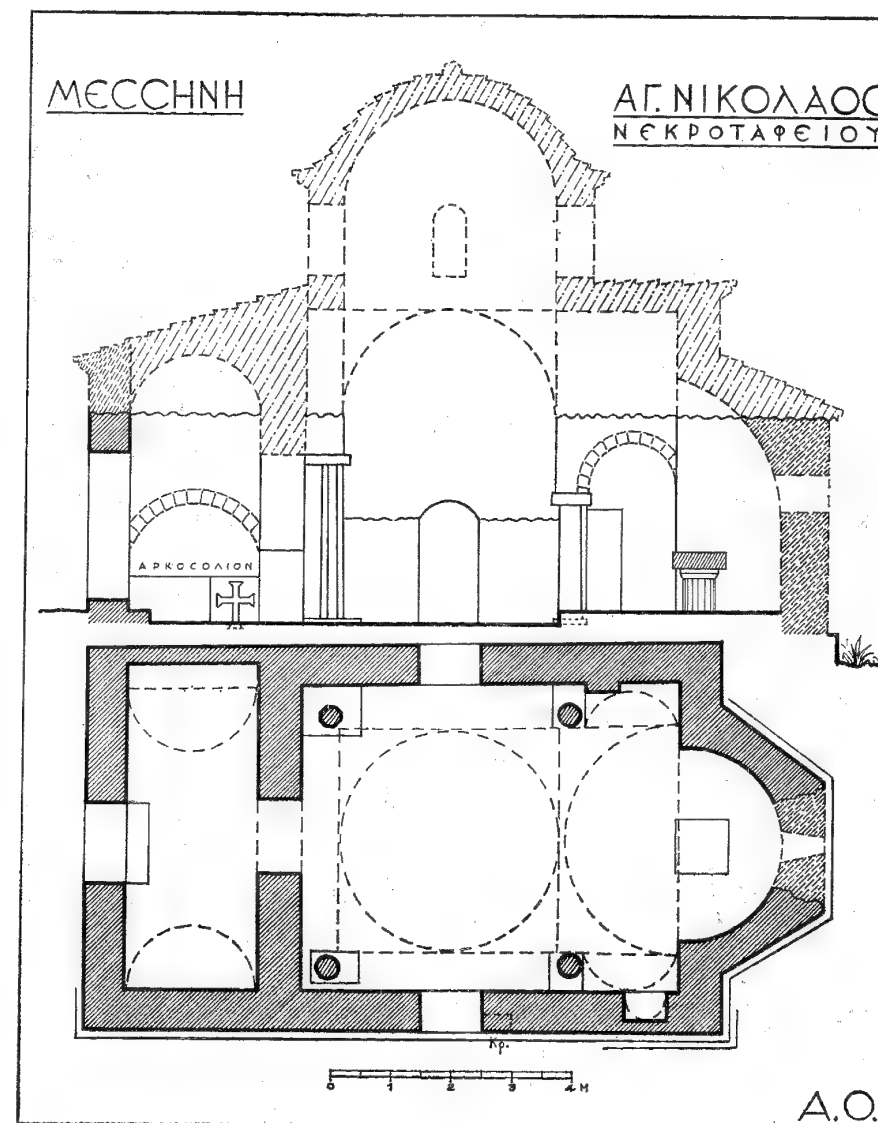
¹ Greek Lexicon of the Roman and Byz. Periods, New York 1900, ἐν λ.

² G. W. H. Lampe (ed.), A Patristic Greek Lexicon, τευχ. 4, Oxford 1965, ἐν λ.

³ Ὅπως π.χ. εἰς ναοὺς τῆς Κρήτης: εἰς Ἁγ. Παρασκευὴν Κίτρους Σελίνου, 1373 (G. Gerola - Κ. Λαοσιθιωτάκης, Τοπογραφικὸς κατάλογος τῶν τοιχογραφημένων ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης, Ἡράκλειον 1961, σ. 124), εἰς Ἁγ. Παρασκευὴν Τραχιναίου Καντάνου Σελίνου, 1362 (αὐτόθι, σ. 124), εἰς τὸν ναὸν Σωτήρος Κριτσᾶς Μεραμπέλλου (αὐτόθι, σ. 126), εἰς ναὸν Παναγίας Κριτσᾶς (Κ. Καλοκύρη, Κρητ. Χρον. 6, 1952, σ. 262). Ἐπίσης καὶ εἰς ναοὺς τῆς Κύπρου: εἰς ναὸν Παναγίας Φορβιωτίσσης Ἀσίνου, 14ον αἰ. (Κ. Χατζηϊωάννου, Ε.Ε.Β.Σ. 23, 1953, σ. 294) καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀντιφωνητοῦ, 14ον αἰ. (αὐτόθι, σ. 296).

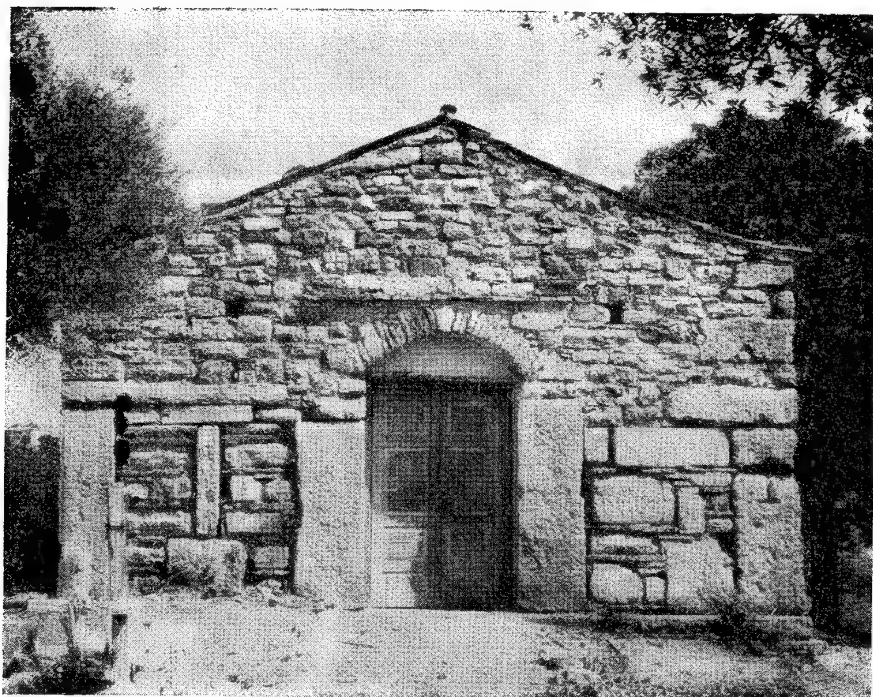
⁴ Κατὰ τὸν Στ. Οἰκονομάκη (Τὰ σωζόμενα Ἰθώμης, Μεσσήνης, ἐν Καλάμαις 1879, σ. 41) ὁ Ἅγιος Νικόλαος ἐκτίσθη ἴσως ἐπὶ τῶν βάσεων τοῦ ἀρχαίου ναοῦ τῶν Αἰγυπτιακῶν θεοτήτων Σαράπιδος καὶ Ἰσίδος, ὅπερ κατὰ Παυσανίαν (VI, 32,6) ἔκειτο πλησίον τοῦ θεάτρου, πρὸς τὸ ὅποιον γειννιάζει καὶ ὁ ναὸς τοῦ νεκροταφείου. Οὐδὲν ὅμως συγκεκριμένον ἀρχαῖον στοιχεῖον παρετήρησα εἰς τὴν ὑποδομὴν τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ.

νίαν τοῦ ναοῦ τελοῦσι σήμερον τρεῖς θύραι, ἐξ ὧν μία εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἀνοίγματος 1.30 μ. καὶ ἀνὰ μία ἐφ' ἐκάστης τῶν μακρῶν πλευ-

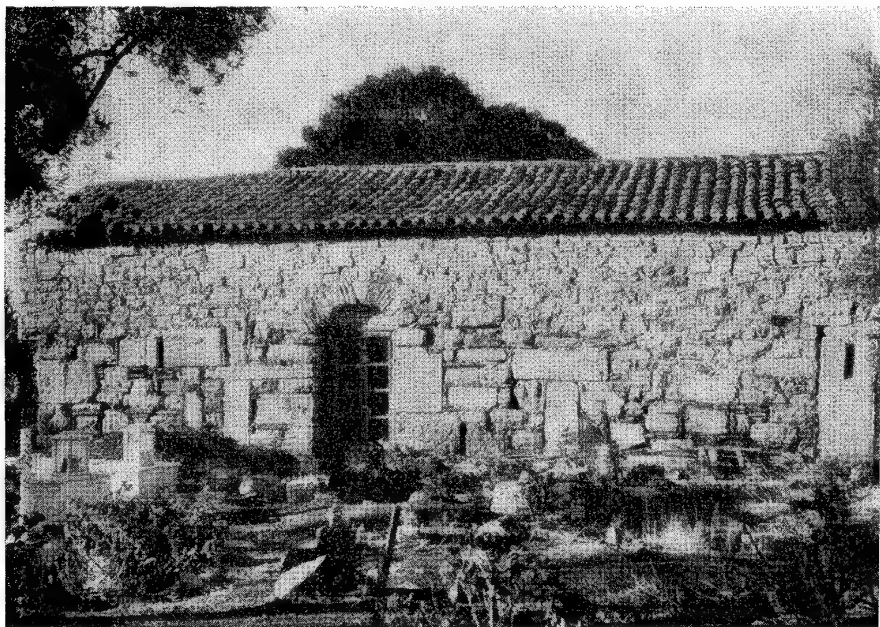

Εἰκ. 18. Κάτοψις καὶ τομὴ ἐν ἀναπαραστάσει τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

ρῶν, ἀνοίγματος 0.98 μ. Σήμερον καὶ αἱ τρεῖς αὗται θύραι φέρουσι μεταγενέστερα χαμηλωμένα πλίνθινα τοξωτὰ ὑπέρθυρα (εἰκ. 19,20). Οἱ σταθμοὶ τῶν

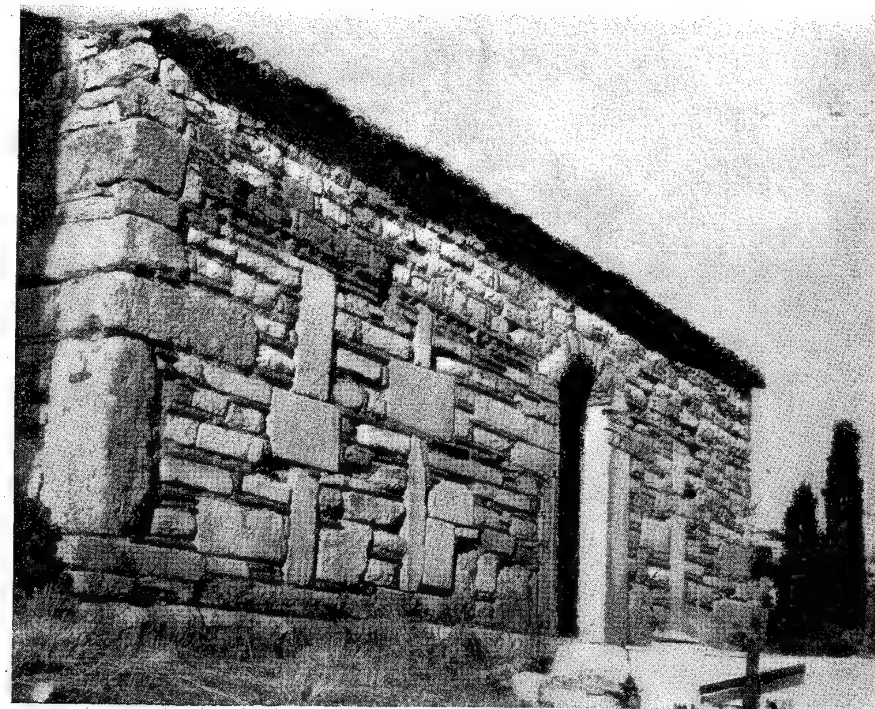

Εἰκ. 19. Δυτική πλευρά τοῦ Ἀγ. Νικολάου.

Εἰκ. 20. Βόρειος πλευρά τοῦ Ἀγ. Νικολάου.

θυρῶν, ὥς καὶ αἱ γωνίαι τοῦ κτηρίου, εἶναι ἐκτισμέναι διὰ μεγάλων λίθων εἰλημμένων προφανῶς ἐξ ἀρχαίων κτηρίων¹. Εἰς μάλιστα ἐκ τῶν σταθμῶν τῆς νοτίας θύρας, διαστάσεων $1.99 \times 0.50 \times 0.24$ μ. φέρει χαραγμένην τὴν ἐπιγραφὴν IG V, 1, ἀρ. 1469 (εἰκ. 18, κάτωφιν ἔνθα τὸ σημεῖον Κρ).

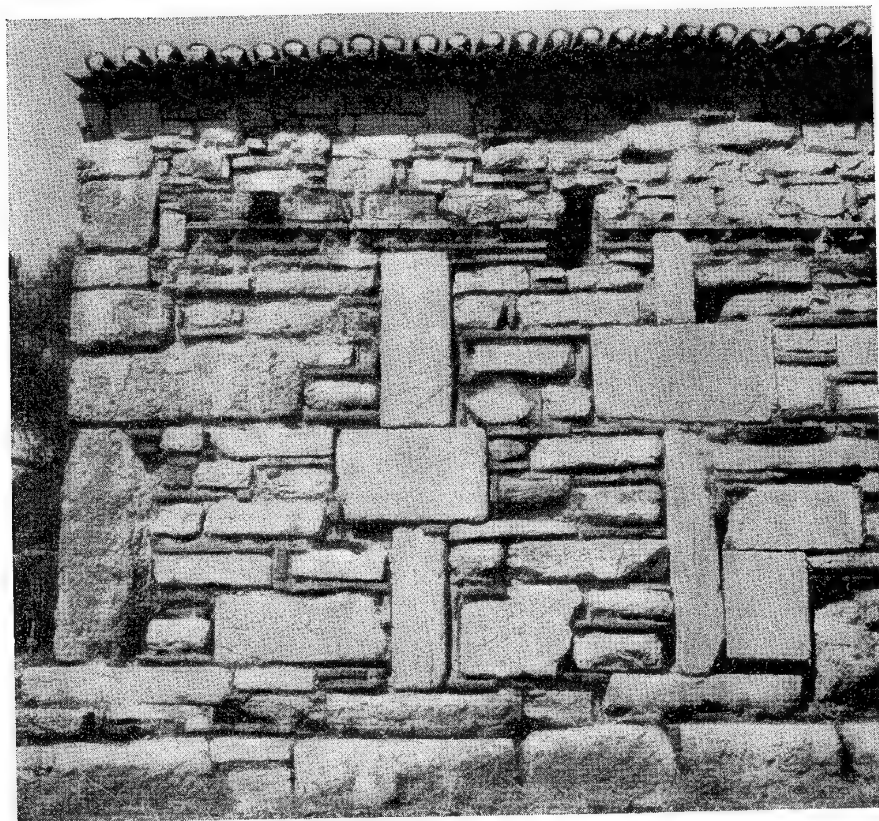

Εἰκ. 21. Νοτία πλευρά τοῦ Ἀγ. Νικολάου.

Ἰδιαιτέρας σημειώσεως ἄξιοι εἶναι οἱ ἐκ μεγάλων σκληρῶν ἀσβεστολίθων ἐσχηματισμένοι σταυροὶ οἱ παρεμβалλόμενοι εἰς τὴν τοιχοποιίαν τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου πλευρᾶς. Καὶ εἰς μὲν τὴν νοτίαν ὑπάρχουσιν ἐν ὅλῳ τρεῖς σταυροί, ἐξ ὧν δύο πρὸς Δ. τῆς θύρας καὶ εἰς πρὸς Α. αὐτῆς (εἰκ. 21). Εἰς δὲ τὴν βορείον πλευρὰν σώζεται εἰς σταυρὸς πρὸς Α. τῆς θύρας καὶ ἴσως δύο πρὸς Δ. αὐτῆς (εἰκ. 20), ἐξ ὧν ὁ εἰς διατηρεῖται κατὰ τὸ ἥμισυ. Ὅλοι οἱ σταυροὶ φθάνουν κάτω σχεδὸν μέχρι τῆς στάθμης τῆς εὐθυνητηρίας, εἶναι ὅμως ἀνόμοιοι τὸ σχῆμα καὶ ἀκανόνιστοι. Ἄνω οἱ σταυροὶ φθάνουν μέχρι μιᾶς ὀρι-

¹ Διαστάσεις λίθων τῶν σταθμῶν τῆς δυτ. θύρας : 0.59×1.63 μ. καὶ 0.56×1.83 μ. Γωνίαι, ΒΔ. : 0.45×1.63 μ., ΝΔ. : 0.60×1.23 μ.

ζοντίας ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 21, 22), ὃ μεσαῖος μάλιστα ἐξ αὐτῶν καὶ τὴν διακόπτει εἰς τὸ ἄνω του μέρος. Οἱ σταυροὶ ἀποτελοῦνται κατὰ μὲν τὰς κατακορύφους αὐτῶν κεραίας ἐκ δύο στενῶν καὶ ἐπιμήκων λίθων ¹, τὴν δὲ ἐγκαρσίαν ἐκ περίπου τετραγώνου λίθου ². Ἡ μεταξὺ τῶν σταυρῶν τοιχοποιία ἀπο-

Εἰκ. 22. Λεπτομέρεια τῶν σταυρῶν τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τῆς νοτίας πλευρᾶς.

τελεῖται ἐξ ὀριζοντίων στρώσεων πλακοειδῶν λίθων μικροῦ σχετικῶς πάχους (± 0.18 μ.) μετὰ παρεμβαλλομένων μόνον ὀριζοντίων πλίνθων, διαστάσεων πάχους 0.035 - 0.045 μ., καὶ μήκους 0.40 - 0.41. Ἡ ὀδοντωτὴ ταινία, συνολικοῦ πλάτους 0.17 μ. σωζομένη καλῶς κυρίως κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν καὶ ἐν μέρει τὴν ἀνατολικήν, ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ ναοῦ εἰς ὕψος

¹ Διαστάσεων : ὁ ἄκρος τῆς νοτίας πλευρᾶς 0.26×0.84 καὶ 0.36×0.95 μ. ἄνω. Ὁ δυτικῶς τῆς θύρας 0.23×1.25 καὶ 0.30×0.50 μ.

² Διαστάσεων : 0.48×0.76 καὶ 0.52×0.53 μ., εἰκ. 22.

2.50 μ. ἀπὸ τῆς εὐθυντηρίας. Ἐκτεινομένη ἐφ' ὅλης τῆς νοτίας πλευρᾶς, διακόπτεται ἀπὸ τὸ μεταγενέστερον ὑπέρθυρον τῆς πλαγίας θύρας καὶ συνεχίζεται εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος ἐπὶ τῆς τριπλεύρου κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἐξαφανιζομένη μόνον κατὰ τὸ πρόσθιον ταύτης τμήμα, ὅπερ, ὡς εἵπομεν, ἐρειπωθὲν ἀνεκτί-

Εἰκ. 23. Ὅψις τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ ΒΑ. Φαίνεται ἡ ὀδοντωτὴ ταινία ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς ἡμιεξαγώνου ἀψίδος.

σθῇ μεταγενεστέρως. Ἡ αὕτη ταινία ἐπανευρίσκεται εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος καὶ ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς τριγωνικῆς ἀψίδος καὶ ἔτι περαιτέρω ἐπὶ τοῦ μικροῦ τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἔνθα ὁμως κάμπτεται κατ' ὀρθὴν γωνίαν ἀνερχομένη πρὸς τὰ ἄνω κατὰ 0.40 μ. ἔνθα καὶ πάλιν κάμπτεται ὀριζοντίως (εἰκ. 23), ἵνα σταματήσει ὀλίγα ἑκατοστὰ πρὸ τῆς ΒΑ. γωνίας. Ἡ ταινία αὕτη θὰ συνεχίζετο ὀριζοντίως καὶ ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς, δὲν σώζεται ὁμως εἰς αὐτὴν ἐπειδὴ ἡ πλευρὰ αὕτη ἐρειπωθεῖσα διετηρήθη εἰς ὕψος πολὺ χαμηλότερον τῆς νοτίας, ἀνακτισθεῖσα ὑψηλότερον μεταγενεστέρως (εἰκ. 20). Δὲν σώζεται ἐπίσης ἡ ὀριζοντία ὀδοντωνὴ ταινία καὶ κατὰ τὴν δυ-

τικήν πλευράν, τῆς ὁποίας ἡ παλαιὰ τοιχοποιία διατηρεῖται μόνον μέχρις ὕψους 2 μ. τοῦ ὑπολοίπου πρὸς τὰ ἄνω μέρους ἀνακτισθέντος μεταγενεστέρως.

Ὁ κυρίως ναός. Τὸ ὀρθογώνιον τοῦ ναοῦ διαιρεῖται ἐσωτερικῶς (εἰκ. 18) εἰς νάρθηκα καὶ κυρίως ναὸν διὰ χονδροῦ τοίχου, πάχους 0.75 μ. Ὁ τοῖχος οὗτος ἀρχικῶς ἦτο ὑψηλός, ἀφῆνων κάτωθεν θύραν ἀνοίγματος 1.20 μ. Σήμερον ὁ τοῖχος οὗτος κατεδαφισθεὶς σώζεται μόνον μέχρις ὕψους 1.21 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους (εἰκ. 19). Ὁ νάρθηξ, εἰς τὸν ὁποῖον κατέρχεται τις διὰ δύο βαθμίδων ὕψους 0.15 καὶ 0.20 μ., θὰ ἐκαλύπτετο διὰ συνεχοῦς κυλινδρικής καμάρας βαίνουσας ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ εἶναι κατεσκευασμένον ἀρκοσόλιον, βάθους 0.50, εἰς τὸ ἐξέχον σαρκοφαγόσημον κάτω μέρος τοῦ ὁποίου εἶναι ἐντοιχισμένα ἄνω καὶ ἐμπρὸς παλαιοχριστιανικά θωράκια κοσμούμενα μὲ σταυρούς (εἰκ. 18), ὧν ἓν περιεγράψαμεν ὑπ' ἀρ. 1 εἰς τὸν κατάλογον τῶν κινητῶν εὐρημάτων (βλ. σ. 91).

Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 4.95 × 6.18 μ. εἰς τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ὁποίου ἀνοίγεται ἡ ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικῶς καὶ ἡμιεξάγωνος ἐξωτερικῶς κόγχη τοῦ ἱεροῦ, διαμέτρου 3.18 καὶ βέλους 1.78 μ., ἥτοι ἐλαφρῶς ὑπερυψωμένη. Ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχουν τέσσαρα ἐν τετραγώνῳ μαρμάρινα στηρίγματα: δύο δυτικὰ παρὰ τὰς πρὸς τὸν τοῖχον τοῦ νάρθηκος γωνίας καὶ δύο ἀνατολικά εἰς ἀποστασιν 1.52 μ. ἀπὸ τοῦ τοίχου τοῦ ἱεροῦ. Ἐπειδὴ τὰ στηρίγματα ταῦτα σχηματίζουν περίπου κανονικὸν τετράγωνον θὰ πρέπει νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἐβιάσασθον ὑπεράνω τρουῖλλον¹, τῇ μεσολαβήσει τεσσάρων ἀβαθῶν καμαρῶν, ὧς ἐν τῇ συνημμένῃ κατόψει καὶ τομῇ ἐν ἀναπαραστάσει ἐμφαίνεται (εἰκ. 18).

¹ Ὁμοία παραδείγματα στηρίξεως τρουῖλλον ἐπὶ κυλινδρικῶν στηριγμάτων τοποθετημένων παρὰ τὰς γωνίας καὶ τοὺς τοίχους μονοῦ αἰθούσης παρέχουσιν οἱ ἐξῆς ναοί: Τὸ καθολικὸν τῆς παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην μονῆς Περιστερῶν ('Α. Ὁρλάνδος, ABME τ. Α', 1935, σ. 179 εἰκ. 1-2), ὁ παλαιότερος ναῖσκος τῆς Παρηγορητίσσης Ἀρτης ('Α. Ὁρλάνδος, Ἡ Παρηγορητίσσα, Ἀθήναι 1963, σ. 22, εἰκ. 15), ὁ ναὸς Ἀγ. Νικολάου Kursumlija, 1168 (G. Millet, L'ancien art Serbe, Paris 1919, σ. 52 εἰκ. 39), ὁ ναὸς Ἀγ. Λουκά εἰς Cattaro, 1195 (G. Millet, ἔ. ἀ. σ. 51, εἰκ. 37 καὶ Sas-Zaloziecky, Die byz. Baukunst in den Balkanländern, München 1955, πίν. VIII, 5), ὁ ναὸς τοῦ Kalenik (Millet, ἔ. ἀ. σ. 182, εἰκ. 218), ὁ ναὸς τοῦ Krusevac (G. Millet, ἔ. ἀ. σ. 164, εἰκ. 190), ὁ ναὸς τοῦ Smederevo (Millet, ἔ. ἀ. σ. 154, εἰκ. 177), ὁ ἐν Μεσημβρίᾳ ναὸς τῶν Ἀρχαγγέλων, 14^{ου} αἰ. (A. Rachénon, Églises de Mésemvrie, 1932, σ. 80 εἰκ. 46), τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Κρούπα Π. Σερβίας (A. Skobran, Manastir Kroupa, Beograd 1968, σ. 23, εἰκ. 6). Ἐφηρμοσθῇ ἐπίσης καὶ εἰς τρουλλοφόρους νάρθηκας ναῶν, Ἀγ. Ἀνδρέου ἐν Κρίσει, 6^{ου} αἰ. (A. Millingen, Byz. Churches in Con/ple, London 1912, σ. 119, εἰκ. 37), Ἀρχαγγέλων ἐν Σίγγῃ τῆς Βιθυνίας (F. W. Hasluek, BSA XIII, 1906-07, σ. 295 εἰκ. 6) καὶ εἰς πυλῶνας (Χαλκὴ πύλη Κων/λεως). Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν δύνανται νὰ ὑπαχθῶν καὶ οἱ μικροὶ σταυρόμορφοι ναοί, τῶν ὁποίων αἱ τέσσαρες

Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι τὰ εἰρημένα τέσσαρα στηρίγματα οὔτε ὅμοια κατὰ τὸ σχέδιον εἶναι, οὔτε ἰσοῦψῃ. Οὕτω τὸ κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν ἔχει σχῆμα ὀκτάγωνον (διάμετρου 0.36 μ. καὶ ὕψους 2.50 μ.). Βαῖνον ἐπὶ παχείας ὀρθογωνίου πλίνθου, προεκτεινομένης καὶ ἐντὸς τοῦ γειτονικοῦ τοίχου, φέρει ἄνωθεν παχεῖαν 0.18 μ. πλάκα, πακτωμένην ἐντὸς τοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος¹. Ἐξ ἄλλου τὸ ΝΔ. στηρίγμα εἶναι μαρμαρίνος κυλινδρικός κίων, διάμετρου 0.365 καὶ ὕψους 2.60 μ., σήμερον ἐν μέρει ἐντοιχισμένος, βαίνων καὶ αὐτὸς ἐπὶ παχείας μαρμαρίνης πλίνθου 0.80 × 0.90 καὶ καλυπτόμενος ὑπὸ ἄβακος 0.55 × 0.64 πακτουμένου εἰς τοὺς ὀπισθεν τοίχους τῆς γωνίας. Οὕτω τὰ δύο ταῦτα στηρίγματα (ὡς καὶ τὰ 2 ἀνατολικά) συνδεόμενα κάτω καὶ ἄνω μετὰ τῶν ὀπισθεν τοίχων συνεργάζονται μετ' αὐτῶν ἀποτελοῦντα ἐν σῶμα. Πρόκειται δηλαδὴ κυρίως ἐνταῦθα περὶ παραστάδων τοῦ τοίχου, τὴν τοιχοποιίαν τῶν ὁποίων ἀντικατέστησαν μαρμαρίνοι περισσότερον διακοσμητικοὶ κίονες. Τοῦτ' αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ δύο ἀνατολικά στηρίγματα τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦνται πάλιν ἀπὸ ἀρχαίους μαρμαρίνους κυλινδρικούς κορμούς, διαμέτρου 0.38 ἀλλὰ μικροτέρους (1.72) καθ' ὕψος τῶν δυτικῶν. Οἱ κορμοὶ οὗτοι βαίνουνσιν ἀμφοτέροι ἐπὶ μεγάλων ὀρθογωνίων βάσεων εἰσδυουσῶν εἰς τὸν ὀπισθεν τοῖχον. Ἐκ τούτων ὁ μὲν ΒΑ. εἶναι ἀρραβδωτός, ὁ δὲ ΝΑ. μέχρι μὲν ὕψους 1.42 μ. πολυγωνικός, ἄνω δ' αὐτοῦ φέρει κοίλας ραβδώσεις. Ἀμφοτέροι οἱ κορμοὶ στέφονται ὑπὸ 0.10 ὀρθογωνίου ἄβακος, πάχους 0.18, προεκτεινομένου καὶ πακτουμένου εἰς τὸν ὀπισθεν τοῖχον μεθ' οὗ συνεργάζονται στενῶς τὰ στηρίγματα. Ἐπὶ τῶν ἀβάκων τούτων ἔρχονται νὰ στηριχθῶν πώρινα ἡμικυκλικά τόξα ἀνοίγματος 1.45, καὶ πάχους 0.63-0.65, ἀναχωροῦντα ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ἡ κλεῖς τῶν τόξων τούτων εὐρίσκεται εἰς ὕψος 2.80 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, προωρίζοντο δὲ ταῦτα νὰ στηρίζουν τὸν ἀνατολικὸν κύλινδρον τοῦ ἀνέχοντος τὸν τρουῖλλον σταυροῦ.

Εἰς τοὺς τοίχους τῶν μεταξὺ τῶν δύο ἀνατολικῶν κίωνων καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου γωνιαίων διαμερισμάτων ὑπάρχουν εἰς μὲν τὸν νότιον κόγχῃ ἀνοίγματος 0.66, ὕψους 1.55 καὶ βάθους 0.42 μ., ἀρχομένη εἰς ὕψος 0.70 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου καὶ καλυπτομένη ὑπὸ πλινθίνης κυλινδρικής καμάρας, εἰς δὲ τὸ βόρειον τμήμα λείψανον 0.55 πλατείας παραστάδος ἐξεχούσης τοῦ τοίχου κατὰ 0.20 μ., διατηρουμένης δὲ μόνον μέχρις ὕψους 1.80 μ. Δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ὑπῆρχε καὶ ἐδῶ κόγχῃ ἀντίστοιχος πρὸς τὴν τῆς ΝΑ. γωνίας, ἐκτελοῦσα

ἐξωτερικαὶ γωνίαι ἀντὶ νὰ φέρωσι μεμονωμένα στηρίγματα πολὺ πλησίον τῶν τοίχων παρουσιάζουσι τὴν γωνίαν πεπληρωμένην διὰ τοιχοποιίας ἐκτελούσης χρῆνι στηρίγματος τῶν καμαρῶν. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα παρέχει ὁ ναὸς τοῦ Σωτήρος εἰς Πλατανίτι Ἀργολίδος (A. Struck, Vier byz. Kirchen der Argolis, Ath. Mitt. 34, 1909, σ. 192 εἰκ. 1) καὶ πολλοὶ ἄλλοι μικροὶ ναοί.

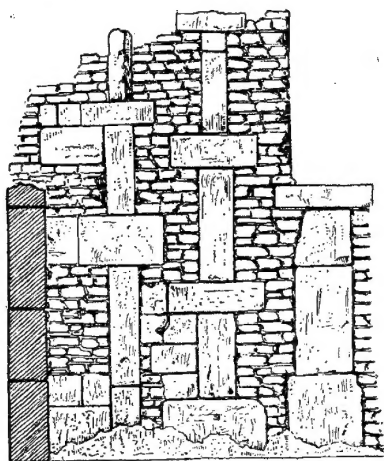
¹ Τὸ στηρίγμα τοῦτο ὁμῶς ἔχει ὑποστῆ κλίσιν πρὸς Ἀνατολάς.

χρή προθέσεως. Τὸ μὴ σωζόμενον σήμερον τέμπλον θὰ ἦτο τοποθετημένον μεταξὺ τῶν δύο ἀνατολικῶν κίωνων, εἰς τοῦτο δὲ ἀνῆκον πιθανῶς τὰ ἐν τῇ αὐτῇ τοῦ ναοῦ σωζόμενα δύο τεμάχια θωρακίων, ἅτινα περιεγράψαμεν ἀνωτέρω (εἰκ. 12, 13).

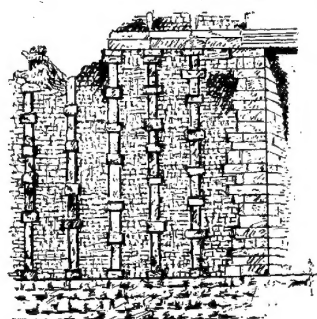
Ἡ Ἁγία Τράπεζα τοποθετημένη εἰς τὸ κέντρον τῆς κόγχης ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρθογώνιον πλάκα (0.90 × 0.90 μ.) στηριζομένην ἐπὶ σφονδύλου ραβδωτοῦ δωρικοῦ κίονος (διαμέτρου 0.57 μ.) στεφομένου ὑπὸ σχετικοῦ κιονοκράνου (εἰκ. 18).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ

Τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ ναοῦ ἐλλείπει ἱστορικῶν τεκμηρίων θὰ προσπαθῇσωμεν νὰ συναγάγωμεν ἐκ τεχνικῶν ἐνδείξεων, σπουδαιότητι

Εἰκ. 24. Σύστημα τοιχοποιίας ἐξ οἰκίας τῆς Πομπηίας.

Εἰκ. 25. Σύστημα τοιχοποιίας ἐν Dugga (Καπιτώλιον).

τῶν ὁποίων εἶναι τὸ ἐφαρμοσθὲν σύστημα τοιχοδομίας, ἥτοι τὸ μετὰ παρεμβλλομένων ἐν αὐτῇ σταυρῶν. Τὸ σύστημα τοῦτο ἐφαρμοσθὲν κατὰ δύο ἢ τρεῖς διαφορικούς τρόπους (οὓς ἐξετάζομεν ἐν λεπτομερείᾳ κατωτέρω) ἐφηρμοσθη, ὡς γνωστόν, εἰς βυζαντινοὺς ναοὺς ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου¹ μέχρι καὶ τοῦ 13ου αἰῶνος². Πρέπει ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα, ὅτι τὸ σύστημα τοῦτο δὲν εἶναι ἐπίνοια τῶν Βυζαντινῶν, ἀλλ' ἔχει τὰς ρίζας του, πολὺ παλαιότερον. Τὸ συναντῶμεν πράγματι, ὅχι ὅμως ὑπὸ τὴν μορφήν μεμονωμέ-

νων καὶ αὐτοτελῶν σταυρῶν, ἀλλὰ πλειόνων ἐπαλλήλων σταυρῶν, εἰς σπίτια τῆς Πομπηίας (εἰκ. 24) κατ' ἀρχὰς καὶ ἔπειτα εἰς ἄλλα ρωμαϊκῶν χρόνων κτήρια. Εἰς τὰ παραδείγματα τῆς Πομπηίας³ τὰ σπίτια εἶναι ἐκτισμένα οὕτως, ὥστε αἱ μὲν πρὸς τὸν δρόμον βλέπουσαι παρειαὶ τῶν τοίχων ν' ἀποτελοῦνται ἀπὸ μεγάλους λαξευτοὺς ὀρθογώνιους λίθους, αἱ δὲ ἐσωτερικαὶ ἐκ κοινῆς τοιχοποιίας ἐξ ἀργῶν λίθων μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ὀρθιοὶ λαξευτοὶ λίθοι διασταυρούμενοι καθ' ὕψος πρὸς ἐτέρους ὀριζοντίους οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζονται πλείονες καθ' ὕψος σταυροί. Ἀποτελεῖται οὕτω σκελετὸς μὲ ἀφ' ἑνὸς ὀρθία στηρίγματα, συγκρατοῦντα τὴν εὐτελεῖ ἑκατέρωθεν τοιχοποιίαν καὶ ἀφ' ἐτέρου ἀλύσεις συνδέσεως μετ' αὐτῆς διὰ τῶν ὀριζοντίων κεραίων.

Τὸ αὐτὸ σύστημα παρεμβολῆς σταυρῶν ἐφηρμοσθη καὶ ἐν Ἑλλάδι κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους (2ος μ. Χ. αἰ.) εἰς καταστήματα τῆς Κορίνθου¹, ἐνθα τὰ ἄνω μέρη τῶν τοίχων, οἵτινες φράσσον τὰς ἀπολήξεις τῶν θολωτῶν ἐπιμήκων καταστημάτων τῆς Ἀγορᾶς, κατὰ μὲν τὰ τμήματα αὐτῶν τὰ ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰ ἐσωτερικὰ κενὰ ἐφράχθησαν διὰ κοινῆς τοιχοποιίας ἐξ ἀργῶν λίθων, ἐνῶ τὰ ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τοὺς διαχωριστικούς τοίχους τῶν καταστημάτων τμήματα τῆς ἐπενδύσεως παρουσιάζουν κανονικοὺς λαξευτοὺς λίθους σχηματίζοντας σταυρούς².

Συχνὰ ἐπίσης ἐφηρμοσθη τὸ μετὰ σταυρῶν σύστημα κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς πάντοτε χρόνους καὶ εἰς τὴν Β. Ἀφρικὴν. Οὕτω π.χ. τὸ εὐρίσκουμεν εἰς ἓνα τοῖχον τοῦ Καπιτωλίου τῆς Dugga (ρωμ. Thugga) (εἰκ. 25), κτισθέντα ἐπὶ Μάρκου Αὐθελίου (2ος αἰ. μ.Χ.), ὅπου ἐμφανίζεται σειρὰ ὁλόκληρος ἐπαλλήλων σταυρῶν³, ἄλλοι δὲ πάλιν σταυροὶ παρεμβάλλονται εἰς τὴν τοιχοποιίαν τῆς πλευρικῆς στοᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς ἐν Dugga (2ος μ.Χ. αἰ.) καὶ εἰς Henschir-Abd el Basset τῆς Τυνησίας⁴. Πρόκειται δηλαδὴ κατ' ἀρχὴν περὶ ἐνισχύσεως ἀδυνάτου ἢ ἐξ εὐτελῶν λίθων δομῆς διὰ σκελετοῦ ἐξ ὀρθίων

³ Βίλλα τῶν Μυστηρίων (A. Maiuri, Villa dei Misteri², 1947, σ. 38. Ma u, Pompei, σ. 39. O v e r b e c k - M a u, Pompei, εἰκ. 262. L. C r e m a, L'Architettura Romana [Enciclopedia Classica], Torino 1959, σ. 11 εἰκ. 9). Ὁ R. C. C a r r i n g t o n, ἰδιαιτέρως (Pompei σ. 169) καὶ ἐν J. R. St. 1933, σ. 12 ἔ., χαρακτηρίζει τὸ σύστημα τοῦτο ὡς «ὑφους τάπητος» (carpentry style). Βλ. σχετικῶς καὶ G. L u g l i, La tecnica edilizia Romana I, Roma 1957, σ. 410, ὅστις ἀναφέρει, ὅτι τὸ αὐτὸ σύστημα ἐχρησιμοποιήθη καὶ εἰς ἄλλα μέρη τῆς Ἰταλίας (Mozia, Tarquinia, Σαρδηνία).

¹ R. Stillwell ἐν R. Stillwell-R. Sc r a n t o n - S. E. F r e e m a n, Corinth I, 2, Architecture, Cambridge, Massachusetts, 1941, σ. 129.

² R. Stillwell, ἐνθ' ἀν. σ. 120, εἰκ. 79.

³ R. C a g n a t - V. C h a p o t, Manuel d'Archéologie Romaine I, Paris 1916, σ. 25 εἰκ. 11.

⁴ R. C a g n a t ἐν Daremberg - Saglio, Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines τόμ. 3, 2, Paris 1904, σ. 2057, εἰκ. 5199 (λ. murus).

¹ Ἀγ. Δημήτριος τῆς Βαράσοβας ('Α. Ὁ ρ λ ᾶ ν δ ο ς, ABME τ. Α', 1935, σ. 106-107, εἰκ. 1).

² Πόρτα-Παναγιά Τρικάλων ('Α. Ὁ ρ λ ᾶ ν δ ο ς, ABME τ. Α', 1935, σ. 17).

λίθων, παρεμβαλλομένων κατ' ἀποστάσεις, συνδεομένων δ' ὀριζοντίως μετὰ τῆς τοιχοποιίας δ' ἐγκαρσίων λίθων, σχηματίζοντων τὰς κεραίαις τοῦ σταυροῦ¹.

Τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς λειτουργικὴν σημασίαν, συνδεδευσμένην ὅμως καὶ πρὸς τὸν θρησκευτικὸν συμβολισμόν τοῦ σταυροῦ, εἶχον καὶ οἱ ἐντὸς τῶν τοιχωμάτων τῶν βυζαντινῶν ναῶν κατασκευαζόμενοι σταυροί, οἵτινες ἐφηρμόσθησαν ἐπίσης καὶ εἰς ἰδιωτικὰς βυζαντινὰς κατοικίας², μὲ τὴν διαφορὰν ὅμως ὅτι οὗτοι δὲν εἶναι ποτὲ ἐπάλληλοι ἀλλὰ μεμονωμένοι καὶ αὐτοτελεῖς ἄλλοτε συνεχεῖς καὶ διὰ μεγάλων κανονικῶν λαξευτῶν λίθων ἐκτελεσμένοι (Δαφνί³, Χριστιάνου⁴, Καπνικαρέα⁵, 11ος αἰὼν) καὶ ἐνδεχομένως ὁ ναὸς Ἁγ. Νικολάου καὶ Ταξιαρχῶν Μωκίστης Αἰτωλίας, Ἰωσφ 13ου αἰ.⁶) καὶ ἄλλοτε μεμονωμένοι⁷ κατ' ἀποστάσεις καὶ δι' ἰσχυρότερων λίθων κατὰ τὰς κατακορύφους

¹ Σημειωτέον ὅτι καὶ ἡ πρῶμος μουσουλμανικὴ τέχνη ἐχρησιμοποίησε τὸν μετ' ἐπαλλήλων σταυρὸν ἐνισχυτικὸν σκελετὸν τῆς τοιχοποιίας εἰς τὰ τεῖχη τοῦ Sfax καὶ εἰς τὰ ἄνω μέρη τῶν κλιτῶν τοῦ μεγάλου τζαμίου τοῦ Kaiouran (G. M a r c a i s, Manuel d' Art Musulman, I, Paris 1926, σ. 58 εἰκ. 26 καὶ σ. 59). Πρβλ. καὶ τοιχοδομίαν τῶν τευχῶν τῆς Ἀλάμπρας, ἐνθα τοὺς σταυροὺς σχηματίζουν πλίνθοι (α ὁ τ ὁ θ ι, σ. 585).

² Ὡς π.χ. εἰς τοὺς τοίχους τῆς κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τῆς Ἀγορᾶς τῆς Κορίνθου βυζαντινῆς συνοικίας, ἐνθα μετὰ τῆς κοινῆς τοιχοποιίας εὐρίσκονται σταυροὶ σχήματος Τ. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν σώζεται τὸ ὑπεράνω τῆς ὀριζοντίας κεραίας τῶν τμημάτων τοῦ τοίχου δὲν γνωρίζομεν, ἂν πρόκειται περὶ ὁλοκλήρου σταυροῦ ἢ περὶ σταυροῦ σχήματος Τ. Βλ. H. Robinson - S. Weinberg ἐν Hesperia 29, 1960, σ. 230 καὶ πίν. 58β.

³ G. Millet, Le Monastère de Daphni, Paris 1899, πίν. VI.1.

⁴ Rust. Stikas, L' Église byzantine de Christianou, Paris 1951, σ. 24 εἰκ. 4, 23, 24, 26, πίν. III.

⁵ A. d. Struck, Griechenland, Band I: Athen u. Attika, Wien u. Leipzig 1911, σ. 149 εἰκ. 173. H. Megaw, BSA 32, 1931-32, σ. 102.

⁶ Π. Λαζαρίδης, ΑΔ 16 (1960) σ. 198, πίν. 167β.

⁷ Ναὸς Ἁγ. Δημητρίου Βαράσοβας (Ἁ. Ὁρλάνδος ABME τ. Α', 1935, σ. 106-107 εἰκ. 1). Ναὸς Ἀσωμάτων Θεοσίου (Ε. Στίκας, ΔΧΑΕ περ. Δ' τόμ. Α', 1959, σ. 118, εἰκ. 2). Τράπεζα Μ. Ὁσ. Λουκά Φωκίδος (Ε. Στίκας, Τὸ οἰκοδομικὸν Χρονικὸν τῆς Μ. Ὁσ. Λουκά, Ἀθήναι 1970, σ. 216). Μ. Μεταμορφώσεως Ἀγίας (Καμένα Βοῦρα) (Π. Λαζαρίδης, Ἀρχ. Δελτ. 17, 1961-62, σ. 164, πίν. 177,δ). Ἀγία Μονὴ Ναυπλίου (A. Struck, Ath. Mit. 1909, σ. 226, πίν. XI.4). H. Megaw, BSA 32, 1931-32, σ. 102. G. Millet, L' école grecque, Paris 1916, σ. 142 εἰκ. 69. Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου εἰς Χάνικα Ἀργολίδος (A. Struck, ἔ. ἄ. πίν. VII. H. Megaw, ἔ. ἄ. σ. 102, Ἁ. Ὁρλάνδος, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἐτ. 1960, σ. 247). Ναὸς Ἐπισκοπῆς Δαμαλά (Ἁ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Ε', 1939-40, σ. 28-29 καὶ Π. Λαζαρίδης, ΔΧΑΕ περ. Δ', τόμ. Β', 1960-61, πίν. 70α-β, 71β). Μ. Παντοκράτορος Σαγματοῦ (Ἁ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Ζ', 1951, σ. 88 εἰκ. 8, 9, 10). Πόρτα-Παναγιά Τρικάλων (Ἁ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Α', 1935, σ. 17).

κεραίας, περιβαλλομένων ἐνίοτε καὶ ὑπὸ ὀδοντωτῶν ταινιῶν ἐν ὅλῳ¹ ἢ ἐν μέρει². Ἐνίοτε μάλιστα παρουσιάζουν μόνον τὸ σχῆμα Τ (τοῦ ἀρχικοῦ, παλαιότερου σταυροῦ)³, ἄλλοτε πάντες καὶ ἄλλοτε ἐναλλασσόμενοι πρὸς πλήρεις σταυροὺς⁴.

Ὁ ἡμέτερος ναὸς παρουσιάζων σταυροὺς μεμονωμένους καὶ μὲ ἰσχνὰς τὰς κατακορύφους κεραίαις, οὐχὶ δὲ πολὺ ἐπιμελοῦς κατασκευῆς δύναται, νομίζω, νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος.

Γεννάται ὅμως ὥς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς χρονολογήσεως τὸ ἐξῆς πρόβλημα: Κυριακὸς ὁ γνωστὸς ἐξ Ἀγκῶνος Ἰταλὸς περιηγητὴς ἀναφέρει⁵ ὅτι εἶδεν ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς Ἰθώμης (in summo monte Ithome) τὴν ἀγωνιστικὴν ἐπιγραφὴν IG V, 1, 1469, τοῦ 126 μ.Χ. αὐτὴν ἐκείνην δηλαδὴ ἣτις ἀποτελεῖ σήμερον τὴν δεξιὰν ὀγκώδη (2.00 × 0.50 × 0.24 μ.) παραστάδα τῆς νοτίας θύρας τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Νικολάου. Ἀλλ' ἐρωτᾶται ἤδη — καὶ τὴν ἀπορίαν ταύτην διετύπωσεν ἀπὸ τοῦ 1879 καὶ ὁ Ἀθ.αν. Πετρίδης⁶ — πῶς καὶ διατί μετεφέρθη ὁ ὀγκώδης καὶ πολὺ δυσκόλως μεταφερόμενος οὗτος λίθος ἀπὸ τῆς Ἰθώμης εἰς τὸ κάτωθεν τοῦ χωρίου Μαυρομάτι νεκροταφεῖον. Διότι ἂν ἐπὶ Κυριακοῦ, ἦτοι τὸ 1447, ἡ ἐπιγραφὴ εὐρίσκετο εἰς τὴν κορυφὴν τῆς Ἰθώμης, ὁ ναὸς, τοῦ ὁποῖου ἡ παραστάς τῆς θύρας ἀποτελεῖ ἀρχικὸν ὀργανικὸν μέλος, θὰ πρέπει νὰ εἶναι μεταγενέστερος τοῦ 1447, πρᾶγμα ἀπίθανον. Ἐχῶ τὴν γνώμην ὅτι κάποια σύγχυσις θὰ συνέβη εἰς τὰς σημειώσεις τοῦ Κυριακοῦ, ὅτι δηλ. ἡ ἔκφρασις (in summo monte), εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρεται ὅτι εὐρίσκειτο ἡ ἐπιγραφὴ, θὰ ἀφορᾷ ὅχι τὴν κορυφὴν τῆς Ἰθώμης ἀλλὰ τὸ ἐνδιάμεσον ἐκεῖνο ὕψωμα, τὸ ὑπεράνω τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου εὐρίσκεται τὸ νεκροταφεῖον καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Νικολάου, τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον καὶ ἡ μεταφορὰ τόσον ὀγκώδους λίθου ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῆς Ἰθώμης κάτω θὰ ἦτο καὶ σήμερον ἀκόμη ἄκρως δυσχερὲς καὶ ἐπομένως ἀπαράδεκτος.

¹ Παλαιοπαναγία Μανολάδος (Ἁ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Α', 1935, σ. 115, 118, καὶ τ. Ε', 1939-40, σ. 147. Χ. Μπούρας, Ἡ Παλαιοπαναγία στὴ Μανωλάδα, Ἐπιστ. Ἐπ. Πολυτ. Σχ. Θεσσαλονίκης Δ', 1969, πίν. 3β).

² Ναὸς Σωτήρος Ἀμφίσσης (Ἁ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Α', 1935, σ. 184 εἰκ. 4).

³ Ναὸς Σωτήρος Γαρδενίτσας Μάνης (R. Traquair, BSA 15, 1908-09, σ. 180, πίν. XII. H. Megaw, BSA 33, 1932-33, σ. 154, 157 πίν. 19, 20. Ἐ. Κουνουπιώτου, Ἀρχ. Δελτ. 23, 1968, Χρονικά, σ. 204 πίν. 156α). Ὀκταγωνικὸς ναὸς Ἀντικύρας (Ε. Στίκας, ἔ. ἄ. εἰκ. 127, πίν. 177).

⁴ Ναὸς Ἁγ. Γεωργίου Κίττας Μάνης (= Ἁγ. Σέργιος καὶ Βάχχος) (R. Traquair, BSA 15, 1908-09, σ. 187 εἰκ. 3 καὶ σ. 188, πίν. XIV).

⁵ Φύλλον 111· πρβ. M.R. Jones, Cat. of Mss. in Eton College, Cambridge 1895, σ. 67 κέ.

⁶ Παρνασσός 3, 1879, σ. 1021 ἔ.

Προσθέτω ἐν τέλει ὅτι τέσσαρες ἄλλαι ὁμοίου περιεχομένου ἀγωνιστικαὶ ἐπιγραφαὶ εὐρέθησαν πάλαι τε καὶ ἐσχάτως¹ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς ἀρχαίας πόλεως, ὁπόθεν ἡ μεταφορὰ αὐτῶν εἰς τὸ νεκροταφεῖον θὰ ἦτο πολὺ εὐχερεστέρα.

〈Συνεχίζεται〉

¹ IG V,1, ἀρ. 1467, 1468, 1469 καὶ ΠΑΕ 1969, σ. 103-104.